

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1995

Kirke
historiske
samlinger
1995

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Martin Schwarz Lausten

Kirke
historiske
samlinger
1995

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-09-7

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Thomas Hill: Middelalderlige nonneklostre mellem religiøse idealer og verdslige krav. Bidrag til historien af klostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes i Roskilde	7
Torben Svendrup: Var Christian II's kirkepolitik lutheransk?	31
Eva Louise Lillie: Nye udsmykninger og overhvidtninger. Rumbemalinger i danske kirker, ca. 1100 – ca. 1900	45
Klaus Petersen og Hans-Henrik Rode: Kirke og stat i 1600-tallet	63
Jørgen Jensen: Christen Christensen Nestvedensis. Præst på Gotland 1616-1656	101
Carl Trock:: Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891	111
Gunnlaugur A. Jónsson: Cand. theol. Haraldur Níelssons oversættelsesvirksomhed og de første tilløb til »bibelkritik« på Island	147
Karsten Hermansen: Arboe Rasmussen-sagen i årene 1916-20.	183
Nils Holger Petersen: Musikdramatik, rum og liturgi. Dronning Ingeborg lovsang i teatrets og liturgiens rum	207
Poul Juul Foss: 1994 – en oversigt	237
Register	271

Middelalderlige nonneklostre mellem religiøse idealer og verdslige krav

Bidrag til historien om klostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes i Roskilde

Af Thomas Hill

Indledning

Den 29. juli 1341 tog kong Valdemar IV af Danmark nonneklostret St. Clara i Roskilde under sin beskyttelse og tilstod det en række privilegier. Kongen var så velvillig overfor søstrene, »for at de, der har opgivet det verdslige og praktiske liv, idet de fører et himmelsk og kontemplativt liv, med Guds hjælp ved deres årvågne fuldkommenhed og omhyggelige omsorg under påkaldelse af Gud kan føre, hvad der hos os alle er ufuldkomment til et frelsebringende og lykkeligt resultat, thi ligesom deres skytshelgen den salige Clara levede berømmeligt i et berømmeligt liv og vandt berømmelsens udmærkelse (‘beata Clara/ clara uita. clare uixit. et insigne claruit’), således træder hendes døtre i jomfruelig kyskhed berømmeligt i hendes berømmelige fodspor«¹. Valdemar IV tegner her et billede af nonnerne, som frasiger sig verden og i ydmyghed kun tjener Gud.

En helt anden mening om klostrets jomfruer har halvandet århundrede senere (ca. 1500) adelsdamen Else Grifsdatter, der havde klostret i forlening og især skulde drage omsorg for dets økonomiske forhold. Efter at nonnerne har klaget hos kong Hans over Elses regimente, forsvarer hun sig overfor kongen i et brev og irettesætter søstrene for deres måde at leve på: »De har selv store renter både i landsbyer og i købstæder«, men vil ikke hjælpe til at holde klosterbygningerne, som det regner ind i, i stand. Nonnerne ønsker ikke mindre end 15 eller 16 tønder øl af klostrets brygger, dog leverer de kun to pund malt og fire skæpper humle, som er utilstrækkeligt. Else Grifsdatter ansætter en bager, der første gang, da han bager brød i klostrets bageovn, bager det alt for hårdt. Søstrene siger alligevel til Else, at de er tilfreds med det. Men de modtager brødet og sender det til kongen, for at bagtale hende hos ham². I modsætning til den positive omtale i kong Valdemars privilegi-

um præsenteres nonnerne i Else Grifsdatters brev som gerrige og intrigante søstre, som kun tager hensyn til egen fordel.

De to kilder viser to modsatte anskuelser. Kong Valdemar mener, at nonneklosteret er et sted, som er afsondret fra samfundet, og hvor nonnerne kun tjener Gud og søger at efterligne deres hellige ordensstifterinde. Ene og alene klostrets eller ordenens religiøse normer bestemmer livet bag klostermurene. Derimod kommer der i Else Grifsdatters brev en opfattelse til syne, at et kvindekloster er en institution, hvor ugifte døtre af rige adelige eller borgerlige familier bliver indkvarteret og forsuret, og hvor fornemme enker henlever deres sidste år. Det er kun verdslige krav og normer, der er afgørende for klosterlivet.

På lignende måde har også den moderne historievidenskab forklaret det store tal af nonneklostre i høj- og senmiddelalderen ved hjælp af to teorier: 1. Efter den såkaldte forsørgelses- eller overskudshypotese («Versorgungs-, Überschubhypothese») blev der grundlagt så mange klostre på grund af et »kvindeoverskud« (»Frauenüberschuß«). I klostrene kunde de talrige ugifte kvinder få husly³. 2. Modsat tydes nonneklostrene fra det 12. og 13. århundrede som resultatet af en »religiøs kvindebevægelse« (»religiöse Frauenbewegung«)⁴ eller »kvindelig fromhedsbevægelse« (»weibliche Frömmigkeitsbewegung«)⁵.

Ingen af de to tolkninger kan beskrive livets hele realitet i et middelalderligt kvindekloster. Tværtimod viser sig her to poler, som bestemte hverdagen i et nonnekloster. Mellem de to poler eksisterer en spænding mellem klostrets religiøse norm (nonnerne skal isolere sig fra omverdenen og leve ydmygt og fattigt) på den ene side og de krav fra samfundet, som støtter og bærer klostrene og som har sine egne normer på den anden side (stræben efter magt, rigdom, prestige i et hierarkisk stænder-samfund)⁶. Selvfølgelig fandtes der perioder, hvor samfundets eliter understøttede klosterlige idealer. Men tit prøvede de at gennemføre egne mål og interesser, som var i modsætning til nonnernes. Det var grunden til, at den religiøse norm og klostrets realitet afveg så stærkt fra hinanden, at en klosterreform måtte bringe dem i overensstemmelse.

I det følgende skal det undersøges, med nonneklostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes i Roskilde som eksempler, hvilken indflydelse spændingen mellem de religiøse principper, klostrene var underlagt, og de krav, som klostrenes velgørere stillede, har haft på klostrenes historie og nonnernes liv. Konkret: Hvor stærk var klostrenes integration i samfundet? Hvorfor støttede samfundet kvindeklostre, hvad forventede man af kongregationerne? Var samfundets krav muligvis så vidtgående,

at det var umuligt for søstrene at leve isoleret fra omverdenen? Eller kunne gejstlige og verdslige målsætninger holdes i overensstemmelse, respektive i balance?

Nonneklostrene i Roskilde og deres historie er velegnet til at svare på disse spørgsmål, fordi de repræsenterer almindelige tendenser i den kvindelige klosterbevægelse. Cistercienserindeklostret Vor Frue, som eventuelt blev grundlagt som benediktinerindekloster og senere gik over til cistercienserne⁷, er et eksempel på de benediktinske og cisterciensiske institutioner fra det 12. århundrede. St. Clara (franciskaner-nonnekloster) og St. Agnes (kvindekloster af dominikanerordenen) var medlemmer af tiggermunkeordener, som har haft stor tilslutning siden det 13. århundrede. Desuden er St. Clara og St. Agnes vel dokumenteret: Omkring 500 diplomer er bevaret, foruden nogle breve og i St. Agnes' tilfælde fem årsregnskaber fra årene 1508 til 1515⁸. I betragtning af denne kildesituation er det en overraskelse, at forskningen hidtil har behandlet nonneklostrene i Roskilde »stedmoderligt«⁹. Der eksisterer kun en række mindre arbejder¹⁰.

Klostrenes grundlæggelse

Vor Frue kloster

Klostret blev grundlagt¹¹ af provst Isak ved Vor Frue kirke som soning for en gravkrænkelse. Kirken var blevet bygget allerede i slutningen af det 11. århundrede og var muligvis underkastet Isak som provst. I årene 1164-78 skødede biskop Absalon af Roskilde (1158-1191) til klostret to gårde i nærheden af byen (Hove, Glim), inkorporerede klostret tre kirker (Sengeløse, Gadstrup, Glim) og overdrog nonnerne bispetienden fra byen Roskilde.

Absalon var så velvillig overfor klostret, fordi han i 1176/77 havde sørget for, at den hellige Margrethes lig blev overført til klosterkirken og gravlagt der. Klostret havde brug for en god økonomisk basis, for at søstrene kunne dyrke Margrethe som helgen. Hendes mand Herlogh dræbte hende, uden at vi ved hvorfor. Han hængte hende derefter for at skjule sit mord. Som formentlig selvmorderske måtte Margrethe ikke begraves på kirkegården og blev derfor bisat ved stranden i nærheden af Køge. Snart viste mirakler sig ved hendes grav. Absalon satte en undersøgelse i gang. Herlogh tilstod, at han havde dræbt sin kone. I en højtidelig procession lod Absalon, som selv deltog, Margrethes lig overføre til Roskilde, hvor hun blev gravsat ved højalteret i Vor Frue kirke¹².

Da man i 1933/34 undersøgte Vor Frue kirke arkæologisk, fandt man

ved østsiden af kirken en centralbygning, som var 9x7m stor og som formentlig har tjent som helgenkapel¹³. Sandsynligvis har Absalon også stræbt efter en pavelig kanonisation, men uden held. Margrethe blev altid kun dyrket på Sjælland¹⁴.

St. Clara kloster

Den adelige enke Ingerd af Regenstein lod i 1256/57 clarisserklostret nordvest for Roskilde anlægge¹⁵. Ingerd nedstammede fra Absalons familie, som plejede at stille biskopperne af Roskilde indtil 1277¹⁶. Hendes første ægtemand var den kongelige marsk Skorre. Efter hans død i begyndelsen af 1230'erne har Ingerd i årene 1237-40 skænket grunde til franciskanerne i Roskilde, København, Kalundborg og Næstved, hvorpå brødrene kunde opføre ordenshuse¹⁷. Derefter var hun gift anden gang med greve Konrad af Regenstein og levede på sin ægtefælles borg. Her kom hun i kontakt med den hellige Agnes af Prag (1205-82). Agnes var datter af kong Ottokar I af Bøhmen og havde i 1233 grundlagt et hospital og et clarisserkloster i Prag, som hun selv trådte ind i det følgende år. Agnes korresponderede pr. brev med den hellige Clara (1193-1253), der i 1212 var indklædt som nonne af Frans af Assisi. Claras søstresamfund ved St. Damiani i Assisi blev udgangspunktet for clarisserordenen.

Efter at Konrad var død, vendte Ingerd tilbage til Danmark og planlagde at grundlægge et clarisserkloster ligesom Agnes. Denne understøttede Ingerd og engagerede sig med held hos paven for Ingerds projekt¹⁸. Formodentlig i 1257 indtrådte Ingerd i clarisserordenen. Det følgende år døde hun og blev gravsat i franciskanerkirken i Roskilde¹⁹. Efter hendes død fik St. Clara store gaver fra ærkebiskop Jakob Erlandsen af Lund, hvis mor var en kusine til Ingerd, og en række personer, der var beslægtet med Jakob eller hans politiske venner²⁰.

St. Agnes kloster

Kvindeklostret af dominikanerordenen stiftede Agnes, den yngste datter af kong Erik Plovpenning (1241-50), i 1264 i byens nordlige del²¹. Grundlæggelsen forløb i flere etaper: 1263 blev Agnes medlem af dominikanerordenen; i det følgende år tillod pave Urban IV hende at oprette et kloster i Roskilde stift; kort tid derefter fik Agnes udlagt sin arv, så at hun kunne udstyre sit kloster med jordegods; Agnes aflagde klosterløfte og blev klostrets første priorinde. Formentlig i 1267 indtrådte Agnes' søster Jutta i dominikanermonneklosteret i Roskilde og overtog ledelsen af søstrene.

Motiverne hos grundlæggerne/ grundlæggerinderne

Allerede i klostrenes grundlæggelsestid fandtes der en spænding mellem klostrenes religiøse opgaver og de funktioner, som stifterne havde til tænkt deres klostre.

Vor Frue kloster og Margrethes kult skulle bidrage til at øge magt og prestige for Absalons familie, den senere såkaldte Hvide-æt²². I anden halvdel af det 12. århundrede hævdede Absalons familie sig til at være den mægtigste adelige slægt i Danmark. Og biskoppens familie var beslægtet med Margrethe, eller i hvert fald påstod, at Margrethe var i familie med Hvide-ætten. I løbet af det 12. århundrede blev i Danmark flere helgener kanoniseret og en del steder opstod der en lokal helgendyrkelse²³. De helgener, der stammede fra den kongelige familie, skulle bl.a. tjene til at legitimere kongeværdigheden for bestemte grene af kongeslægten. Kong Valdemar I (1157-82) var i 1157 blevet enekonge efter ti års borgerkrig, i hvilken Valdemar havde kæmpet om magten med Knud Magnussen og Svend Grathe. Valdemar bestræbte sig på at styrke sin kongemagt ved at helliggøre sin far Knud Lavard, der var gravsat i Ringsted klosterkirke. I 1169 opnåede han til sidst Knud Lavards pavelige kanonisation. Ved midsommer 1170 fejredes Knud Lavards helgenkåring og samtidig kronedes Valdemars søn Knud VI i Ringsted. Knud Lavards kanonisation gav Valdemars linie et fortrin frem for alle andre grene af kongeslægten²⁴. Biskop Absalon var Valdemars vigtigste rådgiver, og hans bestræbelser på at få Margrethe kanoniseret var visselig inspireret af Valdemars fremgangsmåde. Ligesom den regerende kongefamilie havde sin helgen, skulle den mægtige Hvide-æt også have sin helgeninde.

Ingerd af Regenstein, der grundlagde St. Clara kloster, var udpræget religiøs og var sikkert fascineret af det nye klosterideal, som tiggerordenerne propagerede. Det viser allerede hendes tidligere engagement til franciskanernes fordel i Roskilde, København, Kalundborg og Næstved. Hun er at forstå som en repræsentant for den højmiddelalderlige »religiøse kvindebevægelse«.²⁵ Men modsat Claras og Agnes af Prags stiftelser, hvor søstre skulle leve i fattigdom og måtte tigge, sikrede Ingerd sig som medlem af clarisserordenen den pavelige ret til at oppebære personlige indtægter. Nonnerne i Roskilde St. Clara kloster måtte modtage arv²⁶. Selvom målet med dette pavelige privilegium var at beskytte klostret mod krav fra medarvingerne²⁷, så viser det dog, at Ingerd muligvis har tænkt sig sit kloster også som opholdssted for adelige kvinder.

Det aspekt er meget tydeligt ved grundlæggelsen af St. Agnes kloster. Kongedøtrene Agnes og Jutta skulle være forsørget, uden at deres

arv kom under fremmed indflydelse. Deres søstre Sofie og Ingeborg var nemlig siden 1260/61 gift med den svenske konge Valdemar Birgersson og den norske monark Magnus Håkonsson, der på grund af Sofies og Ingeborgs medgift havde mulighed for at gøre krav på krongods og borge i Danmark. Derfor besluttede man ved det kongelige hof, at de to yngre søstre skulle have bo i et kloster²⁸.

Agnes og Jutta var sandsynligvis ikke så religiøst grebne som Ingerd. For få år senere forlod de to Eriksdøtre St. Agnes. Jutta rejste til Sverige for at besøge sin søster Sofie. Hun indledte et forhold med sin svoger, kong Valdemar Birgersson, og fødte efter ni måneder en søn. Denne »klosterskandale« førte til store vanskeligheder for St. Agnes, fordi de to søstre fratog klostret deres gaver. I mere end 40 år måtte St. Agnes kloster kæmpe om Agnes' og Juttas gods.

Klostrenes integration i samfundet

Allerede under de første år af klostrenes eksistens viste det sig, at religiøse motiver og stifternes sociale/ politiske interesser stod ved siden af hinanden eller var smeltet sammen. Indtil reformationen modtog klostrene atter og atter store gaver, men klostrene måtte til gengæld tilvejebringe modydelser – moderne sagt: servicetjenester. På den måde sikredes klostrenes økonomiske fundament og dermed blev det garanteret, at nonnerne kunne koncentrere sig om deres gejstlige opgaver. Men de samfundslag, som understøttede klostrene, passede på, at deres egne interesser og ønsker blev gennemført og realiseret.

Klostrenes integration i samfundet skal undersøges via tre typer af modydelser for de gaver, klostrene fik: 1. unge kvinders og enkers optagelse i klostrene; 2. bevilling af et begravelsessted i klosterkirken og udøvelse af velgørernes »memoria«; 3. bortforpagtning af klosterjord. Kun St. Claras' og St. Agnes' kilder er fyldestgørende til at besvare de spørgsmål.

Optagelse af ugifte døtre og af enker i klostrene

Allerede Ingerd af Regenstein og prinsesse Agnes er eksempler på, at enker og unge, ugifte kvinder kunne gå i klostret for at blive forsørget. Men i Ingerds tilfælde er det også åbenbart, at ønsket om at bo i klostret og være vel forsørget der kan indbefatte et religiøst motiv.

De gaver, som klostrene fik som »medgift«, når kvinderne blev medlemmer af deres kongregationer, er overleveret siden 1263 for St. Clara og for St. Agnes siden 1310²⁹. Margrethe, som var enke efter Jens Gun-

nesen og som indgav sig med sin arv i Roskilde St. Clara kloster i maj 1263³⁰, var sikkert meget from og imponeret af det nye franciskaniske kvindekloster. For hun stammede fra Jylland, hvor der nok fandtes mange nonneklostre, men intet clarisserkloster³¹. Niels Stallers enke Cecilie, der i oktober 1268 skødede gods i Herlufmagle til St. Clara, ønskede, »at trække mig tilbage sammen med søstrene, idet jeg efter den arme korsfæstedes forbillede forlader verdens hæder og rigdom for i større frihed og fred resten af livet at kunne tjene skaberen under regelbunden tugt til mine synders forladelse«³².

Gro var i løbet af året 1268 blevet enke efter Esbern Vognsen og skænkede i oktober samme år fem gårde til St. Clara i forbindelse med hendes indtræden i klostret. Hun begærede sikkert at tjene Gud i klostret. Gro havde nemlig fået sin ægtemands tilladelse til at gå i kloster. Også hun var fra Jylland³³.

Derimod træder forsørgelsestanken allerede i det 14. århundrede meget klart frem. Indtægter af de godser, som de unge kvinder skødede til klostret ved deres indtræden, blev tit tildelt dem, så længe de levede. Et eksempel: Enken Cecilie skænkede i 1315 to gårde til St. Agnes; indtægterne fra den ene skulle på livstid tilfalde hende, indtægterne fra den anden gård blev tildelt Cecilies døtre, der var nonner i dominikanernonneklostret i Roskilde³⁴. Desuden kom nonnerne til at oppebære andre indtægter, som ikke tilfaldt klostrene efter deres død. Således overlod Anna Pedersdatter, enke efter Mikkell Rud, den 24.6. 1408 sin datter Margrethe, der var søster i St. Clara kloster, to gårde, som ved Margrethes død skulle tilfalde hendes brødre³⁵. Naturligvis kan det ikke udelukkes, at de unge kvinder fremfor alt for søgte i kloster at tjene Gud. Oven i købet lærte søstrene bag klostermurene at læse og skrive³⁶. Men åbenbart skulle og ville nonnerne opretholde en bestemt levestandard (se dertil nedenfor).

Nonneklostrene i Roskilde optog også lægbrødre. Den 13.3.1341 skænkede Niels Kiste sit gods i Gershøj og Vester Såby til St. Clara; til gengæld optog klostret ham i det klosterlige »broderskab« (»fraternitas«) – ligesom andre før. Abbedissen og konventet forpligtede sig til at sørge for Niels' underhold og bygge et hus til ham, hvis det blev nødvendigt. Niels kunde bevæge sig frit og han var ikke underkastet klausuren³⁷.

Grav og memoria

Ved Niels' skødning ses et ønske, som spillede en stor rolle ved mange gaver til klostrene: Niels' gave var en sjælegave, det blev ham tilsagt, at

han skulle begravnes i klosterkirken og at søstre ville bede for hans sjæl, ligesom de plejede at gøre det for en nonne.

Netop lægfolk havde en trang til at gøre noget for sjælfrelsen, idet de blev bisat i klosterkirkens indviede jord og/eller deres liturgisk-gejstlige memoria blev udøvet, d.v.s., at den afdøde person mindedes i løbet af messen og ved navnerecitation under tidebønnerne³⁸. Selvfølgelig opfordrede graven også ifølge sin eksistens eller en indskrift til bønner for den begravede person. Begravelse i klosterkirken kan derfor ikke skelnes fra klostrets memoria³⁹.

En grav for lægfolk i en kirke tilhørende et nonnekloster i Roskilde er for første gang overleveret i 1308 og den var ofte grund til en gave⁴⁰. Desuden findes hyppigt som modydelse for en skødning højtideligholdelsen af anniversariet⁴¹. Nonnerne var forpligtet til at bede på velgørens dødsdag for hans sjælfrelse eller sørge for, at der på dødsdagen blev læst en messe for ham⁴². Meget ofte hedder det kun i diplomerne, at man skænker til klostret »for sjælens frelse« (»in/ob remedium anime«) eller for mandens eller konens eller andre slægtnings sjælfrelse⁴³. Men disse formuleringer udtrykker også, at nonnerne som modydelse for gaven måtte drage omsorg for bønner og messer til fordel for de nævnte personer. Det viser Gyde Ingversdatters skødning i 1428 tydeligt. Gyde skænkede til St. Agnes kloster »for min Husbonds og min og flere vore Forældres Sjæls Skyld: Holdes ej det, som de [nonnerne, T.H.] har sagt mig, skal jeg være fuldmægtig til at tage den igen«⁴⁴.

En gang imellem gav de personer, som allerede havde en kvindelig slægting i klostret som nonne, yderligere gods til klostret for at tilskure sig bønner af konventet og/eller et begravelsessted i klosterkirken. Når en familie skødede gods til St. Clara eller St. Agnes, fordi en datter blev optaget i konventet, lod familien sig undertiden også love grav og memoria⁴⁵.

Det teologiske fundament for den gejstlig-liturgiske memoria var forestillingen om den tariffmæssige bod, som kunne gøres ved stedfortræder. Hver forseelse måtte sones med bønner eller messer. En anden person, så vidt mulig en præst eller en munk, respektive en nonne, kunne tilvejebringe boden. Jo større bod, desto flere bønner eller messer og desto større var resultatet for sjælen i himlen⁴⁶.

Forpagtning af klosterland

En helt verdslig modydelse fra klostrene for en gave nævnes i Saxo Othgersens diplom, som er udstedt den 4.10.1406. Saxo skænkede St. Clara 200 mk. lub., abbedisse Sofie og konventet lovede Saxo og hans

kone begravelse i klosterkirken og de sædvanlige gejstlige velgerninger fra klostret, især højtideligholdelse af anniversariet »med messer og bønner« (»cum missis et vigiliis«). Desuden kunde Saxo på livstid forpagte klostrets gods i Gershøj, som var øde, uden afgift⁴⁷.

Klostrene St. Clara og St. Agnes rantes hårdt af den senmiddelalderlige agrarkrise⁴⁸. I løbet af den første halvdel af det 14. århundrede gik befolkningstallet i Danmark lidt tilbage og i midten af det 14. århundrede kom det på grund af den »sorte død« til en drastisk befolkningsnedgang. Derfor var meget klostergoods øde i slutningen af det 14. og begyndelsen af det 15. århundrede. Fordi klostrene ikke selv var i stand til at stoppe forøgelsen af ødejorden, bortforpagtede de deres ødegods, selvom det efter kirkeretten var problematisk⁴⁹.

Karakteristisk nok er 19 af de i alt 29 forpagtningskontrakter, som St. Agnes afsluttede mellem 1311 og 1555⁵⁰, fra anden halvdel af det 14. og første halvdel af det 15. århundrede. For St. Clara er bevaret 25 forpagtningskontrakter (1337-1520)⁵¹, 16/18 kontrakter er fra tiden 1370 til 1417/1441. Tit siges der, at det forpagtede gods var øde og at forpagtningsafgiften var lav, for at forpagteren kunne genopbygge godset.

Gentagne gange bortforpagtede klostrene gods til dem, der – ligesom Saxo Othgersen – havde skænket noget til klostrene, eller deres efterkommere. Tit blev derved nøjagtig den grundejendom, som forpagteren eller hans slægtninge havde skødet til nonnerne som medgift for en nonne eller som sjælegave, bortlejet. Første gang, da St. Agnes bortforpagtede klostergoods, var i 1311, da Peder Mule overtog en gård i Gørlev og to gårde i Ulstrup, som hans bedstemor havde tilskødet klostret⁵². I 1349 og 1354 lejede Peder Grubbe et bol i Lyngby, som hans mor Elisabeth havde skænket til St. Agnes kloster⁵³. I juli 1438 udlejede St. Agnes klostrets gods i S. Jernløse til Cecilie Kragdatter og hendes mand for deres livstid, »særdeles fordi hun har givet sit arvegods, som er en Gaard i Swaertbyrthe [Sværdborg, T.H.] i Hammer H. (...), til vort Kloster«⁵⁴. To år senere forpagtede Valdemar Evertsen Moltke en gård i Rye af dominikanermonneklostret i Roskilde, som hans far Evert Moltke i 1405 havde overdraget klostret. Evert Moltke kunne i sin livstid disponere over gården i Rye og havde desuden forpagtet tre brydegårde af klostret sammesteds⁵⁵.

St. Clara kloster bortforpagtede i 1371 til Jakob Olufsen på fem år to gårde i Ølby, som klostret havde fået af Jakobs far i 1302 ved gave eller mageskifte⁵⁶. Jakob lejede mere klostergoods i 1377 og 1380, ligeså hans søn Folmer Jakobsen i 1384 og 1387⁵⁷. I året 1412 bortforpagtede clarisserklostret to gange besiddelser: i januar til Peder Nielsen, der lejede gods, som hans søster Elne Nielsdatter havde skødet til klostret, da hun

var blevet nonne der, og i oktober lejede Anne Pedersdatter en gård, som befandt sig nordøst for klostret⁵⁸. Senere i 1432 skænkede Anne en gård i Dalby, som dog lå øde, til klostret som sjælegave for sig og sine sønner⁵⁹. I 1439 forpagtede Grib Jensen en gård i Hove på livstid, som den allerede nævnte Elne Nielsdatter, en kusine af Grib, havde skødet til St. Clara⁶⁰.

Klostrene var henvist til hjælp udefra for at reorganisere deres ødegods. For så vidt var bortforpagtningen af klosterjorden i deres interesse. Men forpagterne passede også på deres egne fordele. Folmer Jakobsen lejede i 1384 forskelligt gods på Sjælland af abbedissen og konventet for 13 år. I de første tre år skulle han ingen afgift betale, de følgende ti år skulle han kun yde, hvad to venner af Folmer og klostret ville skønne at være rimeligt⁶¹. Og da Peder Nielsen i 1412 forpagtede forskelligt gods af St. Clara, som hans søster Elne Nielsdatter havde skænket klostret som »medgift«, opnåede han, at den årlige afgift på 12 mark sølv skulle udbetales til hans søster.

Et resumé: Den idealtypiske donation blev fuldbyrdet, når en ung ugift kvinde eller en enke tog ophold i klostret, novicens slægtninge opnåede ved donationen retten til begravelse i klostret og konventets memoria og kunne forpagte det lige skænkede gods uden eller mod en ringe afgift. Naturligvis bortforpagtede klostrene deres gods især under den senmiddelalderlige agrarkrise; og det var ikke kun klostrenes velgørere, der lejede forladt jord. Som følge af gavepraksis, der altid krævede en modydelse (»do ut des«), blev klostrene integreret i samfundet. Nonneklostrene måtte tilvejebringe ydelser til samfundet, som var i overensstemmelse med deres religiøse opgaver (ugifte kvinder og enker som nonner) og som nonnerne var meget velegnede til (bønnerne for velgørernes sjælefredelse). Men klostrene blev også tvunget til vidtgående indrømmelser overfor lægfolk (klostre som institutioner, hvor kvinder kunne leve på et vist niveau i det 14. og 15. århundrede, bortforpagtning af klostergods), som var i modsætning til ordensreglernes eller kirkerettens bestemmelser. Disse indrømmelser kunne klostrene dog ikke undgå, fordi donationer og godsbesiddelse udgjorde deres økonomiske fundament.

Velgørernes sociale lag

Hvem skødede til kvindeklostrene? Fra hvilke sociale lag kom nonnerne? Nonneklostrene i Roskilde blev grundlagt af adelige personer eller medlemmer af kongeslægten. I St. Claras og St. Agnes' kilder viser sig næsten ingen af Roskilde bys borgere. Kun få borgere skænkede til klo-

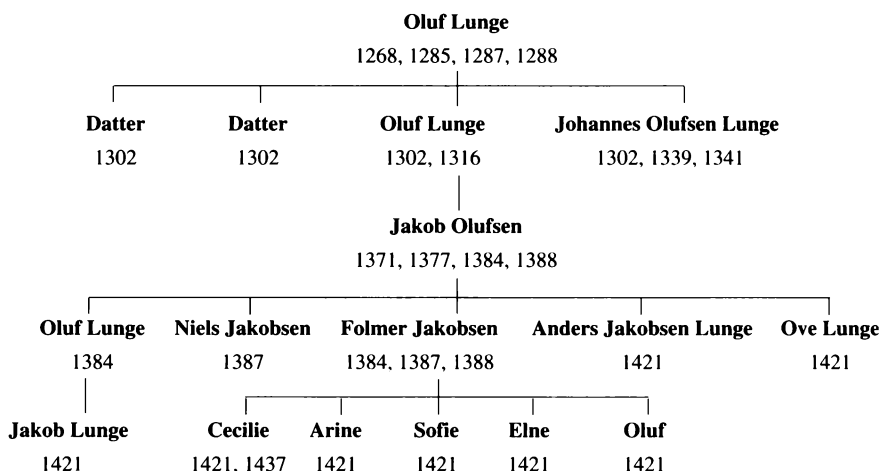
strene eller forpagtede klostergoods i byen⁶². Peder Bentsen, borger i Malmø, skænkede i 1433 sin gård i Roskilde til St. Clara som »medgift« for sin datter, ligeså i 1449 Peder Skipper, som var rådmænd i Slagelse. Hans datter tilkom landgildeindtægter af donationen i Kundby, så længe hun levede⁶³. For St. Clara er to afladsbreve fra årene 1437 og 1475 bevaret, som fortegner navnene på klostrets 40, respektive 44 nonner. Desuden eksisterer for St. Agnes to afladsbreve, som er udstedt i 1475 og 1502 og som tildeler hver af de 25, henholdsvis 23 nævnte søstre de i brevene opregnede indulgenser⁶⁴. Da de fleste navne er patronymika, og de adelige tilnavne ikke altid er anført, er det umuligt at bestemme antallet på de nonner, som var af borgerlig herkomst⁶⁵.

Men med diplomernes hjælp bliver det tydeligt, at velgørernes flertal var adelige⁶⁶. Siden anden halvdel/slutningen af det 13. århundrede interesserede sig ved siden af de få borgere egentlig kun den sjællandske adel for St. Clara og St. Agnes. Især slægten Lunge⁶⁷ stod i nær kontakt til Clarisserklostret i Roskilde. Det første bekendte medlem af slægten var Oluf Lunge. Han nævnes første gang i en kilde fra året 1268 og var i Roskildebispens tjeneste. I løbet af det 14. århundrede lykkedes det familien at stige op i den danske højadel. Således var Folmer Jakobsen Lunge, Oluf Lunges oldebarn, dronning Margrethes tillidsmand og rådgiver. Folmer var 1397 med i Kalmar, da Erik af Pommern blev kronet til unionskonge over de tre nordiske riger; Folmer beseglede der det såkaldte Unionsbrev, i hvilket unionen skulle have en fælles forfatning.

I fem generationer var Lungerne i årene 1268 til 1437 St. Claras velgørere, der beskyttede klostret, gav foræringer til det og som klostrets forstandere sørgede for de økonomiske forhold. Flere kvinder af slægten levede i klostret, som drog omsorg for slægtens memoria. Familiens stamfar, Oluf Lunge, var i 1268 vidne i et til St. Clara udstedt pantebrev. I 1285 skødede han på sin svoger Ranæs vegne en gård til St. Clara, og tre år senere gav han gods til klostret i prinsesse Agnes' navn. Oluf selv skænkede sin jord i Dåstrup til St. Clara kloster⁶⁸. Olufs ægtefælle og hans søn Johannes betalte 400 mk., da to døtre af Oluf blev optaget i konventet. Fordi familien kom bagud med betalingen, pantsatte Olufs søn af samme navn to gårde og en mølle i Ølby og en gård i Vedskølle til St. Clara⁶⁹. Oluf beseglede desuden i 1316 en skødning til St. Clara⁷⁰. Hans bror Johannes var vidne ved to sjælegaver af den allerede nævnte Niels Kiste (1339, 1341)⁷¹. Oluf Olufsens søn Jakob og hans barnebarn Folmer Jakobsen forpagtede i 1370/80erne flere gange gods af St. Clara⁷². Jakobs sønner Oluf Lunge og Folmer bevidnede derved Jakobs erklæring, at alle pantebreve og forpagtningskontrakter, som St. Clara havde afsluttet med Jakob, var ugyldige⁷³. Og i 1387 var

Folmers bror Niels Jakobsen vidne, da Folmer forpagtede klostrets gods i Kyndeløse og Torkilstrup⁷⁴. Folmer Jakobsens datter Cecilie indgav sig St. Clara klostret med en stor gave, som blev skødet i 1421 til klostret af hendes farbror Anders Jakobsen, der var rigsråd under dronning Margrethe, og af hendes søstre Sofie, Arine og Elne. Vidner til skødningen var Folmers bror Ove Lunge, som senere blev rigsråd, hans søn Oluf Folmersen og hans brorsøn Jakob Lunge⁷⁵.

Omkring 1400 stod også Lungernes fjernere slægtninge i nær forbindelse med St. Clara kloster i Roskilde. I 1390 bekræftede Borkvard Moltke for St. Clara den gård i Gladsaxe, som hans far Henneke/Johannes Moltke og mor Margrethe havde testamenteret til klostret for hans søster Gertruds begravelse⁷⁶. Som enke skænkede Margrethe i 1401 20 mk. til clarisserne for sin fars sjæl og i 1405 en gård for at få frit ophold i klostret⁷⁷. Henneke/Johannes Moltke var brorsøn til Evert Moltke, der var gift med Oluf Lunges datter Helene; han var desuden onkel til Evert Moltkes barnebarn Elne Everts datter Moltke, som var gift med Anders Jakobsen Lunge⁷⁸. Oluf Lunge, der var barnebarn af den første Oluf Lunge og død før 1387, efterlod sin enke Anna Pedersdatter, som i andet ægteskab giftede sig med rigsråd Mikkell Rud. Efter at Anna for anden gang var blevet enke, forpagtede hun i 1412 en gård af St. Clara i nærheden af klostret og skødede i 1432 en gård i Dalby til klostret som

Lunge-slægten og St. Clara kloster i Roskilde. Årstillene markerer kontakt til St. Clara kloster (gave, vidne ved gave, pantsættelse, forpagtning af klosterjord, datter som nonne).

sjælegave for sig og sine sønner⁷⁹. Hendes datter Margrethe var nonne i St. Clara. Da Anna i 1408 overlod Margrethe to gårde, hang Lungeseglet ved diplommet⁸⁰.

I øvrigt havde de adelige familier ingen varig forbindelse til de to kvindelige tiggerklostre i Roskilde⁸¹. Således havde f.eks. medlemmer af den vidt forgrenede slægt Grubbe i første halvdel af det 14. århundrede kontakt til St. Clara, men også til St. Agnes. Peder Grubbe beseglede i 1296 en gave til St. Clara og mageskiftede to år senere på abbedissens og konventets vegne klostrets gods i Lyngby mod jord i Assendløse⁸². Hans søn Peder bekræftede ligeledes skødningen fra året 1296. I 1333 skænkede Peder en halv mk. skattejord i Markeslev til St. Clara, som Peders svigerfar Oluf Flemming havde foræret sin datter Cecilie, der var nonne i klostret⁸³. Peder var anden gang gift med Arine Olufsdatter. Hun pantsatte for 20 mk. sølv jordegods til St. Clara⁸⁴. Men allerede i 1329 indtrådte Peder Grubbes datter Else i dominikanermonneklostret St. Agnes⁸⁵. Og Peders svigerinde, Elisabeth, gav som enke i 1330 sit gods i Torslundelille til St. Agnes på den betingelse, at det skulle regnes som hendes »medgift«, hvis hun ønskede at indtræde i klostret⁸⁶. I 1349 og 1354 forpagtede hendes søn Peder Grubbe et bol i Lyngby, som Elisabeth havde skødet til nonnerne⁸⁷.

I reglen benyttede de sjællandske adelsfamilier kun i en eller to generationer de to klostre St. Clara og St. Agnes for at have et opholdssted for deres døtre og enker og for at lade bede for deres sjælfrelse. Et eksempel: Slægten Rane⁸⁸ er dokumenteret fra årene 1260 til 1378 og havde i begyndelsen af det 14. århundrede nogle medlemmer, som tjente kong Erik Menved (1286-1319) som rådgivere. Af slægten skødede kun Helene, der var datter af Niels Rane, der var faldet i unåde hos Erik Menved og som blev henrettet i 1316, i 1337 sit gods i S. Jernløse til St. Agnes »in remedium anime mee«. Helene kunde oppebære halvdelen af indtægterne, så længe hun levede, og klostret var forpligtet til at bygge et hus til hende i klostergården⁸⁹.

Facit: Klostrene St. Clara og St. Agnes var i høj grad integreret i det sjællandske adelige sarnfund. Det er symptomatisk, at de to klostre lå i Roskildes periferi. Men man må også erindre om, at borgerskabet i Roskilde var svagt. Roskilde var sæde for den mægtige sjællandske biskop, som omkring 1370 ejede en sjettedel af den største danske ø⁹⁰. Og for kongedømmet var Roskilde indtil midten af det 15. århundrede, da København overtog funktionen som rigets hovedby og også blev kaldt Danmarks hovedstad, en af de vigtigste residensbyer på Sjælland og i hele riget⁹¹. Konge og biskop prægede med kongsgården, som blev nedlagt i begyn-

delsen af det 15. århundrede, domkirken og bispegården Roskilde bys topografi. Monarken besad desuden slottet Haraldsborg nord for Roskilde⁹². Derfor er det ikke overraskende, at den biskoppelige tjenesteadel, ligesom oprindelig slægten Lunge, og adelige, der stod i tjeneste hos kongen, som f.eks. familien Rane og senere Lungerne, var repræsenteret i Roskilde og interesserede sig for jomfruklostrene i byen.

Aristokratisk indflydelse på klosterlivet?

Ingerd af Regenstein, som grundlagde St. Clara kloster, søgte visselig et liv i afsondrethed fra verden, da hun blev medlem af clarisserordenen i 1257. Det samme gælder for Cecilie, der tog nonnesløret i 1268 og ønskede, »at trække mig tilbage sammen med søstre, idet jeg efter den arme korsfæstedes forbillede forlader verdens hæder og rigdom for i større frihed og fred resten af livet at kunne tjene skaberen under regelbunden tugt til mine synders forladelse«⁹³. Men kvindeklostrene i Roskilde var særlig stærkt knyttet til den sjællandske adel. Derfor rejser sig det spørgsmål, om livet bag klostermurene var præget af adelige normer og livsformer. Desværre er der kun få henvisninger i kilderne, som kan belyse de interne forhold i klostrene. Overleveringen består for største delen af gavebreve, forpagtningskontrakter osv., som er oplysende for klostrenes kontakter udadtil. Men der findes nogle indicier, som taler for, at nonnerne levede passende for deres herkomst på et højt niveau, som ikke altid var i overensstemmelse med ordensreglerne.

I St. Clara fulgte man den fjerde regel, som var givet af pave Urban IV i 1263 og som var forholdsvist mild⁹⁴. Den fastlagde strænge klausurbestemmelser for nonnerne og forbød lægfolk at betræde klostrene – med undtagelse af »medicus« og »minutor«, som måtte komme ind i medicinske nødstilfælde⁹⁵. Til klostret St. Agnes, som var medlem af Dominikus' Anden Orden, havde lægfolk efter reglen ingen adgang, og dominikanernonner måtte kun tale med slægtninge gennem et gittervindue og i vidners nærværelse⁹⁶. Men klausurbestemmelserne blev omgået. Således lejede Roskildeborgeren Jens Bonde i maj 1417 en gård af Cecilie, der var søster i St. Clara kloster⁹⁷, d.v.s., at Cecilie drev sine forretninger ud fra klostret – med abbedissens tilladelse. At klausuren ikke altid respekteredes, viser en bestemmelse af St. Agnes' klosterreform, som biskop Johannes Jepsen Ravensberg gennemførte i 1508. Han indskærpede nemlig nonnerne: »Skal der og strengelig holdes lyckæ med Døre og Porte og ej være nogen Indgang Dag eller Nat, men aldeles holde saadanne lyckæ og affwærelse fra alt Verdens Folk, Mandfolk og Kvindfolk«⁹⁸.

Clarissernes ordensdragt bestod af en ulden kjole, som var sækkeformet og sort, med sort slør og sandaler. Dominikanermonner skulde bære en hvid kjole, et sort slør og sort kappe⁹⁹. Dog skænkede Christine, enke efter Jakob Blaafod, den 23. maj 1308 søstrene i St. Clara rødt linklæde og til sin datter Margrethe, der også var medlem af konventet, et guldspænde, fire guldringe og et sølvbælte¹⁰⁰. Beklædningen og smykkegenstande var næppe forenelig med nonnernes simple ordensdragt.

Nonnerne besad i det 14. og 15. århundrede privatejendom og private indtægter (jvf ovenfor, s.13). I 1337 medbragte Helene af slægten Rane ved sin indtræden i klostret St. Agnes en tjenestepige¹⁰¹. Mogens Bille betænkte i 1537 i sit testamente foruden nonnen Sofie Bille også hendes tjenestepige¹⁰².

Men i konventerne levede der åbenbart også fattige nonner. I et brev (ca. 1510) bad Katharina Jakobsdatter, der var søster i St. Clara kloster, sin tidligere skriftefader Laurens Lykkesen om tøj til nonnen Bodil Bosdatter, der havde »ingen hielp hverkæn aff slegtninge eller vennær uden Guz«¹⁰³. Muligvis var der store sociale forskelle i konventerne, som genspejlede forholdene uden for klostrene. De fattigere søstre stammede sandsynligvis fra Roskilde bys familier. Eventuelt tog også den nævnte reform af St. Agnes i 1508 hensyn til sociale forskelle bag klostermurene. Biskop Johannes Jepsen bestemte, at konventet skulde bestå af 30 søstre, hvoraf 24 skulle tjene Gud og den hl. Agnes i koret og bede for klostrets stiftere og alle kristenmennesker, og seks søstre skulle arbejde i køkken og i kælder¹⁰⁴. Det kan ikke udelukkes, at biskoppen tildelte nonnerne virkeområder afhængig af deres herkomst: de adelige bad, mens de borgerlige arbejdede¹⁰⁵.

I øvrigt forklarer Katharina Jakobsdatter i sit brev til Laurens Lykkesen kort, men træffende årsagen til de sociale forskelle inden for St. Clara konventet : Nonnerne levede i kvindeklostrene ikke afsondret fra verden, men tværtimod i forbindelse med »slegtninge eller vennær«. De stillede krav på deres »hielp«, d.v.s. personlige gaver eller indtægter af gaver til klostrene, og fik den også, når de havde en familie, der var rig nok.

Kongedømmet, klostrene og reformationen

St. Agnes kloster var en kongelig stiftelse. Yderligere tog kongerne de tre nonneklostre i Roskilde – ligesom alle klostre i Danmark – i deres værn og privilegerede dem. De vigtigste privilegier var fritagelse for »leding«, d.v.s. den personlige krigstjenste af klostrenes bønder, eller

skatteleding, som siden ca. 1200 trådte i stedet for personlig ledingsydelse. Desuden blev klostrene fritaget for alle kongelige skatter og udøvede jurisdiktionen over deres fæster¹⁰⁶.

Ligesom ved adelens skødninger til nonneklostrene, der som gave krævede en modydelse af klostrene, knyttede der sig til de kongelige privilegier siden midten af det 15. århundrede klosterlige ydelser og kongelig indgriben i klostrenes interne forhold. Således måtte St. Clara og Vor Frue kloster i slutningen af det 15. og i begyndelsen af det 16. århundrede stille et lille mandskab til kongens krigstog og rejser: i 1471 Vor Frue fire mænd, i 1490'erne St. Clara seks, Vor Frue fire, i 1496 St. Clara og Vor Frue tre hver og i 1502 St. Clara to og Vor Frue otte mænd¹⁰⁷. Hvorfor St. Agnes ikke blev inddraget, ved vi ikke.

Desuden havde kongen indflydelse på beskikkelse af St. Claras forvalter, henholdsvis forstander¹⁰⁸. I årene 1473 til 1496 var den kongelige kansler Hans Kjeldsen forstander for St. Clara. Efter hans død købte den allerede nævnte Else Grifsdatter Jernskæg embedet af kongen for 900 mk. og beklædte stillingen indtil året 1513. Derefter bortgav den danske konge klostret som len. Siden 1471 er det dokumenteret, at forstanderen og senere den kongelige lensmand tilbageholdt en del af klostrenes indtægter for sig selv¹⁰⁹.

På grund af den stærke afhængighed af kongemagten var reformationen, som blev indført i Danmark af kong Christian III i 1536, ikke et principielt brud i klostrenes historie. I byerne udøvedes siden 1520'erne pres på tiggerklostrene, og allerede i årene 1528 til 1532 blev 19 af de 26 danske franciskanerklostre opløst¹¹⁰. Men de tre kvindeklostre i Roskilde fortsatte efter reformationen, fordi det ved indførelsen af reformationen i 1536¹¹¹ og i kirkeordinansen fra det følgende år¹¹² bestemtes, at nonnerne måtte forlade klostrene, men også kunne blive der. De stadigvæk eksisterende kvindeklostres konventer skulle leve i tugt og klausur, og søstrene skulle undervises i den nye lære af en gift præst. Klostrene forblev kongelige len. St. Agnes fandtes endnu i 1550'erne. St. Clara bestod indtil året 1561, da nonnerne flyttedes til bispegården i Roskilde, den ene halvdel af klostrets gods fik Københavns universitet, den anden halvdel tilfaldt kongen. Vor Frue kloster blev opløst i 1570, efter at den sidste nonne var død. Reformationen var altså kun en, men den vigtigste etape i den proces, som begyndte i midten af det 15. århundrede og førte til klostrenes undergang ca. et århundrede senere¹¹³.

Konklusion

Jomfruklostrene Vor Frue, St. Clara og St. Agnes blev støttet af det adelige samfund, men dettes krav var undertiden så stærke, at der ikke altid kunne findes en overensstemmelse, en balance mellem klostrenes religiøse normer og det af adelige normer prægede liv i klostrene. Af stor betydning var derved, at den sjællandske adel søgte et opholdssted for sine ugifte døtre og ønskede at blive begravet i klostrene og at lade nonnerne bede for sig. Javist, St. Claras grundlæggelse i 1250'erne var et produkt af den højmiddelalderlige »religiøse kvindebevægelse«, men St. Agnes stiftedes allerede få år senere især på grund af politisk-økonomiske interesser. Både St. Clara og St. Agnes var i det 14. og 15. århundrede integrerede dele af det aristokratiske samfund, som med sine normer og forventninger prægede klostrenes interne forhold¹⁴. At klostrenes ordensregler derved ikke altid respekteredes, viser St. Agnes' reform i 1508.

Cisterciensernes og tiggerordenernes regler krævede et liv, som kun tjente Gud og derfor adskilte sig fra verden. I klostrene skulle der herske en ordening, hvis principper var anderledes end samfundets normer udenfor klostrene. Men klostrene var for at realisere deres mål naturligvis henvist til samfundets understøttelse. Og især samfundets eliter lod sig atter og atter inspirere af klosterbevægelsen og dens idealer: Unge kvinder eller enker tog sløret, mænd tjente kvindeklostrene som lægbrødre. Meget velhavende adelige grundlagde klostre. Ordener havde altså indflydelse på samfundet, men de havde også brug for den succes for at eksistere. Denne dialektiske forbindelse førte dertil, at klostrene integreredes i samfundet, tilpassede sig samfundets normer og delvis opgav sine egne oprindelige mål¹⁵.

Noter

Forkortelser

DD = *Diplomatarium Danicum*:

2.R., 12 bd., København 1938-60

3.R., 9 bd., København 1958-82

4.R., 4 bd., København 1984-94

Rep. = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis*:

1.R., 4 bd., udg. ved K. Erslev, København 1894-1912

2.R., 9 bd., udg. ved W. Christensen, København 1928-1939

1. DD 3.R./ 1.Bd., nr.189.
2. Efter J. Lindbæk: *De Danske Franciskanerklostre*, København 1914, s.251 f
3. K.Bücher: *Die Frauenfrage im Mittelalter*, 2.opl., Tübingen 1910, s.5-10 og s.24 ff.
4. Grundlæggende H.Grundmann: *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden og der religiösen Frauenbewegung im 12. og 13. Jahrhundert og über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik, Hildesheim 1961, især s.170-318.
5. E.Ennen: *Frauen im Mittelalter*, München 1984, s.110-123. Den moderne kvindeforskning har modificeret denne fortolkning, idet den forsøger at påvise, at den »religiøse kvindebevægelse« er en middelalderlig kvindebevægelse, som søger efter muligheder, for at leve uden mænd, f.eks. U.Weinmann: *Mittelalterliche Frauenbewegungen*. Ihre Beziehungen zur Orthodoxie og Hæresie, Pfaffenweiler 1990; kritisk bl.a. P. Dinzelsbacher: Rollenverweigerung, religiøs opbrud og mystisk Erleben middelalderlige Frauen, i: *Religiöse Frauenbewegungen og mystiske Frømmighed im Mittelalter*, udg. ved P.Dinzelsbacher/ D.R. Bauer, Köln-Wien 1988, s. 1-58, her s.37-54.
6. På lignende måde i betragtning af middelalderlige munkeklostre jvf K. Schreiner: *Mönchssein in der Adelsgesellschaft des hohen og späten Mittelalters*. Klösterliche Gemeinschaftsbildung zwischen spiritueller Selbstbehauptung og sozialer Anpassung, i: *Historische Zeitschrift*, Bd.248 (1989), s.557-620, især s.561 ff.
7. Dertil N. Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*. Danmarkshistorie uden retouche 3, København 1971, s.120 og T. Hill: *Könige, Fürsten og Klöster*. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts, Frankfurt/M.-Bern-New York-Paris 1992 (= Kieler Werkstücke, R.A, Bd.4), s.278 f
8. *Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver I*, udg. ved T. Jexlev, København 1973, s.283-375.
9. T. Jexlev: Nonneklostrene i Roskilde, i: *Historisk årbog fra Roskilde amt 1977*, s.25-40, her s.37 med n.28; situationen har ikke ændret sig indtil i dag.
10. De vigtigste er Lindbæk: *Franciskanerklostre* (n. 2), s.225-255, T. Jexlev: *Fra dansk senmiddelalder*. Nogle kildestudier, Odense 1976 (= Odense University Studies in History og Social Sciences, Vol.29), især s.3-28, J.N. Rasmussen: Die Klara-Schwester im Norden Europas, i: *Wissenschaft og Weisheit*, Bd.47 (1984), s.63-68, I. Nielsen: Brude- eller nonneslør. Om grundlæggerne af Sankt Clara og Sankt Agnes Klostre i Roskilde, i: *Kongemagt og Samfund i Middelalderen*. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988, Århus 1988 (= Arusia-Historiske Skrifter, Bd.6), s.101-115.
11. Til det følgende G.G. Smith: De danske nonneklostre indtil 1250, i: *Kirkehistoriske samlinger* 1973, s.1-45, her s.5 ff., Jexlev: Nonneklostrene (n.9), s.27-33, M. Andersen: Rigets hovedby 1080-1300, i: *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*, udg. ved F.A. Birkebæk, E. Verwohlt, M. Høj, København 1992, s.119-232, her s.183-186, Hill: *Könige, Fürsten og Klöster* (n.7), s.277-286.
12. *Vitae Sanctorum Danorum*, udg. ved M.Cl. Gertz, København 1908-12, s.389 f., L.Weibull: En samtida berättelse från Clairvaux om ärkebiskop Eskil av Lund, i: *Scandia*, Bd.4 (1931), s.270-290, her s.285 ff; jvf. T. Gad: art. »Margrethe«, i: *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*, Bd. 11 (1966), sp.351 f
13. Jvf V. Lorenzen: *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie*, København 1941 (= De danske Klostres Bygningshistorie, Bd. 11), s.202 ff.
14. *Bullarium Danicum*. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198-1316, udg. ved

- A. Krarup, København 1932, nr. 1042 og 1043; jvf Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.281 ff.
15. Til det følgende Jexlev: Nonneklostrene (n.9), s.33 f., Rasmussen: Klara-Schwestern (n. 10), s.63 f, Nielsen: Brude- eller nonneslør (n. 10), s.101-106, Andersen: Rigets hovedby (n.11), s.205 f.
 16. Jvf E. Verwohlt: Hvideætten og Roskilde, i: *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*, udg. ved F.A. Birkebæk, E. Verwohlt, M. Høj, København 1992, s. 189.
 17. *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, udg. ved M.Cl. Gertz, Bd.2, København 1918-1922, s.296.
 18. DD2:1,nr.106.
 19. *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi* (n. 17), s.296.
 20. Jvf Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.253-256.
 21. Til det følgende Jexlev: Nonneklostrene (n.9), s.34-37, Nielsen: Brude- eller nonneslør (n. 10), s.110-113, Andersen: Rigets hovedby (n. 11), s.211 f.
 22. Jvf H. Olrik: Absalon, 2 bd., København 1908/9, Bd. 1, s.227 ff, Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.284 ff., Verwohlt: Hvideætten (n. 16), s.189, E. Hoffmann: Politische Heilige in Skandinavien und die Entwicklung der drei nordischen Reiche und Völker, i: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, udg. ved J. Petersohn, Sigmaringen 1994 (= Vorträge und Forschungen, Bd.42), s.277-324, her s.320 f
 23. Dertil E. Jørgensen: *Helgendyrkelse i Danmark*. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11te Aarhundredes Midte til Reformationen, København 1909, især s.45-58.
 24. Jvf især E. Hoffmann: *Die heiligen Könige bei den Angelsachsen und den skandinavischen Völkern. Königsheiler und Königshaus*, Neumünster 1975 (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd.69), s. 147-175, E. Hoffmann: *Königserhebung und Thronfolgeordnung in Dänemark bis zum Ausgang des Mittelalters*, Berlin-New York 1976 (= Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, Bd.5), s.93-111, Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.125-139, Hoffmann: Politische Heilige (n.22), s.288 ff.
 25. I modsætning til Dinzelbacher: Rollenverweigerung (n.5), s.23, der mener, at Skandinavien var »mest vidtgående eller fuldstændig uberørt« (»weitestgehend oder gänzlich unberührt«) af den »religiøse kvindebevægelse« (»religiöse Frauenbewegung«).
 26. DD 2:1, nr.208 og 249.
 27. Jvf. Rasmussen: Klara-Schwestern (n. 10), s.66.
 28. Jvf Nielsen: Brude- eller nonneslør (n. 10), s.111 f, Andersen: Rigets hovedby (n. 11), s.211; se dertil også K.J. Rasmussen: Kong Eriks døtre, i: *Den jyske Historiker*, Nr.42 (1987), s.47-67.
 29. DD 2:6, nr.295 og 296.
 30. DD 2:1, nr.380 og 381; jvf T.Jexlev: Middelalderlige testamenter som personalhistorisk kilde, i: *Personalhistorisk Tidsskrift*, Bd. 101(1981), s.1-11, her s.7.
 31. Jvf kortet hos Smith: De dansk nonneklostre (n. 11), 41
 32. DD 2:2, nr. 119 og 120.
 33. DD 2:2, nr. 121, 122 og 123; jvf Jexlev: Middelalderlige testamenter (n.30), s.7 f; desuden var Margrethe, Cecilie og Gro slægtninge af Ingerd af Regenstien og Jakob Erlandsen, der engagerede sig stærkt for Ingerds stiftelse, jvf n.20.
 34. DD 2:7, nr.246, 248 og 291, også DD 2:8, nr.355, DD 3:8, nr.446 og 447, Rep. 1.R., nr.7880, Rep. 2.R., nr.3165.

35. Lokalkarkiver til 1559 (n.8), s.330, nr.278, også Rep. 2.R., nr.5311 og 6942.
36. Jvf Lindbæk: Franciskanerklostre (n.2), s.247 f.
37. DD 3:1, nr.152 og 154, også DD2:4, nr.214, DD 3:2, nr.37.
38. Se dertil også L. Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal*. Studier i adelens tænke-måde i dansk senmiddelalder, Århus 1988 (= Arusia-Historiske skrifter, Bd.7), s.49-58 og s.70 ff; til memoria-begrebet se O.G. Oexle: art. »Memoria, Memorialüberlieferung«, i: *Lexikon des Mittelalters*, Bd.6 (1993), sp.510-513.
39. Om gravenes memoria-funktion se Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.45, s.153 f og s.218-221, C. Sauer: *Fundatio und Memoria*. Stifter und Klostergründer im Bild 1100-1350, Göttingen 1993 (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd.109), s.153-160.
40. DD 2:6, nr.126, DD 3:3, nr.134, Rep. 1.R., nr.3772, 3894, 4848, 6150.
41. Om højtideligholdelse af anniversariet i den senmiddelalderlige Danmark se Bisgaard: *Tjenesteideal* (n.38), s.93-98.
42. DD 2:7, nr.361, DD 2:10, nr.195, 211, DD 2:11, nr.211, DD 4:2, nr.405, Rep. I.R., nr.4711, 4848, 5505, 6150, 6486, 6590;
43. DD 2:1, nr.432, DD 2:2, nr.75, DD 2:3, nr.315, DD 2:5, nr.195, 206, DD 2:7, nr.246, DD 2:8, nr.204, 372, 378, DD 2:10, nr.312, DD 2:12, nr.10, 152, Rep. I.R., nr.3894, 5908, 6507.
44. Rep. I.R.,nr.6353.
45. DD 2:1, nr.306, DD 2:5, nr.195 og 206 (dertil DD 2:5, nr.172), DD 2:6, nr.126 (dertil DD 2:5, nr.266), DD 2:7, nr.246 (dertil DD 2:6, nr.295), Rep. 2.R., nr.3165, også DD 2:10, nr.211.
46. Om oprindelse af dette bodsystem se A. Angenendt: *Missa specialis*. Zugleich ein Beitrag zur Entstehung der Privatmessen, i: *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 17 (1983), s.153-221 og A. Angenendt: *Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Toten-Memoria*, i: *Memoria*. Der Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter, udg. ved K. Schmid/ J. Wollasch, München 1984 (= Münstersche Mittelalter-Schriften, Bd.48), s.78-199, især s.118 ff. og s.164ff.
47. Rep. I.R., nr.4848.
48. Dertil især C.A. Christensen: art. »Danmark«, i: *Ødegårder og ny besætning i de nordiske land i senmiddelalderen*. Rapporter til det nordiske historikermøde i Bergen 1964, Bergen 1964, s.7-24, S. Gissel: Forskningsrapport for Danmark, i: *Det nordiske Ødegårdsprojekt*, Publiksjon Nr. 1: Nationale forskningsoversikter, København 1972, s. 1-71, især s.32-35 og s.61-65.
49. DD 4:1, nr.277, jvf. N. Skyum-Nielsen: *Ærkekonge og Ærkebiskop*. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536, i: *Scandia*, Bd.23 (1955-57), s.1-101, her s.17 og C.A. Christensen: *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede*, i: *Historisk Tidsskrift* (dansk), 12.R./ 1 .Bd. (1963-66), s.257-349, her s.311 med n. 1.
50. DD 2:6, nr.350, DD 3:3, nr.123, DD 3:4, nr.169, DD 3:9, nr.344, DD 4:1, nr.433, Rep. I.R., nr.3814, 3817, 4176, 4457, 4656, 4712, 4846, 4862, 4913, 4918, 5983, 6060, 6939, 6963, 7082, 7188, Rep. 2.R., nr.5392, 5393, Lokalkarkiver til 1559 (n.8), s.371-374, nr.171, 176, 177, 179, 183, 188.
51. DD 2:12, nr.22, DD 3:8, nr.446, DD 3:9, nr.8, DD 4:1, nr.280, DD 4:2, nr.8, 60 og 457, DD 4:3, nr.178, Rep. I.R., nr.3784, 3974, 4008, 4530, 4818, 4848, 5191, 5231, 5659, 7033, 7188, Rep. 2.R., nr.1129, 4869, 6252, 6341, 6883, 10264, 11105, 13000 (= Lokalkarkiver til 1559 (n.8), s.343, nr.365).
52. DD 2:6, nr.350.

53. DD3:3, nr.123 og DD3:4, nr.155.
54. Rep. 1.R., nr.6963.
55. Rep.1.R., nr.4711, 7081 og 7082.
56. DD 2:5, nr.206 og 207, DD 3:9, nr.8.
57. DD 4:1, nr.280, DD 4:2, nr.60 og 457, DD 4:3, nr.178.
58. Rep. 1.R., nr.5191 og 5231.
59. Rep. 1.R., nr.6590.
60. Rep. 1.R., nr.7033 og Rep. 2.R., nr.1815.
61. Dertil også Christensen: Ændringerne (n.49), s.310 f.
62. DD 2:1, nr.402, DD 2:3, nr.140, DD 2:11, nr.211, DD 3:3, nr.324, Rep. 1.R., nr.4913, Rep. 2.R., nr.12264, 12270, 12459, Lokalkarkiver til 1559 (n.8), s.371 f, nr.167, 171, 172 og 177.
63. Rep. 1.R., nr.6628 og 7880.
64. Rep. 1.R., nr.6881, Rep. 2.R., nr.3726, 3729 og 9667, også publiceret hos Jexlev: Fra dansk senmiddelalder (n. 10), s.91-95.
65. Jvf Jexlev: Fra dansk senmiddelalder (n. 10), s.9 f., på lignende måde Rasmussen: Klara-Schwestern (n. 10), s.66.
66. Ligesom hos L. Rasmussen: Gaverne til klostrene i middelalderen. Den social og kønsmæssige fordeling af donatorer på dansk herreklostre indtil 1385, i: *Kirkehistoriske samlinger*, 1991, s.7-78 forstås også her ved »adel/ adelig« de personer, der var privilegeret i forhold til det øvrige befolkning og der socialt var delt i tre grupper: højadel, almindelig adel, lavadel.
67. Om slægten Lunge se *Danmarks Adels Aarbog*, Bd. 19 (1902), s.305-317 og E. Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, København 1968 (= Skrifter udg. af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, Bd.2), s.174-178.
68. DD 2:2, nr.114, DD 2:3, nr.140, 255 og 328.
69. DD 2:5, nr.172, 206 og 207.
70. DD 2:7,nr.355.
71. DD 2:12, nr.152 og DD 3:1, nr.152, jvf også ovenfor, n.37.
72. Ovenfor, n.57.
73. DD 4:2,nr.473.
74. DD 4:3,nr.178.
75. Rep. 1.R., nr.5885, også nr.6881; om Anders Jakobsen og Ove Lunge se *Danmarks Adels Aarbog*, Bd.19 (n.67), s.308 f. og s.310 f, Ulsig: *Danske adelsgodser* (n.67), s.175 ff.
76. DD 4:4, nr.293.
77. Rep. 1.R., nr.4486 og 4679.
78. *Danmarks Adels Aarbog*, Bd. 19 (n.67), s.309 og s.315, *Danmarks Adels Aarbog*, Bd.38 (1921), s.498 og s.502 f, Ulsig: *Danske adelsgodser* (n.67), s.178.
79. Ovenfor, n.58 og 59.
80. Ovenfor, n.35; til Anna og Margrethe jvf *Danmarks Adels Aarbog*, Bd.29 (1912), s.435 og s. 438.
81. Jvf også Jexlev: Fra dansk senmiddelalder (n. 10), s. 10.
82. DD 2:4, nr.214 og 338.
83. DD 2:11, nr.78.
84. Dd 3:2, nr.15 og 16.
85. DD 2:10,nr.131.
86. DD 2:10,nr.211.
87. Ovenfor,n.53.

88. Dertil Ulsig: Danske adelsgodser (n.67), s.62-66.
89. DD 2:12, nr.10 og 29, også DD 3:3, nr.328.
90. Jvf Gissel: Forskningsrapport for Danmark (n.48), s.34.
91. Jvf T. Riis: Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332, i: *Middelalder, metode og medier*. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981, København 1981, s.115-136, især s.123-126, T. Riis: Hvorfor blev København Danmarks hovedstad?, i: *Struktur og Funktion*. Festskrift til Erling Ladewig Petersen, (Odense University Studies in History and Social Sciences, Vol. 174) Odense 1994, s.73-80, her s.76 f
92. Jvf Andersen: Rigets hovedby (n.11), s.158-161 og s.191-198, V. Etting: Tiderne skifter 1400-1536, i: *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*, udg. ved F.A. Birkebæk, E. Verwohlt, M. Høj, København 1992, s.301-387, her s.314-317.
93. Ovenfor, n.32.
94. Jvf Rasmussen: Klara-Schwestern (n. 10), s.65; Lindbæk: Franciskanerklostre (n.2), s.245 mener, at clarisserne i Roskilde levede efter den anden regel (1257).
95. *Bullarium Franciscandum Romanorum Pontificum*, Bd.2, Rom 1761, s.510 og 516; bestemmelserne af den anden regel er næsten de samme, jvf sammesteds, Bd. 1, Rom 1759, s.477 og s.479.
96. M. Heimbucher: *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, 3.opl., 2 bd., Paderborn 1933/34, her Bd. 1, s.529.
97. Rep. 1.R., nr.5659.
98. Rep. 2.R., nr.11017.
99. Jvf Lindbæk: Franciskanerklostre (n.2), s.246, Heimbucher: Orden und Kongregationen (n.96), Bd. 1, s.529 og s.822.
100. DD2:6,nr.126.
101. Ovenfor, n.89.
102. Lindbæk: Franciskanerklostre (n.2), s.294 med n.444.
103. *Missiver fra Kongerne Christiern 1's og Hans' Tid*, Bd.2, udg. ved W. Christensen, København 1914, s.390 f
104. Ovenfor, n.98.
105. På lignende måde Rasmussen: Klara-Schwestern (n. 10), s.66.
106. Vor Frue kloster: DD 2:1, nr.16, DD 2:2, nr.110; St. Clara kloster: DD 2:3, nr.308, DD 2:6, nr.108, DD 2:8, nr.305, DD 2:9, nr.376, DD 3:1, nr.189 og 190; St. Agnes kloster: DD 2:6, nr.152, DD 2:10, nr.241, Rep. 1.R., nr.4565 og 7562; jvf Hill: *Könige, Fürsten und Klöster* (n.7), s.56-62.
107. Optegnelsesbog fra Christiern Is og Hans' Cancelli, i: *Danske Magazin*, 4.R./ 2.Bd. (1873), s.144-170, her s.145, 149, 151 og 152; jvf W. Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede*, København 1903, s.326-330.
108. Til det følgende jvf Lindbæk: Franciskanerklostre (n.2), s.236 og s.295 f. med n.448, Skyum-Nielsen: Ærkekonge og Ærkebiskop (n.49), s.67 ff
109. Rep. 2.R., nr.2917.
110. *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, Bd.2 (n. 17), s.325-367; jvf M.Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark*, Viborg 1987, s.42-52.
111. Schwarz Lausten: Reformationen (n. 110), s. 105.
112. *Die lateinische Kirchenordnung König Christians III. von 1537*, udg. ved D.E.Feddersen, Kiel 1934 (= Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, 1.R./ 18.H.), s.60.
113. Jvf Skyum-Nielsen: Ærkekonge og Ærkebiskop (n.49), s.49-71.
114. For nonneklostrene i Roskilde gælder også, hvad Schreiner: Mönchssein in der

Adelsgesellschaft (n.6), s.595 skrev om middelalderlige munkeklostre, at de ikke var »samfundets uafhængige, verdensfjerne helligdomme af den rene ånd« (»gesellschaftsunabhängige, weltentrückte Heiligtümer des reinen Geistes«), men tværtimod »dele af et samfund, fra hvis førende grupper udgår orienteringer, forventninger og tvang« (»Teilbereiche einer Gesellschaft, von deren Führungsschichten Orientierungen, Erwartungen und Zwänge ausgehen«).

115. Jeg takker Ingeborg Kistrup (Kiel), prof. Karl Christian Lammers (København) og prof. Thomas Riis (Kiel) for hjælp ved oversættelsen.

Zusammenfassung

In dem Artikel wird untersucht, inwiefern mittelalterliche Frauenklöster und das Leben ihrer Nonnen durch das Spannungsverhältnis zwischen den religiösen Normen der Ordensregeln, denen die Klöster unterworfen waren (Leben der Nonnen in Abkehr von der Welt, Demut, Gleichheit und Armut), und den Ansprüchen der die Konvente fördernden und tragenden Gesellschaftsschichten mit ihren eigenen Normen (herrschaftsorientiertes Leben in der hierarchisch-ständisch gegliederten Welt) geprägt wurde. Untersuchungsgegenstand sind die Roskilder Frauenklöster St. Marien (gegründet ca. 1160, Zisterzienserinnen), St. Clara (gegr. 1256/57, Clarissen) und St. Agnes (gegr. 1264, Dominikanerinnen). Die drei Klöster waren hochadlige bzw. königliche Stiftungen. Insbesondere der seeländische Adel beschenkte die Klöster bis weit ins 15. Jahrhundert hinein. Dafür mußten die Konvente Gegenleistungen erbringen: 1. Unverheiratete Töchter oder Witwen wurden unter Wahrung eines gewissen Lebensstandards aufgenommen. Die Wohltäter erwarben 2. für sich und ihre Angehörigen das Recht auf Begräbnis und Totengedächtnis (Memoria) innerhalb des Klosters und konnten 3. während der spätmittelalterlichen Agrarkrise zu günstigen Bedingungen Klosterland pachten. Es finden sich zudem eine Reihe von Indizien, die dafür sprechen, daß gegen Bestimmungen der Klosterregeln die Nonnen einen ihrer adligen Herkunft entsprechenden Lebensstil pflegten. So entwickelten sich die Roskilder Klöster im 14. und 15. Jahrhundert zu integralen Bereichen der aristokratischen Gesellschaft Seelands, deren Orientierungen und Erwartungen auch das Innenleben der Konvente bestimmten.

Die drei Nonnenklöster sind auf der einen Seite Exempel für den großen Erfolg der mittelalterlichen Reform- und Bettelorden innerhalb der laikalen Welt; zum anderen wird an der Geschichte der Roskilder Klöster aber auch deutlich, wie gerade dieser Erfolg die Klöster in die Gesellschaft integrierte, so daß sich die Konvente zumindest partiell den Normen der Gesellschaft anpaßten und ihre ursprünglichen Ziele

teilweise aufgaben. Dabei konnten zuweilen religiöse Norm und klösterliche Realität so weit auseinanderklaffen, daß erst eine Reform diese wieder in Übereinstimmung zu bringen vermochte.

Var Christian II's kirkepolitik lutheransk?

Af Torben Svendrup

Da jeg for snart mange år siden valgte emne til mit speciale, valgte jeg at arbejde med et for en historiestuderende i begyndelsen af 80'erne så usædvanligt emne som den senmiddelalderlige kirkes historie. Årsagen til, at jeg sporede ind på dette emne, var, at jeg mente, at det var blevet skrækkeligt forsømt af historikerne igennem en længere periode.

Arbejdet med mit speciale bekræftede for mig, at det var rigtigt at emnet var forsømt, og samtidig blev det tydeligt for mig, at store dele af vor kirkehistorie var funderet på den ældre forskning, og derfor ikke var tilpasset det højteknologiske kommunikationssamfunds tanker og normer. Det er jo sådan, at hver tid stiller sine spørgsmål til kildematerialet og giver sine egne svar.

Da jeg påbegyndte mit licentiatstudie, var det derfor ganske naturligt at fortsætte denne linie. Ikke mindst fordi jeg var klar over, at der var en del nyt kildemateriale, der kunne kaste fornyet lys på den danske reformations historie. Emnet blev derfor »Christian den Andens kirkepolitik«. Især havde mine studier af Mogens Gøyes eksemplar af Christian II's Landlov gjort det klart for mig, at dette kildeskrift kunne rykke væsentligt ved vor opfattelse af Christian II's kirkepolitik.

Centralt for mig var spørgsmålet, om det var så lige til, som man ofte har hævdet, at Christian II ikke bekendte sig til den lutheranske tankegang, før han under sin udlændighed havde mødt Luther? Dette udsagn virkede ulogisk på mig, ikke mindst fordi den »regering«, som Christian II skabte omkring sig i så høj grad var en regering, der tænkte nyt og prøvede at gå nye veje. For en middelalderlig konge, for en middelalderlig »regering« var forholdet til Gud et af de vigtigste punkter i »regeringsprogrammet.« Derfor lå det lige for at undersøge, hvad Christian II's »regeringsprogram« var, hvad angår kirkepolitikken.

Nu er det ikke sådan, at man uden videre kan sætte etiket på Christian II som lutheraner, bl.a. af den simple årsag, at ingen i begyndelsen af 1500-tallet kaldte sig lutheraner. Man kan heller ikke undersøge, om Christian II's »regering« bekendte sig til den lutherske kirke, for den var ikke organiseret endnu. Man kan dårligt nok forvente, at man i den førte politik vil kunne finde noget, der klart viser, at man trosmæssigt havde indtaget standpunktet, »at mennesket bliver frelst gennem troen.« Det er en for bombastisk trosartikel til, at man kan forvente den

før 1523. Derfor gik undersøgelsen i langt højere grad ud på, om der kunne påvises en påvirkning fra Luther, og om der blev udtrykt synspunkter, som var i klar modstrid med den katolske kirke.

Jeg har givet denne artikel titlen: Var Christian II's kirkepolitik lutheransk? Dette spørgsmål er et centralt udgangspunkt for forståelsen af den danske reformation, og det var bl.a. i erkendelse af dette, at J. Oskar Andersen i 1917 udgav »Overfor Kirkebruddet«, som er en afhandling om Christian II's politik i årene op til kirkekampen.

»Overfor Kirkebruddet« er en fremragende afhandling, men de sidste 75 års historieforskning har flyttet meget, og vort eget kendskab til kilde materialet gør det naturligt at tage emnet op igen. Dette var bevæggrunden for min Ph. D. afhandling.

Formålet med såvel Ph. D. afhandlingen som denne artikel er ikke at vurdere, om Christian II var lutheraner eller ej. Formålet er at vurdere, om hans kirkepolitik – mens han var dansk konge (1513 – 1523) – var lutheransk, katolsk eller reformkatolsk.

En væsentlig indgang til at trænge ind i hvad Christian II's kirkepolitik gik ud på, hvis den da havde et mål, er at undersøge, hvordan kirkepolitikken udmøntede sig i lovgivningen. Dette indholder selvfølgelig det vanskelige element, at det ikke altid er muligt at gennemskue, hvad der var den egentlig førte politik, og hvad der var kongen og hans stabs intentioner.

Kredsen omkring kongen

Der findes ingen beslutningstager i dag, som ikke har et team bag sig, der rådgiver og i mange tilfælde beslutter i beslutningstagerens navn, ofte også uden hans viden. Dette er ikke noget nyt, og skal vi prøve at indkredse en udvikling i kirkepolitikken under Christian II, er det bestemt værd at se på, hvem der var kongens rådgivere.

Den kongelige administration havde udviklet sig stærkt siden Christian I, og den kreds, som Christian II samlede omkring sig, var ikke udvalgt efter deres fødsel, men udfra deres evner og deres holdninger. Det er selvsagt, at ingen regent – dengang eller nu – vælger deres rådgivere/embedsmænd blandt mennesker, der i de essentielle spørgsmål har en anden holdning end dem selv. Det, beslutningstageren har behov for, er jo et arbejdsdygtigt kollegium.

Denne kreds af rådgivere omkring kongen betød, at rigsrådets magt og indflydelse faldt. Dette hang sammen med mange ting, men en overskyggende årsag var, at rigsrådet jo ikke var en permanent indkaldt institution. Rigsrådet blev indkaldt, når det skulle holde møder, mens kancelliet og

rådgiverne (Arup kalder dem regeringen) virkede året rundt, og alene i denne kontinuitet kom der til at ligge en stor indflydelse.

Når en ny lov skal laves, er det en lang proces; det er det i dag, og det var det i 1500-tallet. Vi kender ikke den nøjagtige proces for skabelsen af Christian II's lovgivning, men vi ved så meget om det, at vi kan skabe et temmelig sandsynligt billede af processen og resultatet.

Alt arbejde omkring en beslutningstager fungerer ved, at beslutningstageren har rådgivere/embedsmænd i forskellige niveauer omkring sig. Indercirklen rådgiver i alle spørgsmål, i mange er de regulære sparringspartnere, og til tider træffer de beslutningerne for beslutningstageren. De næste cirkler rådgiver kun i bestemte spørgsmål, og følgelig er deres indflydelse langt mindre. Det er f.eks. uhyre sjældent, at de selv træffer beslutninger uden beslutningstagers samtykke.

De store ændringer i Rigets styrelse – ikke mindst på det kirkelige område – begyndte vel nok omkring 1517. Dette falder sammen med ændringer i rådgiverkredsen omkring kongen. Den største ændring lå i, at Moder Sigbrit fik større indflydelse. Dernæst i, at Malmø borgmester Hans Mikkelsen blev medlem af kredsen omkring kongen; med sikkerhed fra 1517, men muligvis noget før, idet han nedlagde embedet som borgmester i Malmø i 1516.

Vi må antage, at arbejdet med den nye lovgivning foregik i en arbejdsgruppe, hvor kongens væsentligste rådgiver (under alle omstændigheder i finansielle forhold), Moder Sigbrit, satte sit meget tydelige aftryk på dele af lovgivningen, men tilsyneladende ikke i så væsentlig grad på de kirkelige områder.

Her forholder det sig anderledes med lovenes hovedophavsmand Hans Mikkelsen¹. Det er næppe forkert at opfatte Hans Mikkelsen som lokomotivet, der trak lovgivningen igennem fra ide til realitet. Vi ser den tidligere Malmøborgmesters ånd mange steder i de nye love, også i de kirkelige afsnit. Den tredje i arbejdsudvalget omkring lovgivningen var Niels Lykke, som var brorsøn til bispren Ove Bilde og gruppens juridiske hjerne.

Dette arbejdsudvalg, som nok virkede som en slags forretningsudvalg, arbejdede selvfølgelig ikke alene. Hans Mikkelsen fik f.eks. god hjælp af Henrik Smith, som havde studeret i Rostock og i Wittenberg. Det er en udbredt opfattelse, at det var ham, der henlede Christian II's opmærksomhed på Luther. Henrik Smith arbejdede tæt sammen med Hans Mikkelsen, og i tiden i landflygtighed blev han betegnet som Hans Mikkelsens dreng eller svend.

Herudover er der ingen tvivl om, at Poul Helgesen med sit reformkatske syn har påvirket lovgivningen, ligesom Chr. Pedersen har. Det må anses for overvejende sandsynligt, at det er Chr. Pedersen, der står

bag Christian II's skolelov, og afsnittet i landloven om landboernes skoleforhold.

Wittenbergprædikanten Karlstadt har formodentlig også været med til at påvirke. Karlstadt var kun i Danmark i meget kort tid², men det var i dette tidsrum, der blev arbejdet med lovgivningen. Hvor stor en rolle han har spillet, har været et fagligt diskussionsemne. Den tyske kirkehistoriker Brage fremhæver i sin biografi om Karlstadt, at hans betydning har været meget stor, mens J. Oskar Andersen toner den noget mere ned. Men der kan næppe være nogen tvivl om, at han var rådgiver for kongen, og som han selv fremhævede; at sidde til doms. Jeg tror ikke, at der kan herske tvivl om, at han rådgav kongen med hensyn til de gejstlige elementer i lovgivningen, men hvor stor indflydelse han reelt fik er meget vanskeligt at sige.

En af grundene til, at det er så svært at vurdere Karlstadts indflydelse, er, at han rådgav i sin egenskab af specialist, og derfor ikke var med i den inderste og nærmeste rådgivercirkel. Hans råd var præget af hans special-viden, og sådanne råd virker ofte igangsættende, men det er sjældent, at de bliver fulgt fuldt ud. Når teologen rådede arbejdsudvalget til at trække i en bestemt retning, ja, så måtte udvalget tænke på konsekvenserne for alle aspekter af samfundet. Sådan er det i dag, og sådan var det for 500 år siden.

Christian II's lovgivning

Christian II's lovgivning giver basis for to nyvurderinger af hans regeringstid. Den ene er opfattelsen af Christian II som en jævn borgerkonge. Det er ganske enkelt noget vrøvl, det er en myte, som borgerskabet skabte i sidste århundrede³. Lovgivningen viser helt entydigt, at fra nu af skulle den danske monark behandles som en majestæt. Den anden ting, som bør revurderes, er kongens kirkepolitik.

Jeg vil tillade mig i denne lille artikel at se helt bort fra den lange række af forordninger for købstæderne, og i stedet se på Hoffordningen⁴ og Landslovene.

Hofforordningen (instruksen) er uden datering. Instruksen er overleveret os i en afskrift af Christian II's lovgivningsarbejder. Traditionelt har man placeret instruksen i 1521 eller 1522, men udstedelsestidspunktet kendes ikke. Dog mener jeg, at man på baggrund af en indholdsanalyse kan placere skriftet i slutningen af kongens regeringstid. Hofinstruksen er en slags »arbejdsbeskrivelse« for de »ansatte« ved hoffet, og omfatter derfor også kansleren. Kansleren blev bl.a. pålagt at have bibelkendskab.

Det, der selvfølgelig i særdeleshed påkalder sig vores opmærksomhed i Hofinstruksen, er »arbejdsbeskrivelsen« for de tre kapellaner, hvoraf de to arbejdede for kongen, og den tredje for dronningen. Hovedopgaven for kapellanerne var at lede messerne i slotskapellet. Kapellet havde fået status som en almindelig kirke⁵. Kapellanerne skulle forestå morgenmessen, eftermiddagsmessen og nattesangen. De skulle læse bønnen til bords og fra bords, de skulle synge for, og som det vigtigste skulle de prædike Det Hellige Evangelium og Epistlen. På samme måde som kansleren skulle de have en solid viden om Bibelen. Instruksen er kemisk fri for omtale af helgener og allegorier. Det er den nye tid, som kongen ringer ind her. Fundamentet var kendskab til Bibelen.

Hele ånden i instruksen er gennemsyret af bibelhumanisme. Affattelsestidspunktet falder tilsyneladende sammen med, at Poul Helgesen virkede som universitetslærer i København, og det må anses for overvejende sandsynligt, at han har været med til at påvirke udarbejdelsen af denne hofinstruks.

Hvad angår Christian II's landslovgivning, har vi i særdeleshed tre kilder, der påkalder sig vor interesse: »Om Bryst«, Byloven og Landloven.

»Om Bryst«⁶ er blevet opfattet, bl.a. af J. Oskar Andersen⁷, som et forlæg til loven. Det er det nu for upræcist til at kunne være.

Det er langt mere sandsynligt, at det er et arbejdspapir, der er blevet til efter en »brainstorm«, hvor man har fundet ud af, hvilke punkter man burde lovgive om indenfor det kirkelige område. Noget af det, der tyder på, at det er et sådant arbejdspapir, er, at der ikke er nogen logisk rækkefølge i de enkelte punkter, sådan som det er tilfældet i lovene.

Arbejdspapiret »Om Bryst« er ikke dateret, men det må være skrevet omkring 1519/20, hvis antagelsen, at det er et forarbejde – en brainstorm – til lovgivningsarbejdet, er rigtig. J. Oskar Andersen daterer papiret senere end 10. februar 1520 = udstedelsen af Købstadslovgivningen, fordi der intet i papiret står om, at man forbød gejstlige at drive handel⁸. Argumentet holder ikke, dels bliver love ikke lavet den dag, der bliver tænkt på dem, og dels kan man sagtens i et forarbejde udlede at tage et aspekt med.

Det overordnede tema i skitsen »Om Bryst« er den kirkelige jurisdiktion. Man tager fat i det problem, at den har bredt sig langt ud over, hvad den skulle i henhold til kirkeloven, og samtidig pointeres det, at kirken tager for meget for kirkelige handlinger. Man gør op med, at bisperne havde ladet tiendeafgiften brede sig til nye skatteområder, f.eks. alt fiskeri⁹. Man tager fat i den dårlige betjening af sognebørn p.g.a. kirkesammenlægninger, og man prøver at begrænse, at der sendes tiggere ud fra klostrene. Det var en ret, som kun tiggermunkene skulle

have. I skitsen nævnes også problemet med kirkens brug af band for at fastholde testamentariske gaver. Sagt på en anden måde, forsøgte man at dæmme op for brugen af band som inkassationsmiddel.

Det, der primært kunne anstøde kirken i dette oplæg, var, at man gik ind og beskæftigede sig med kirkens indre anliggender. Indholdet var stort set de samme punkter, som f.eks. fløjen omkring Poul Helgesen var inde på. Men ligeså tydeligt er det, at kredsen omkring dette stykke papir har villet begrænse kirkens økonomiske magt, tanker som ikke kan have ligget en mand som Hans Mikkelsen fjernt. Vi ser da også mange af synspunkterne fra dette papir gentaget i Landloven.

De store landslove

Hovedkilderne til en vurdering af Christian II's kirkepolitik er hans to store landslove – byloven og landloven.

I modsætning til Landloven har Byloven en nøjagtig datering – nemlig den 6. januar 1522. Loven blev givet af kongen, og antaget af Rigsrådet. Denne lov går langt ind i det kirkelige område, mere end 20 ud af de 133 paragraffer drejer sig om kirkelige forhold. Det er helt tydeligt, at man har ønsket at regulere og ændre på dette område.

Den mest vidtgående ændring er den, der er indlagt i § 77. Denne indeholder et forbud mod, at kirken må føre sager i Rom: »Paa thet at Prester oc Klercker oc andre geslige Personer her uti Riiget moo vederfares Log, Skeell oc Rett, och ey skulle söge theres Rett uden Riiges tiill Rom oc andenstedtz, som the hertiill giördt haffue, thennom tiill stor Skade oc Forderff....«¹⁰. Der skulle nedsættes en domstol bestående af doktorer og magistre, som skulle residere i Roskilde og her dømme over: »alle andelige Sager, saawell offuer Biscoper, Prelater,...«. Domstolen skulle altså være overordnet det højeste kirkelige embede i landet. Hermed havde man med denne lovgivning ikke kun underkendt den biskoppelige domsmagt, men i realiteten også lærdomsmagten. Vendningen »alle andelige Sager« kan kun tolkes som, at domstolen også i teologiske stridsspørgsmål skulle fælde dom. Kun den praktiske brug af loven kunne danne præcedens for, hvad der hørte ind under den. Begrundelsen for at indføre denne lovgivning var, at: »Guld oc Penninge kunne bliffue her i Riigit«, og videre hedder det: »men alle andelige Sager skulle fore fornefnte Doctores oc Magistros forsluides oc ændes.«

Nu er det jo trist, at vi ikke – som med nutidens lovgivning – har ministeriets kommentarer til loven, så vi kan se, hvad formålet egentlig har været med den. Situationen for historikeren er, at vi dårligt nok har

loven. Det springende punkt i vurderingen af denne meget vigtige paragraf er, hvilke sager man forestillede sig skulle dømmes af denne klart verdslige domstol.

Det væsentlige punkt i tolkningen af denne paragraf er udtrykket »åndelige sager«. J. Oskar Andersen opfattede loven således, at begrebet kun omfattede »Guds og Beneficialsager, hvad enten disse Retssager (som Ordene i Byretten nærmest henleder Tanke paa) paadrages Gejstlige fra verdslig Side, eller de (som Landrettens Ordlyd betoner) skyldtes indbyrdes Trætte«¹¹. Holder denne tolkning, har han ret i, at dette ikke er meget anderledes end den aftale, som Hans Laxmand indgik med kong Christoffer om nonneklostrenes stilling i det danske samfund¹².

En væsentlig del af grundlaget for denne tolkning er inddragelse af Landlovens § 1, hvori det bestemmes, at bisperne har pligt til at bekæmpe enhver form for »Brøst« indenfor præsteskabet. Heri ser J. Oskar Andersen, at den eneste logiske konsekvens er, at læse Bylovens § 77, som om den ikke omhandler det, der står i loven, den omhandler efter hans opfattelse nemlig kun åndelige sager.

Det er oplagt en fejlfortolkning fra J. Oskar Andersens side. Landlovens § 1 omhandler bispernes forhold til præster og andre gejstlige. Her er det bispem, der bliver gjort ansvarlig – som han havde været hele tiden. Men det er ikke den slags sager, § 77 i Byloven omhandler. Her er der tale om sager på et langt højere niveau. I paragraffen er der direkte anført bisper og prælater samt andre i riget. Her er der ikke tænkt på sognepræster og løbedegne.

Der er næppe tvivl om, at paragraffen omhandler alle sager inklusive de åndelige, som det kunne tænkes, at gejstlige ville føre i Rom. Domstolen kunne altså komme til at behandle »rene« teologiske spørgsmål. Desværre blev lovenes funktionstid så kort, at vi ikke har en præcedens at henholde os til med hensyn til, hvad der blev bragt for domstolen.

Man kan måske undre sig over, at den gejstlige del af rigsrådet tilsluttede sig en så vidtgående paragraf. Men den politiske virkelighed var sådan, at det var udslag af regulær magtpolitik. Man måtte anerkende en verdslig domstol over gejstlige sager. I denne forbindelse er det ikke helt uinteressant, at netop på dette punkt gør kongen sig faktisk skyldig i kætteri, oprør mod paven om man vil. Men dette accepterede de danske bisper. Noget af forklaringen herpå kan måske findes i Bylovens næste §.

I § 78 tages fat på det meget vigtige og store problem, som de lange procestider udgjorde. Det bliver i paragraffen fastslået, at ingen sag må tage mere end 3/4 år. De meget lange procestider ved kurien var ikke

kun en anstødssten for den danske stat og den danske konge. Det var de sandelig også for kirken selv. Det var dyrt med de lange processer, men det var også opslidende, fordi der i mange vigtige spørgsmål kunne gå år, før der faldt en afgørelse. Det ville blive ulige lettere med en domstol i Roskilde.

I denne paragraf bliver det også klart fastslået, at doktorerne ikke kun skal kende kirkeloven, men også kejserloven. Det er hævet over enhver tvivl, at det var en verdslig domstol.

Et helt anderledes indgreb overfor kirken finder vi i Bylovens § 82. Her skrider man nemlig ind overfor den kendsgerning, at kirkens jurisdiktion havde bredt sig til rent verdslige områder. Årsagen hertil var ganske enkel. Det kirkelige retssystem var både hurtigere og mere vel-fungerende end det verdslige, så var der nogen mulighed for at putte sager ind under den kirkelige hat, så blev dette gjort. At kirken selv var interesseret i denne udvikling skyldtes både økonomiske årsager, men så sandelig også, at den kirkelige dominans var vokset i takt med, at kirkens jurisdiktion var blevet udvidet. Og det var jo netop denne udvikling, som lovgiverne ville begrænse og helst trænge tilbage.

§ 82 i Byloven satte hårdt ind her. Sager, der burde behandles på ting eller rådhus (byretten), *skulle* behandles der. Det skulle være fuldstændig slut med, at den slags sager kunne komme ind under bispe- eller provsteting. Dette var ikke kun et angreb på kirkens magt, men så sandelig også på et af de ømmeste punkter for kirken – økonomien. Her fjernes lige så stille en af de kirkelige indtægtskilder. Men det må have været svært for kirkens folk at argumentere imod denne paragraf, idet der næppe kan være tvivl om, at kirken havde haft næsen temmelig langt fremme.

Til gengæld har man indenfor kirken næppe været synderlig utilfreds med, at reglerne omkring tiggeri blev strammet op. I § 83 bliver det kirkelige tiggeri indskrænket til kun at være tilladt sort- og gråbrødre, karmelittere, Sct. Augustins klostre og Helligåndsklostre. Selvfølgelig ramte man her de herreklostre, som sendte tiggere ud, men det var ikke noget, der kunne have den helt store betydning.

I forbindelse med de kirkelige paragraffer finder vi også de sociale. Også her var der tale om opstramning. Der blev lavet ændringer vedr. hvem, der måtte tigge i byerne (§ 88). Formålet var at nedbringe antallet af tiggere. Det blev gjort ved at indføre et tiggertegn. Adkomst til et tiggertegn fik man kun, hvis man var uarbejdsdygtig; det blev forbudt arbejdsdygtige at tigge. Sagt på en anden måde: man fjernede muligheden for, at arbejdsløse kunne tigge til livets opretholdelse – uden man af den grund skaffede dem arbejde (man kan naturligvis rejse spørgsmålet,

om man kan tale om arbejdsløse i senmiddelalderen, det er selvfølgelig ikke det samme som i dag, men vi kan se i kildematerialet, at der også i de tidlige samfund ikke altid var arbejde nok til alle).

I samme åndedrag (§ 87) omtales de grupper, som tiggede under fogedregning af, at det var til kirken. Dette blev naturligvis også forbudt.

Et noget større problem kunne § 84 volde, idet man her forbød sog-nedegne at tigge ved byernes huse. De skulle nu lønnes af kirkeværgen.

Denne serie af forbud mod tiggeri for en række forskellige grupper var vel et forsøg bl.a. fra Hans Mikkelsens side på at beskytte borgernes interesser i byerne. De var næppe som sådan vendt mod kirken. Men der var et ønske om at begrænse tiggeriet, som man fandt, var gået for vidt. Man var vel også af den opfattelse, som vi ser det i Malmøbogen nogle år senere, at hvis tiggernes antal blev formindsket, ville der blive mere til dem, der virkelig trængte. Men der var en udbredt utilfredshed med kirkens (og arbejdsdueliges) tiggeri blandt byernes borgerskab. Så disse paragraffer er langt mindre kirkepolitik, end de er et udslag af borgmestrenes holdning til et byproblem.

Men samtidig rejste tiggerproblematikken to spørgsmål for kirken: For det første: »Hvad ville den indtægtsnedgang betyde, som nogle klostre kom ud for? Og for det andet, så gjorde tiggeren en velgerning ved at tigge, idet vedkommende gjorde det muligt for giveren at gøre en god gerning. Set fra kirkelig side, da muliggjorde en tigger fra et herrekloster, de samme velgerninger som tiggermunkene gjorde. Derfor har be-gejstringen for tiggerparagrafferne nok været behersket indenfor kirke-lige kredse.

Herudover er der en lang række mindre indgreb overfor kirken. Alt i alt kan man efter min mening roligt postulere, at Byloven fulgte det reformkatolske koncept, som kongen havde fulgt i både skolelov, hofinstruksen og i »Om Bryst«. Men det vil være fejlagtigt, at tolke Byloven som et stykke lutheransk arbejde. I Byloven er der ikke medtaget nogen af de lutheranske mærkesager.

Landloven har der til gengæld været megen diskussion om. På J. Os-kar Andersens tid kendte man kun Uldall 225, og man var meget usikker på, om den nogen sinde var trådt i kraft. Derfor blev den opfattet mere som et oplæg til en lovgivning, end som en egentlig lov. Dette kom til at se ganske anderledes ud, da man fik kendskab til Mogens Gøyes private og brugte eksemplarer af Landloven, som havde overlevet århundrederne. Denne kaldes i det følgende AM 804.

Problemet både med Uldall 255 og AM 804 er, at de ikke er dateret. Historikeren Mogens Rathsack opstillede følgende kronologi for kongens rigsgivning:

Landloven Uldall 255 mellem 26/5 og 22/12-1521

Landloven AM 804 samme år

Byloven 6/1-1522¹³.

Denne kronologi, mener jeg, lider af nogle afgørende svagheder. Uldall indeholder lovgivning på langt flere områder, og er langt mere vidtgående end AM 804. Det gør det ikke videre sandsynligt, at Uldall er et oplæg – en skitse – til AM 804. Ydermere viser det sig, at på nogle punkter er der klare indicier for, at AM 804 er den ældste. § 125 i Uldall 255 beskriver nyordningen i købstadsskolerne (som skete med Byloven), og det nævnes, at en ny skoleordning er på vej. Disse oplysninger mangler ganske i AM 804, hvorfor? Fordi man ikke var så langt med skoleloven på dette tidspunkt. J. Oskar Andersen¹⁴ lægger indførelsen af mensualmusikken ind i forbindelse med kongens rejse til Nederlandene. Det vil sige, det er senere end juni 1521. Denne optræder både i Uldall og i Skoleloven, men ikke i AM 804.

Den sandsynligste kronologi er formodentlig:

AM 804

Byloven

Uldall 255

Hvor Uldall kommer så sent, at kongen ikke mener at have behov for Rigsrådets sanktion af loven, og derfor kan se ganske bort fra, om han træder den gejstlige del af rigsrådet over tærerne.

Ser vi på det kirkelige indhold i Landloven under et, så er det klart, hvorfor den tidligere blev kaldt for den gejstlige lov. I denne lov tager man meget hårdt fat i det kirkelige område. På samme måde som i Byloven går man ind i kirkens ret til appelsager ved Kurien og stopper denne mulighed. Man begrænser tiggeriet, ligesom man begrænser kirken på en lang række økonomiske områder.

Uldalls første 8 paragraffer er slet ikke medtaget i AM 804. Det er alle paragraffer, der omhandler kirkelige forhold. Den første paragraf handler om, hvordan bisper og prælater passer deres embeder. Bisperne bliver pålagt at prædike evangeliet. § 2 skrider ind mod bispers og prælators brug af piber og trommer. § 3 påbyder, at der holdes messe for kongen på Herredag, og at kongen skal kysse Bibelen. § 4 begrænser det antal svende, som bisper og prælater må rejse rundt med. § 5 handler om skolerne. § 6 er om aldersregler for kirkelig vielse. § 7 fastsætter aldersgrænsen for, hvornår jomfruer må lade sig klostervie til 25 år. § 8 fastslår, at kun præsteviede må drive sjælesorg.

Men den mest bemærkelsesværdige forskel er paragraf 17. Den er også medtaget i Byloven (§ 41), og i Landloven (AM 804 § 7), men med afgørende forskelle. I Byloven og i AM 804 stopper den med for-

budet. I Uldall 255 fortsætter den »uden the ville effterfølge St. Pauli Lærdom, som hand skriiffuer utii syn förste Epistel Cap. 3 ad Timotheum, raader thennom, ath the thager Hustrue och leffuer utii then hellige Echteskab, som theris gamle Forfædre giort haffue«. Med denne tilføjelse er der tale om et kirkepolitisk skred. Dette er mere end en måde at drille kirken på, det er en regulær underminering af en væsentlig del af det grundlag, som bl.a. var forudsætningen for den kirkelige rigdom. Ydermere var det et klart udtryk for at stå bag Wittenbergteologernes synspunkt.

Ved at man i loven refererer til 1 Tim. 3, ligger der indirekte et angreb på kirken. Ikke mindst fordi fortsættelsen – som alle kirkens folk vidste – 1 Tim. 4 forudsiger, at der vil komme en lære inspireret af djæveln, der vil forbyde disse ægteskaber. Denne paragraf leder tanken hen på Luthers brev til den kristne adel i den tyske nation fra Sct. Hans 1520. Dette brev/skrift havde kong Christian formodentlig fået, da han som hertug af Slesvig-Holsten var en del af modtagergruppen.

Det vil måske være for tyndt og for dristigt at fastslå en sammenhæng. Og dog. Luther bruger samme henvisning (1. Tim 3) som kongen¹⁵, og sammenhængen er langt fra utænkelig. Det er overvejende sandsynligt, at kongen og »arbejdsudvalget« bag loven har kendt Luthers brev til den tyske adel. Og selv om det er en tynd bevisførelse, så er det yderst sandsynligt, at der kan være sket en påvirkning. I disse år var Wittenbergteologerne højt anskrevne ikke kun ved hoffet i Danmark, men over hele Nordeuropa.

Hvad var kongens politik?

Det var i sig selv en nyskabelse, at lovgive for kirkens indre anliggender. Det var et signal om, at man nu mente, på trods af Laterankonciliet, det var kongemagten, der stod over kirken. Ved at gå ind med en kirkelig lovgivning, ændrede man århundreders praksis.

Da kongen påbegyndte den kirkelige lovgivning, var det dels ud fra et ønske om at styrke sin egen position, samtidig med at man ville modernisere kirken i forhold til de reformkatolske strømninger, som væltede ind over Europa. I forbindelse med dette arbejde var Christian II stærkt påvirket af sin inderkreds af rådgivere, men også af de bibelhumanistiske tanker, der florerede på Universitetet. Ikke mindst Poul Helgesen var med til at påvirke lovgivningen i reformkatolsk retning.

Men også de strømninger, der udgik fra Universitetet i Wittenberg, blev opfanget og gled ind i den kongelige lovgivning. Dette skal ikke umiddelbart opfattes som udtryk for, at kongen stilede imod et brud

med kurien, for det gjorde han ikke. Helt frem til slutningen af Christian II's regeringstid blev tankerne fra Wittenberg opfattet som provokerende reformkatolske.

Men der er næppe heller tvivl om, at kongens politik undergik en udvikling. En udvikling Luther og Universitetet i Wittenberg også undergik. Fra at være en politik, der havde til formål at forbedre og modernisere kirken, blev det til en politik, som gik fra det reformkatolske over til noget der i Uldall 255 lå ganske tæt op af Luther. Vel at mærke den Luther, som havde brudt med moderkirken. Det var næppe kun på grund af problemerne ved landflygtigheden, at Christian søgte mod Luther. Meget tyder på, at han i slutningen af sin regeringstid var overbevist om, at kirken skulle ændres i lutheransk retning.

Noter

1. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie, Kbh 1864-67. p 554 note 81. München Samlingen nr. 3611.
2. Han blev her kun i nogle uger i maj – juni 1521
3. J.v.f. f.eks. i C.F. Allen og C. Paludan-Müllers forfatterskab.
4. Hofforordningen er trykt i Nye Danske Magasin 1794, bd. 1. p. 307-318
5. 24.01.1517 havde den pavelige legat Arcimboldi udstedt et indulgensbrev som betød, at kapellet gav samme aflad som en sognekirke. Holger Fr. Rørdam: Kjøbenhavns Kirker og Kloostere i Middelalderen. Kbh. 1859 – 63. till. nr. 106
6. Trykt i Danske Magasin VI p. 559 ff
7. J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet Kbh. 1917. p. 140
8. J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917 p. 140 f.
9. Birger Gunnarsen havde med alle bisper forsamlet udstedt en proklamation om, at alt almindeligt fiskeri skulle omfattes af tiende. København d. 7. maj 1498. Diplomatarium Dioecesis Lundensis. udv. Lauritz Weibull Lund 1921 – 39. CCCLXXXVIII.
10. Her og i det følgende er der citeret fra Samling af gamle danske Love IV, udgivet af J. L. A. Kolderup-Rosenvinge. Kbh. 1824
11. J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917 p. 181 f
12. Erik Arup: Danmarks Historie bd. 2 a. Kbh. 1932 p. 213 f
13. Historisk Tidsskrift 12 række bd. II 1966/67 p. 18 Artkl. Mogens Rathsack, Christian den andens Landlov.
14. J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917 p. 189
15. Luthers Skrifter i Udvalg Udg.v. Torben Christensen m.fl.. Kbh. 1980 IV p. 43ff.

Zusammenfassung

Dieser Artikel hat seinen Ausgangspunkt in meiner Ph. D. Abhandlung über »Christian den Zweiten und seine Kirchenpolitik«. Die Grundidee des Artikels war, nicht zu untersuchen was er dachte, sondern die Politik in »Christian den Zweiten und seine Kirchenpolitik« darzustellen.

Das Thema wurde zuletzt 1917 von dem sehr kompetenten Kirchenhistoriker J. Oskar Andersen in »Overfor Kirkebruddet« eingehend behandelt. Damals, 1917 bis heute, ist viel geschehen. Beispielsweise haben wir jetzt ein ganz anderes Quellenmaterial, was zur Folge hatte, dass wir über Christian den Zweiten und seine Gesetzgebung genauestens bescheid wissen. Der Fund von Mogens Gøyes Exemplar »Landlov« (Landesgesetze), hat dazu beigetragen, dass unser heutiges Wissen über die Gesetzgebungen des Königs viel umfassender ist.

Dieser Artikel hat seinen Ursprung gerade in diesen Gesetzgebungen. Es wird verdeutlicht, dass nicht der König selbst der Urheber der Gesetze ist, sondern ein Kreis von aussenstehenden og nahen Rädgebern grossen Einfluss auf diese Arbeit gehabt haben. Der Artikel verdeutlicht, dass der Hauptverantwortliche hinter diesen Gesetzgebungen der Bürgermeister von Malmø Hans Mikkelsen war. Aber auch der Reformkatolik Poul Helgesen hat dazu beigetragen, wie auch der Wittenberg Theologe Karlstadt als Ratgeber in der Auserbeitung der Gesetze beteiligt war.

Es legt fest, dass es eine Entwicklung innerhalb der Gesetzgebungen des Königs gab. Wir kennen die Ausgabe vom »Bylov« (Städterechte) und zwei vom »Landlov« (Landrechte). Speziell in der zweiten Ausgabe von »Landloven« (Landrechte) (Uldall) wird deutlich, dass es eine Verschärfung der kirchlichen Gesetzgebung zugunsten der Auffassungen der Wittenberg Theologen ist.

Der Artikel weist darauf hin, dass Luthers Brief an den deutschen Adel, die zweite Ausgabe von »Landlov« (Landrechte) beeinflusst hat, nämlich im Verhältniss zu, ob Priester heiraten sollten.

Diese Entwicklung in der Kirchenpolitik des Königs, ist auch eine Entwicklung die Luther selbst machte. Von der Absicht die Kirchen zu modernisieren, führte die Entwicklung den König dahin, mit der Pabstkirche zu brechen, und eine Landeskirche auf einer anderen Grundlage zu schaffen. Vieles deutet deshalb darauf hin, dass Christian der Zweite in der letzten Periode seiner Regierungszeit der Auffassung war, das die Kirche sich zugunsten der lutherianischen Richtung verändern sollte.

Nye udsmykninger og overhvidtninger

Rumbemalinger i danske kirker, ca. 1100 – ca. 1900

Eva Louise Lillie

Et spørgsmål, som i mange år har optaget de kirke- og kunsthistorikere, der beskæftiger sig med udsmykningen af vore middelalderkirker, er, hvornår kirkernes vægge og hvælv blev overkalkede, så de fik det ensartede hvide indre, som mange kirker har idag¹.

Der er flere typer kilder, som kan give os oplysninger; nogle få skal nævnes. Kirkeregnskaberne oplyser om tidspunktet for og udgifter til indkøb af hvidtekalk og eventuelle farver. Disse regnskaber har dog den begrænsning, at de for det første sjældent går længere tilbage end til begyndelsen af 1600-tallet, og for det andet ikke fortæller noget om udsmykningens udseende. En anden kilde er præsteindberetninger og visitatsbøger. Disse kan i modsætning til regnskaberne give bedre oplysninger om udsmykningernes art, men giver til gengæld sjældent oplysninger om tidspunktet for en udsmyknings tilblivelse. Og, som det er tilfældet med kirkeregnskaberne, strækker visitatsbøger og indberetninger sig sjældent længere tilbage end til det tidlige 1600-tal.

En kildegruppe, der kan give information om såvel tidspunktet for en udsmyknings tilblivelse som for dens udformning, er restaureringsrapporterne². De har ydermere den fordel, at de tillader os at gå længere tilbage end de skriftlige kilder, helt tilbage til rumudsmykningernes introduktion i Danmark, lidt før år 1100.

Der vil i det følgende blive gjort rede for en undersøgelse af knap 140 middelalderlige kirker i de tidligere Holbæk og Frederiksborg amter³. Et af formålene med undersøgelsen har været at klarlægge, hvilke typer udsmykninger, man har kunnet se op igennem århundrederne. Alle former for bemalinger er således blevet registreret, men er til gengæld kun blevet sorteret i to hovedgrupper: figurativ eller ornamental. Det primære formål med undersøgelsen har imidlertid været, gennem en datering af de enkelte udsmykninger, at få fastlagt det tidligste tidspunkt for en permanent overhvidtning. De resultater, som denne undersøgelse har givet, er derefter blevet sammenholdt med de teorier, der hidtil er blevet fremsat om tidspunktet for overkalkningerne.

Sjælland er formentlig det område i det nuværende Danmark, der har eller har haft flest bemalinger i løbet af den 800-årige periode, som undersøgelsen dækker. De resultater, som er fremkommet vil derfor kun være dækkende for det behandlede område, men vil formentlig – geografiske forskelle til trods – også antyde noget om tendenser i udviklingen i Danmark som helhed⁴.

Undersøgelsen af kirkerne i Holbæk og Frederiksborg amter afslører, at der findes udsmykninger eller bemalinger fra hvert enkelt århundrede inden for den 800-årige periode. Enkelte kirker synes aldrig at have haft nogen form for malet udsmykning⁵, men denne gruppe er ret begrænset. Størstedelen af kirkerne har haft mindst én bemaling i løbet af tiden, og mange har haft flere. En undersøgelse af en række sydjyske kirker har vist, at en ornamental bemaling har hørt med til færdiggørelsen af en overhvælving⁶. Det samme forhold kan konstateres i en række kirker i egnen omkring Mariager, hvor der under og ved siden af en figurudsmykning ligger ornamental bemaling af ribber og buer⁷. Det, man kan forestille sig, er, at murerne har afleveret den nyoverhævede kirke med en enkel, ornamental bemaling, og at kirken så på et senere tidspunkt, da den igen er kommet økonomisk på fode efter den udskrivning, som overhvælvingen må have medført, har foranstaltet iværksættelsen af en figurudsmykning. Hvorvidt der også har eksisteret tilsvarende »murmesterbemalinger« i de her undersøgte områder på Sjælland, kan endnu ikke siges med sikkerhed.

Flere af de sjællandske kirker er, specielt i løbet af middelalderen, blevet udsmykket flere gange, undertiden med relativt korte intervaller.

Én form er en »successiv« udmaling, som man kan møde det i f.eks. Skamstrup kirke, hvor de forskellige udsmykninger afspejler kirkens udvidelser⁸. Den ældste udsmykning, som dateres til perioden 1375-1400, findes i de to hvælv, der udgør kirkens oprindelige romanske skib. Efter en ombygning af tårnet er buen, der forbinder tårn og skib, blevet bemalet omkr. år 1400. Formentlig omkring midten af 1400-tallet er det oprindelige romanske kor blevet revet ned og et nyt opført, to fag langt og af samme bredde som skibet. Dette nye kor er derefter blevet udsmykket af Isefjordsværkstedet i årene mellem 1450 og 1480.

En anden form for udmaling er den, i hvilken flere udsmykninger ligger ovenpå hinanden, som det f.eks. har kunnet konstateres i Tveje Merløse kirke⁹. Den ældste udsmykning, udført af Jørlundeværkstedet mellem 1150 og 1175, har dækket vægge i skib og kor samt apsishvælv. I perioden 1325 til 1350 har kirken fået en ny udsmykning, der totalt dækkede den romanske. Hvælv er derefter blevet bygget ind, og

Isefjordsværkstedet har så i årene mellem 1450 og 1480 udsmykket samtlige vægge og hvælve i kor og skib¹⁰. I Bregninge kirke ser man de to former kombineret¹¹.

Om årsagerne til, at man i nogle tilfælde har valgt at lade nye udsmykninger dække gamle, kan der indtil videre kun gisnes, og mulige forklaringer skal kun kort omtales her.

Det er givet, at »praktiske« omstændigheder har givet anledning til, at nye udsmykninger blev udført. 13- og 1400-tallets overhvelvinger har ødelagt ældre udsmykninger, blandt andet ved at skære motiverne over¹². Det danske klima er ikke gunstigt overfor bevarelsen af kalkmalerier: det er således symptomatisk, at man ved afdækningen af romanske malerier sjældnere finder billeder bevaret på syd- end på nordvæggen, idet de større temperatursvingninger, som sydvæggene i årets løb udsættes for, fremmer dannelsen af det kondensvand, der får maledelene til at skalle af. I hvor høj grad dette forhold har gjort sig gældende allerede i middelalderen kan næppe siges med sikkerhed, men udelukkes kan det ikke. Utætte tage har fremmet ødelæggende vækst af svampe og skimmel på hvælv og vægge, som allerede Jakob Madsen kunne konstatere¹³. Dertil kommer, at også menneskers tilstedeværelse »slider« på en bemaling, idet lag af snavs har lagt sig over malerierne; sod fra tændte lys har ikke alene lagt sig ovenpå malerierne, men er også trængt ind i dem, som man f.eks. kan se det i Vindinge kirke på Fyn, hvor sod fra middelalderens vokslys tegner sig som en fane op i et billede af Maria med Kristi afsjælede legeme¹⁴.

Til de praktiske forhold, der kan have foranlediget nyudsmykning, kommer også »holdningsmæssige« ændringer. Teologiske »toneskift« kan have fremkaldt ønsker om at erstatte ældre udsmykninger med nye: den glidning i skildringen af Kristus, fra sejrende konge til lidende menneske, som kan observeres i den teologiske litteratur fra 12. og 13. århundrede, har medført ønsker om at bringe de maledede (og skulpterede) udsmykninger i bedre overensstemmelse med forkyndelse og fromhedspraksis¹⁵. Til gengæld synes konfessionsskiftet i 1536 ikke at have medført et voldsomt brud i udformningen af billedernes ikonografi¹⁶. Skønt især de middelalderlige udsmykninger primært har været betragtet som brugskunst, kan man ikke udelukke, at tidernes skiftende smag, ud over den holdningsmæssige, har krævet nye udsmykninger fra tid til anden.

Med hensyn til udsmykningstype, figurativ eller ornamentalt bemaling, ligger der et skel omkring år 1600. De udsmykninger, der er udført før

år 1600, er af både figurativ og ornamental art, og de synes at optræde side om side. Udsmykninger udført efter år 1600 er – bortset fra forekomsten af enkelte engle og englehoveder – næsten udelukkende af ornamental art¹⁷. Der er dog indtil videre ikke observeret engle i de her undersøgte sjællandske områder, men for godt 10 år siden fandt man flere af slagsen i Greve kirke syd for København, udført omkring år 1700¹⁸.

Det er imidlertid vigtigt at understrege, at skønt den figurative udsmykning forsvandt fra rumbemalingerne, så forsvandt den ikke fra kirkerne; den flyttede blot over på inventaret.

Figurudsmykningens forsvinden fra vægge og hvælv medførte også, at rumbemalingerne skiftede funktion. De middelalderlige og tidlige efterreformatoriske figurmalerier har relateret sig til det, der foregik i kirken, det være sig liturgien, præsternes forkyndelse eller menighedens andagt. De ornamentale udsmykninger fra tiden efter 1600 relaterer sig derimod til kirkebygningen, hvor de ofte tjener til fremhævelse af inventaret.

Da de middelalderlige og tidlige efterreformatoriske udsmykninger er ganske velpublicerede, skal jeg ikke her komme nærmere ind på de typer, der forekommer, blot henvise til standardværkerne¹⁹. Men da udsmykninger, udført efter 1600, kun i ringe grad har været gjort til genstand for opmærksomhed, skal der i det følgende kort gøres rede for de former for ornamental bemaling, man kan eller, især, har kunnet møde i perioden fra omkring 1600 til omkring 1900.

Fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet findes, som et overgangsfænomen mellem de to hovedfaser, nogle udsmykninger, der består af indskrifter i form af bibelciter. Indskrifter med citater fra Bibelen kan man finde i udsmykninger helt tilbage fra tidlig middelalder, hvor de i reglen optræder som indskriftbånd, der holdes af en person; indskriftbåndene svarer her til taleboblere i nutidens tegneserier. Mens disse indskriftbånd normalt er af relativt begrænset længde, ser man i udsmykninger fra middelalderens slutning flere og flere længere indskrifter, nu mere af forklarende eller kommenterende art²⁰. Det er denne type bibelciter, der er karakteristiske for overgangsfasen. Ydermere sker der det, at indskrifterne isoleres fra figurene ved at blive indrammede, ofte i kunstfærdigt udformede kartoucherammer; næste trin i udviklingen er et bortfald af figurene²¹. I udsmykningen fra 1586 i Ronneby kirke i Blekinge er der væg- og hvælvfelter, der indeholder både figurer og indskrifter, og felter, der kun har indrammede indskrifter, omgivet af et kraftigt rankeværk²².

Mens udsmykninger, der udelukkende består af indrammede indskrifter synes at være ganske almindelige i engelske kirker fra den elizabethanske periode, synes de ikke at have været voldsomt udbredte i Danmark. I det her undersøgte sjællandske område synes der ikke at have været rene indskriftudsmykninger, mens der i Nordby kirke på Samsø omkring år 1600 er blevet malet en udsmykning, der har bestået af både figurer og indrammede indskrifter²³.

Når de rene indskriftudsmykninger må betegnes som et overgangs-fænomen, så er det, fordi de funktionelt knytter sig til den middelalderlige tradition ved at reflektere og relatere sig til samtidens forkyndelse, men i form nærmer sig det rent ornamentale.

De, omend overlappende, men dog klare udviklingsfaser man kan spore i de middelalderlige og tidlige efterreformatoriske bemalinger, ses ikke nær så tydeligt i de sidste tre århundreders kirkelige rumudsmykninger. Rokokoornamentik, som man f.eks. kan se i Granslev kirke i Østjylland²⁴, findes naturligvis kun i sidste halvdel af 1700-tallet, og draperiudsmykningerne, med eller uden baldakin, synes fortrinsvis at optræde fra slutningen af 1600-tallet til slutningen af det følgende århundrede; enkelt udformede bemalinger af ribber og buer er til gengæld blevet udført i alle tre århundreder.

Et eksempel på den allermest enkle form for dekoration har man kunnet se i Esbønderup kirke; 1633 blev kirken hvidtet og buerne blev gråmalede²⁵. En rankedekoration blev en gang i 1600-tallet i forbindelse med en kalkning af vægge og hvælv malet på buer og ribber i Blistrup kirke²⁶. I 1747 udførte maleren Hans Nielsen Ganløse en marmorering af piller og buer i Oppe Sundby kirke. Her er udsmykningen et led i en gennemgribende istandsættelse af kirken, idet Hans Nielsen udover marmoreringen også malede et draperi bag altertavlen samt alt inventar²⁷.

Ganske farvestrålende har den dekoration været, der 1819 blev udført i Sdr.Jernløse kirke: soklerne blev stribet i sort, gråt og brunt, ribberne blev malet gule, skjold- og gjordbuer lyserøde. I koret blev buerne dekoreret med sorte vinranker, mens der blev malet en grå baldakin med gule tunger bag altertavlen. Endelig blev korbuen marmoreret i grønt, gult og rødt²⁸.

Der findes også eksempler på, hvorledes dør- og vinduesåbninger er blevet fremhævet ved bemaling. I Ølsted kirke er der bevaret rester af en bemaling fra 1746 omkring døren ud til våbenhuset²⁹. Udsmykningen består af »blokke«, der skiftevis er ensfarvet røde og rødmarmerede³⁰; der er tydeligvis tale om en stenimitation. Der er ingen tvivl om,

at en del af 16- og 1700-tallets malede dekorationer, som f.eks. indramninger, marmoreringer og draperier, har været billige erstatninger for dyrere materialer³¹.

Meget få af disse dekorationstyper er idag bevaret, og det samme gælder de malede draperier, der optræder fra slutningen af 1600-tallet og cirka 100 år frem. De har først og fremmest været placeret bagved og omkring altertavler og epitafier, sjældnere ved prædikestole og orgler³². Draperierne synes at have været ret udbredte: en gennemgang af den førnævnte Hans Nielsen Ganløses produktion viser, at han i 1740'erne malede draperier (»gardiner«, som de i regnskaberne omtales) bag og omkring altertavler i Frederikssund (tidl. Ude Sundby), Søborg, Valby, Skævinge, Kregme, Lyng og Oppe Sundby – intet er idag bevaret³³. Omkring epitafier har der været afdækket draperirester i eksempelvis Egebjerg og Farum kirker³⁴. Endnu eksempel på en draperibemaling skal nævnes: i 1559-60 overtog Helsingør S. Olai kirke den tidligere højaltertavle fra Esrom kloster³⁵. De næste godt 100 år stod den middelalderlige tavle på Olai kirkes alter, indtil den i 1664 blev afløst af den nuværende altertavle af Lorenz Jørgensen³⁶. Derefter blev Esromtavlen anbragt på en af kirkens vægge, og maler »Mathis Hessler fik 6 mark for at have gjort den gamle altertavle blå gardiner omkring og forgyldte bogstaver nedenunder«³⁷. Man har altså i Helsingør følt så stor veneration overfor den middelalderlige tavle, at man ikke alene har valgt at bevare den, men også at fremhæve den ved at lade et draperi male omkring den.

De bedst bevarede eksempler på draperiudsmykninger finder man idag i jyske kirker: Nørup kirke ved Vejle er velkendt; i den tidligere klosterkirke i Børglum omfatter et kæmpemæssigt draperi fra 1730'erne kirkens altertavle, mens mere beskedne versioner indrammer henholdsvis en præstetavle og et epitafium i Ulfborg kirke ved Ringkøbing³⁸.

En anden type udsmykning dukker op i forrige århundrede. I nogle vestsjællandske kirker blev hele væg- eller hvælvetflader »farvelagt«. Værsløv kirke havde således indtil en istandsættelse i 1943 blå hvælvkapper i koret, og i 1870 blev væggen bag den nyanskaffede altertavle i Nr. Asmindrup kirke ligeledes malet blå³⁹. I 1851 blev Tølløse kirke istandsat og fik ved den lejlighed skibets vægge malet gule, mens de i koret blev røde og sorte; hvælvkapperne blev malet blå og fik påsat messingstjerner⁴⁰.

Lofter, specielt trælofter, synes at have fristet til dekorativ bemaling. Så tidligt som i 1590 noterer Jakob Madsen om Nr. Søby kirke på Fyn: »Herlige rød Lofft met forgylt Sterner paa offuer Koret«⁴¹. I 1744 blev koret i Måløv kirke malet blå med skyer og stjerner, og i 1748 fik både

Kregme og Vinderød kirker en dekoration svarende til den i Nr.Søby⁴². Den middelalderlige opfattelse af kirkebygningens hvælv eller loft som symbolet på himlen har således levet videre længe efter reformationen.

Også i Røsnæs kirke er såvel hvælv som vægge blevet »farvelagte«, formentlig i forbindelse med en istandsættelse i 1861⁴³.

De her nævnte udsmykninger er alle forsvundet idag, men netop Røsnæs kirkes udseende får man et ganske godt indtryk af gennem J.F.Willumsens maleri fra 1885, »Brudeparret går efter vielsen tilbage til deres respektive stole«⁴⁴.

Som et sidste eksempel på en rumbemaling skal nævnes den temmelig særprægede udsmykning, som udførtes i 1845 – forbedret 1857-58 – i Kvanløse kirke; udsmykningen fjernedes i 1900 og kendes således kun fra fotografier⁴⁵. Her ser man et gotisk stavværk malet på korets østvæg. Væggen er i sig selv lige, men maleriet antyder en polygonal afslutning. I stavværkets åbninger blev der indsat oliemalerier, der forestillede Bethlehem og Jerusalem »udført efter litografier i Meiers Konversationsleksikon«. Ved udsmykningen blev væggen på denne måde gjort gennemsigtig, næsten usynlig, og betragteren har kunnet se ud i den bibelske natur.

Man kan således konkludere, at der i det undersøgte område generelt synes at manifestere sig et ønske om dekoration af kirkebygningerne til langt op i forrige århundrede. Det er dog ikke alle kirker, der bliver udsmykket så sent.

I ca.18% af kirkerne er den yngste registrerede udsmykning middelalderlig, i ca.20% er yngste udsmykning fra 15-1600-tallet, mens ca.16% har den yngste udsmykning fra 16-1700. Antallet af kirker med yngste udsmykning fra 17-1800 udgør ca.26%, mens tallet fra perioden 18-1900 er ca.11% – i de resterende omkring 9% af kirkerne har halvdelen aldrig haft en udsmykning, mens tidspunktet for yngste udsmyknings udførelse ikke har kunnet lade sig bestemme med sikkerhed i de øvrige kirker⁴⁶.

Tidspunktet for udførelsen af den yngste udsmykning angiver også tidspunktet for, hvornår en kirke tidligst har fået en permanent overhvidtning. Teoretisk set kan en sådan overhvidtning have fundet sted umiddelbart efter, at den sidste (farve)bemaling er blevet udført; i praksis har de fleste udsmykninger formentlig fået lov til at stå fremme i en vis årrække⁴⁷. Hvor længe, er det på nuværende tidspunkt ikke muligt at afgøre; en fornyet gennemgang af 1700-tallets præsteindberetninger og eksempelvis N.L. Høyens notesbøger fra 1800-tallets første halvdel kunne muligvis hjælpe på en afklaring af spørgsmålet. Et enkelt, allere-

de kendt, eksempel på en udsmykning, der har fået lov til at stå fremme endog meget længe, skal nævnes: Udsmykningen fra 1475-1525 i Gierslev kirkes nordkapel er aldrig blevet overhvidtet⁴⁸.

Det er altså først efter år 1700, at over halvdelen af kirkerne i det undersøgte område kan tænkes at have stået med helt hvide vægge og hvælv. Der er dog langt fra tale om en ensartet udvikling, idet der er tydelig forskel på udviklingens hastighed i henholdsvis de nordøst- og nordvestsjællandske egne. Omkring 1700 har maksimalt omkring 40% stået overhvidtet i Frederiksborg amt, mens det i Holbæk amt har været over 75%⁴⁹.

Hvorledes forholder de her fremkomne resultater sig så til de teorier, der har været fremsat om tidspunktet for og årsagerne til overhvidtningerne? Et par eksempler på nogle af de teorier, der har været fremsat: »Renæssancens store religiøse kunst var omsider nået til Danmark, befordret af rige og fornemme abbeder og bisper. Uanede muligheder for kunstnerisk indflydelse fra sydens lande forelå. Reformationen satte en stopper for alt. Kirkegodsets inddragelse og de store prælaters afgang standsede al videre udvikling. Det religiøse maleri forsvandt både i dets folkelige og aristokratiske form«⁵⁰.

»Sæby kirke er især berømt for sine sjældne, senmiddelalderlige kalkmalerier, der blev overkalket ved reformationen og først igen fremdraget ved restaureringen 1905-06«⁵¹.

Af de to her (ikke helt tilfældigt) udvalgte citater fremgår det, at reformationen er blevet anset for at være såvel tidspunktet for som årsagen til overhvidtningerne: ikke alene blev de middealderlige udsmykninger overkalket, man ophørte også med at male.

Resultaterne af den ovenfor refererede undersøgelse af kirkerne i Holbæk og Frederiksborg amter har til fulde vist, at man ikke ophørte med de malede dekorationer. Det er sandsynligvis figurudsmykningerne, som forfatteren til det første citat har haft i tankerne, men også på det område må påstanden afvises, idet der både kendes og eksisterer tilstrækkelig mange efterreformatoriske figurudsmykninger idag til at begrunde en afvisning – som nævnt ovenfor skal vi helt op til år 1600, førend de forsvinder ud af rumdekorationerne⁵².

Med hensyn til påstanden om overhvidtning af de middelalderlige udsmykninger som en direkte følge af reformationen, må det på den ene side bemærkes, at der er meget få oplysninger overleveret om overkalkninger i tiden kort efter 1536⁵³. På den anden side kan det påvises, at flere middelalderlige udsmykninger har stået fremme mere

end 100 år efter reformationen – udsmykningen i Gierslev kirker er allerede nævnt⁵⁴.

En anden teori om tidspunktet for og årsagen til overhvidtningerne er fremsat af Niels M.Saxtorph. Han foreslår: »Vi må regne [med] at næsten alle landets kirker har stået hvidkalkede ved midten af 1700-tallet. Hvis man endelig vil sætte overkalkningen i forbindelse med en religiøs vækkelse, vil det være rimeligt at pege på pietismen i første halvdel af 1700-tallet«⁵⁵. Denne antagelse om hvidkalkede kirker omkring midten af 1700-tallet kan kun accepteres under den udtrykkelige forudsætning, at den ikke er landsdækkende; den gælder næsten for Holbæk, men ikke for Frederiksborg amt. Det kan på nuværende tidspunkt ikke afvises, at pietismens fremvækst nogle steder har afstedkommet overhvidtninger, men for de her undersøgte områder er teorien uden holdbarhed. Størstedelen af kirkerne i Holbæk amt er overhvidtet inden pietismens frembrud, mens kirkerne i Frederiksborg amt netop istandsættes på den mest farvestrålende vis i slutningen af Christian VI's og i begyndelsen af Frederik V's regeringstid⁵⁶.

Tidspunktet for en permanent overhvidtning af kirkerne kan ikke fastlægges til et bestemt år eller til en bestemt periode. Der er tale om en glidende, omend noget ujævn, udvikling, og hvor hurtigt, den foreløber, afhænger af, hvor i landet vi befinder os. Af den grund er det heller ikke muligt at sammenkæde overhvidtninger med religiøse holdninger, hvad enten det gælder konfessionsskiftet i 1536 eller pietismens frembrud i begyndelsen af 1700-tallet⁵⁷. Årsagerne til de permanente overhvidtninger må først og fremmest søges i økonomiske forhold, hvad enten der så har været tale om manglende formåen eller manglende vilje⁵⁸.

Mens der ikke har været megen diskussion om de mulige overhvidtninger i 1700-tallet⁵⁹, så har påstanden om sammenhæng mellem reformation og overhvidtning, trods utallige og velargumenterede afvisninger, vist sig at være umåde sejlivet. Spørgsmålene bliver da, sluttelig: hvornår er denne påstand opstået, hvordan har den kunnet holde sig i live, og hvad er årsagen til dens opståen?

Det ældste udsagn om en sammenhæng mellem reformation og overhvidtning, som det er lykkedes mig at opspore, findes i en artikel af Jacob Kornerup fra 1868⁶⁰. Her skriver han blandt andet: »Lige fra Midten af det 16de Aarhundrede og til vore Dage har Hvidtekosten aarlig anrettet sine Ødelæggelser, saa at de idelige Overstrygninger med Kalk ikke alene forlængst have begravet den gamle malede Udsmykning, som vi her nærmere vil dvæle ved, men endogsaa berøvet de architek-

toniske Former deres oprindelige Skarphed og Nethed«⁶¹. Hvad der ligger til grund for Kornerups placering af hvidtekostens aktiviteter til årene efter 1550 er ikke ganske klart, men det kunne være bemærkninger i Jakob Madsens Visitatsbog (fra omkring 1600), der har ligget til grund for hans udsagn⁶².

J.Magnus-Petersen, der for præcis 100 år siden udgav det første oversigtsværk om danske kalkmalerier, henviser også til Jakob Madsen, men er mere tilbageholdende med hensyn til at knytte overkalkningerne og reformationen sammen: »Skjøndt vistnok mange gamle Kalkmalerier overhvidtedes i denne periode [ved reformationen], synes dog Stormen væsentlig rettet mod de plastiske Figurer, fordi de indbøde til Pyn-ten, Knælen og Tilbedelse ...«⁶³.

Fra udgivelsen af Magnus-Petersens værk dukker påstanden derefter op med jævne mellemrum frem til vore dage, hvor det sidste, registrerede skud på stammen er en avisomtale fra december 1992 af de da nyafdækkede kalkmalerier i Nibe kirke⁶⁴. I parallelløb hermed følger den ene afvisning efter den anden, men – som jeg skal vende tilbage til – findes disse fortrinsvis i den videnskabelige faglitteratur.

Når påstanden, trods de mange afvisninger i tidens løb, alligevel har været i stand til at holde sig i live, er forklaringen sandsynligvis den, at den optræder i et bredt spektrum af litteratur. Det ovenfor citerede uddrag fra Politikens Kunsthistorie er et eksempel fra den populærvidenskabelige genre (se s.51 samt note 52). I mange af de beskrivelser, men kan erhverve rundt omkring i kirkerne, dukker påstanden også op – det førnævnte eksempel fra Sæby kirke i Vendsyssel er blot et enkelt (se s.51, samt note 53). Dertil kommer avisartikler, hvor påstanden undertiden kan få en lidt bizar form, som f.eks. i omtalen af de da nyafdækkede malerier fra 1545 i Staby kirke ved Ringkøbing: »... Det viser, at vestjyderne forblev katolske længe efter reformationens indførelse i 1536. Andre steder kalkede man væggene hvide i kirkerne, men i Vestjylland red man ikke med på modebølgen«⁶⁵. Endelig kan man nævne skønlitteraturen, hvor specielt Henrik Stangerup i romanen *Broder Jakob* gør sig til talsmand for påstanden. Med et billedsprog, der ligner et lån fra Disneys tegnefilmsversion af »Troldmandens lærling« beskriver Stangerup et sted, hvorledes »... overalt i landet ... utallige spande [marcherer] af sted og bliver grebet af hænder der svinger dem ind i kirkerne og kaster deres indhold af kalk op mod hvælvingerne så alle malerier forsvandt«⁶⁶.

I sit værk om religiøst kunst efter Tridentinerkonciliet skriver den katolske kunsthistoriker Émile Mâle følgende om forholdene i de prote-

stantiske lande: »Protestantismen har ødelagt billederne og forbudt den religiøse kunst. Det hvidkalkede protestantiske tempel blev lige så nøgent som synagogen eller som moskeen«⁶⁷. Måles opfattelse er klart holdningsdikeret, og det samme gør sig gældende for Stangerups vedkommende⁶⁸.

Hvad der ydermere kan have bidraget til den sejlivethed, hvormed påstanden om sammenhæng mellem reformation og hvidkalkning har kunnet eksistere, er nok også det forhold, at afvisningerne, ved indtil for ganske nylig fortrinsvis at være blevet publiceret i den videnskabelige faglitteratur, næppe er nået ud til en større læserskare. Beklageligvis kan man også konstatere, at nogle af de fagfolk, der har stået bag udgivelse af den mere populære litteratur, det være sig oversigtsværker eller kirkebeskrivelser, ikke altid synes at have sat ordentligt ind i den relevante litteratur, inden de satte pennen til papiret.

Endelig kan også det forhold, at kun et fåtal af de populærvidenskabelige værker, historiske eller kunsthistoriske, gør meget lidt ud af de tidlige efterreformatoriske udsmykninger og slet intet ud af de rumbemalinger, der forekommer i tiden efter 1600. »Kalkmaleri« er her, som ovenfor antydnet, næsten blevet gjort synonymt med middelalderligt figurmaleri. Talende er således følgende bemærkning hos Saxtorph (pace!): »Begrebet kalkmaleri dækker næsten alt hvad, der er bevaret af dansk malerkunst gennem mere end 400 år, i forskellige stilarter og med forskelligt motivvalg«⁶⁹.

Det sidste spørgsmål er da, hvad der er årsagen til, at påstanden om sammenhæng mellem reformation og overhvidtning har kunnet opstå. P. Severinsen antager, at den er opstået »i Uklarhed og Uvidenhed og af sig selv«⁷⁰. Uklarhed og uvidenhed kan ikke afvises, men der er dog mulighed for at pege på en mere konkret årsag, nemlig de middelalderlige, og måske især de senmiddelalderlige, udsmykninger i sig selv.

I forbindelse med reformationsjubilæet i 1836 udsendte J.P.Mynster en *Kort Beretning om den danske Kirkes Reformation*. Han skriver heri blandt andet følgende. »Tausens Fiender beskyldte ham for at have biliget disse Voldsomheder [billedstormen i København, Vor Frue, dec. 1530], men skiøndt Reformatorerne, som de burde, med al Kraft modsatte sig Tilbedelsen af Helgenbilleder, og skiøndt nogle af dem, for at forhindre den, ønskede Billederne borttagne af Kirkerne, vilde de dog – som vi ovenfor have seet – at dette skulde skee med Forstandernes og Menighedernes Raad og Villie. Hvor saadanne Misbrug ikke kunne befrygtes, er det vistnok aldeles tilbørligt, at Kirkerne smykkes med det Bedste, menneskelig Konst formaar, thi enhver Evne, som Gud giver,

skal anvendes i hans Tieneste og bidrage til hans Forherligelse; ...«⁷¹. Der udtrykkes et svagt forbehold hos Mynster, men der er ingen udtalelser om introduktion af permanent hvide kirker ved reformationen.

Forholdene har ændret sig på ét meget væsentligt punkt i løbet af de godt 30 år, der skiller Mynsters vurdering fra den ovenfor citerede af Jacob Kornerup (se s.52-53, samt note 62). Mynsters vurdering har udelukkende været tekstbaseret (Bibel og reformatoriske skrifter), mens Kornerup desforuden har haft kendskab til nogle middelalderlige udsmykninger, der er blevet afdækket i mellemtiden, og til de reaktioner, de har fremkaldt⁷². Reaktionen på de afdækkede middelalderlige udsmykninger var blandt kirkeejere og sognepræster (samt muligvis også menigheder) langt fra altid positiv. Et enkelt, senere, eksempel kan række til at belyse holdningen. I 1898-99 afdækkedes og restaureredes en omfattende kalkmaleriudsmykning fra omkring 1490 i Gislinge kirke; blandt billederne var en Dommedagsudsmykning. Her så man, midt i billedet, den tronende Verdensdommer flankeret af forbederne Maria og Johannes Døberen; yderst to basunblæsende engle. Under Verdensdommerens fødder var de døde på vej op af deres grave, mens Peter yderst i den ene side førte de frelste ind i Himmerige, og djævlene i den modsatte side trak fortabte ned i et flammende Helvedesgab. I en skrivelse fra Ministeriet kan man om det pågældende billede og dets eventuelle restaurering læse følgende: »... da det paa Grund af Raaheden i Fremstillingen og navnlig paa Grund af dets udprægede papistiske Indhold, efter Ministeriets Formening ikke bør findes i nogen evangelisk-luthersk Kirke«⁷³. Et kompromis blev nået: Verdensdommeren og de to basunblæsende engle fik lov at stå fremme, resten af motivet blev kal- ket over, indtil det så i 1951 blev endeligt afdækket.

Tilsvarende reaktioner har forekommet andre steder, som det også fremgår af L.P.Fabricius' omtale af de middelalderlige udsmykninger: »Med saa drastiske Farver og saa løssluppet Humør er de skildret, disse Djævlene, som rider paa Hekse og rækker Tunge ad Beskueren, som hinker på Træben og paa uhøvisk Maade forhaaner deres Fanger, at det oftere har været nødvendigt at tildække Billederne igen, da vor Tid ikke mere kan finde sig i, at der i vore Kirkerum tales et saa grovkornet Sprog, som imidlertid var Fortiden naturligt«⁷⁴. Fabricius demonstrerer her en klar historisk fornemmelse, men uden en sådan skal der ikke meget til, førend en opfattelse af, hvad der ikke anses for passende i ens egen tid, overføres på ældre perioder.

Det er altså først så sent som fra sidste halvdel af forrige århundrede, at religiøse holdninger kan siges at have spillet ind i en vurdering af, hvorvidt en kirke har skullet have en eller anden form for rumbemaling.

I sin store gudstjenestetiftelse fra 1512/1519 pålægger ærkebiskop Birger Gunnensen domkirkens klokker at sørge for renholdelsen af krypten, således at der ej findes »knwller eller knorther ... spinnelwæfwæ och støff«⁷⁵. Også for Peder Palladius har det været væsentligt, at kirkebygningerne fremstod rene og prydelige; han sammenligner i Visitatsbogen kirken med et privathus og opfordrer menigheden til at holde kirken lige så ren og pæn, som de ville holde deres eget hus⁷⁶.

Der kan derfor næppe være tvivl om, at det netop er dette ønske om prydelige kirker, der har været en væsentlig drivkraft bag udførelsen af de mange udsmykninger (og overhvidtninger) op igennem århundrederne.

Noter

1. En del af denne artikel har været fremlagt som foredrag i Teologisk Forening, 17.marts 1992. (Udfærdigelsen af denne artikel er muliggjort af tildeling af stipendium fra Carlsbergfondet, København).
2. De dateringer, der fremgår af restaureringsrapporterne, er baseret på undersøgelser af selve udsmykningerne og er – i modsætning til kirkeregnskabernes oplysninger – derfor i de fleste tilfælde kun omtrentlige, normalt med svingninger inden for en 25-50 års periode.
3. Undersøgelsen er baseret på en gennemgang af *Danmarks Kirker, Holbæk amt – Samsø inkluderet* – (1979 ff) og *Frederiksborg amt* (1964-75). Oplysningerne heri bygger primært på restaureringsrapporterne, suppleret med oplysninger fra regnskaber, visitatser og indberetninger.
4. Til sammenligning er der foretaget stikprøveundersøgelser i den del af Århus amt, der indtil videre er publiceret i *Danmarks Kirker* (1968 ff). Denne omfatter Hasle, Vester Lisbjerg, Sabro, Framlev, Ning, Hads, Hjlemslev, Gjern og Tyrsting herreder, samt et par kirker i Vrads herred, ialt godt 100 kirker.
5. Det gælder eksempelvis Niløse og Veksø kirker; *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.419-31 og *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2409-30. Til sammenligning synes godt 30% af kirkerne i den undersøgte del af Århus amt aldrig at have haft udsmykninger af nogen art.
6. »Lilje-mesteren« – en jysk murermester. Niels Jørgen Poulsen i *Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1536*, red. Ulla Haastrup. København 1992, s.76-79
7. Dette er f.eks. tydeligt i Udbyneder kirke, hvor den ældste, ornamentale bemaling fra o.1500 tydeligt ses under udsmykningen fra perioden 1520-23; *Danske Kalkmalerier, Sengotik 1500-1536*, s.260
8. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.815-30
9. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2974-90
10. De to sene udsmykninger forsvandt ved arkitekten H.B.Storcks gennemgribende restaurering af kirken i 1893, under hvilken kirkens oprindelige romanske indre søgtes genskabt. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2953-74; *Danske Kalkmalerier, Gotik 1375-1475*, red. Ulla Haastrup og Robert Egevang, København 1985, nr.63
11. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1731-46
12. Det ses f.eks. tydeligt i Jørlunde kirke. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2251-58

13. Om Horne kirke skriver Jakob Madsen bl.a. »Kirken meget taglam, grøn inden udi«. *Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Ved A.R.Idum, Odense 1929-32, s.237
14. Niels M.Saxtorph, *Danmarks Kalkmalerier*, København 1986, s.180; (herefter: Saxtorph). Han har dog ingen bemærkninger om sodfanen.
15. Skiftet ses meget tydeligt i de skulpterede krucifikser, jfr. Gertrud Schiller: *Ikono-graphie der christlichen Kunst*, Bd.2; Gütersloh 1968, s.118ff.
16. Jfr. *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, red. Eva Louise Lillie, København 1992. Eva Louise Lillie: »Tradition og fornyelse. Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s.49-80
17. Der optræder enkelte figurative udsmykninger efter 1600, blandt andet i Viby kirke på Fyn (1625-50) og i Karby kirke på Mors (omkr.1700): *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen, 1536-1700*, s.164-65; Saxtorph, op.cit. s.202.
18. Engle og englehoveder findes også i en del jyske kirker, blandt andet i Storvorde (1770'ernes slutning); *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.172-73 og 174-75.
19. Eksempelvis: *Danmarks Kirker*, 1933ff; Saxtorph, op.cit; *Danske Kalkmalerier 1-7*, 1984-92.
20. Udsmykningerne i Torumværkstedets kirker er karakteristiske for denne type; *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.58-61
21. Parallellen i inventaret er det såkaldte katekismusaltertavler.
22. *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark*. Scania, Halland, Blekinge. Ed. Knud Banning, Vol.III, København 1976,s.44-54; *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.154-59.
23. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2768-69; *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.162-63.
24. Sådanne dekorationer er ikke fundet i de her undersøgte kirker.
25. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1021.
26. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1267.
27. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2292-2305.
28. Udsmykningen er idag forsvundet; *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.142-43.
29. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1536-37.
30. Marmorering er tydeligvis populær i 1700-tallet. Således bliver ganske mange døbefonte marmorerede netop i denne periode: Brøndbyvester, Herstedøster, Måløv, Asminderød, Esbønderup, Ramløse, Skævinge, Kregme, Torup, Uvelse, Jørlunde.
31. To pragteksemplarer af malede dørindfatninger ses stadig i Århus domkirke. *Danmarks Kirker, Århus amt*, s.414-15.
32. Om de to typer draperier – med eller uden baldakin – og deres mulige sammenhæng med heraldikkens våbentelte og -kapper, se *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s.50-51.
33. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.660, 1130, 1248, 1466, 1491, 1567, 1988 og 2292.
34. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.2295; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.2488.
35. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.126-27; Chr. Axel Jensen: »Katolsk kirkein-ventars skæbne efter reformationen«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, III Rk. Bd.11, 1921, s.177-84.
36. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.122-26.
37. Chr.Axel Jensen, op.cit., s.184; Midterskabet fra Esromtavlen opbevares nu på Nationalmuseet i København.

38. *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*, s. 52, 174-75.
39. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1936 og 2257.
40. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.228.
41. *Jakob Madsens Visitatsbog*, op.cit., s.59.
42. *Danmarks Kirker, Københavns amt*, s.623; *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, s.1564 og 1586.
43. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1354 og 1358.
44. Maleriet findes idag på J.F.Willumsens Museum, Frederikssund. Det er gengivet i farver i *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1359.
45. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.117.
46. Når tallet for perioden 1800-1900 er så lavt, kan det skyldes, at man netop fra midten af dette århundrede begyndte at afdække de middelalderlige udsmykninger, og at behovet for nye udsmykninger derved er blevet nedsat.
47. Det betyder, at de tal for overhvidtede kirker, der fremkommer ved benyttelsen af yngste udsmykning som udgangspunkt, er det maximale antal kirker, der kan have stået hvide på et givet tidspunkt.
48. *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.1128-32.
49. Til sammenligning er det over 80% af kirkerne i de dele af Århus amt, som er blevet undersøgt, der omkring 1700 kan tænkes at have stået helt hvide.
50. Erik Lassen i *Dansk Kunsthistorie, ca.900-1500*, Bd.1, (Politikens Forlag) 1972, s.367. Det skal dog retfærdigvis nævnes, at han i indledningen til det følgende bind (perioden 1500-1750, udgivet 1973), hvor han formentlig har fået tid til at sætte sig bedre ind i stoffet, er langt mindre rigoristisk i sin dom; jfr. Bd.2, s.11-12.
51. K.Steen og Thomas W.Lassen: *Sæby kirke* [Hjørring amt, kirkebeskrivelse] 1981.
52. Se eksempelvis *Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700*.
53. Malmø, S.Petri kirke blev overkalket 1555; Einar Bager: »Albrecht Dürer och krämerekapellet i S:t Petri«. *Sydsvenska Dagbladet* 21.3.1965 med henvisning til kirkens regnskaber. Bellinge kirke på Fyn er blevet overkalket mellem 1589 og 1596. *Jakob Madsens Visitatsbog*, op.cit., s.36. Halmstad S.Nicolai kirke blev overhvidtet mellem 1582 og 1585. Ludvig Kollberg: »Överkalkningen av medeltidsmålningarna i Sankt Nicolai kyrka i Halmstad«. *ICO* 1980: 1, s.32-33. Hertil må man selvfølgelig lægge de kirker, i hvilke man kan konstatere, at der ikke er udsmykket efter middelalderen – hvorvidt der er nogen sammenhæng mellem overhvidtningen og reformationen kan ikke konstateres. Antallet »hvide« kirker vil dog ikke blive væsentligt forøget.
54. Udsmykningen fra omkring 1125 i Råsted kirke er omtalt i 1732; Saxtorph, op.cit., s.16. 1300-tals udsmykningen i Tjæreby kirke i Sydsjælland blev aftegnet før 1832 af A.Winstrup; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.936, note 7. Billederne fra omkring 1475 i Tystrup kirke er beskrevet af N.L.Høyen i 1832; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.966. Den sengotiske udsmykning i Sigersted kirke er beskrevet af S.M.Beyer i 1791; *Danmarks Kirker, Sorø amt*, s.436. Dele af en udsmykning fra omkring 1500 i Sæddinge kirke er omtalt i en præsteindberetning fra 1755; *Danmarks Kirker, Mariibo amt*, s.788. Billederne fra omkring 1520 i Nørre Saltum kirke har aldrig været overkalket og det samme pille-malerierne fra omkring 1525 i Ribe domkirke; Saxtorph, op.cit., s.16; *Danmarks Kirker, Ribe amt*, s.384-86. Billederne fra omkr.1525 i Sennels kirke stod fremme i 1732; *Danmarks Kirker, Tisted amt*, s.322.
55. Saxtorph, s.15-16. Det er interessant at observere, at Saxtorph på dette punkt har korrigeret sig selv, idet han i den foregående udgave skriver: » ... bortset fra sådanne undtagelser stod alle landets kirker ved begyndelsen af 1800-tallet med hvidkalket indre«. *Jeg ser på kalkmalerier*, 3.udg. 1979, s.16.

56. Alle de kirker i Frederiksborg amt, hvori Hans Nielsen Ganløse medvirkede ved istandsættelser sorterede under den kongelige kirkeinspektør. *Danmarks Kirker, Frederiksborg amt*, jfr. også Knud Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, København 1966, s.291-93.
57. Det skal dog bemærkes, at Saxtorph selv er forbeholden overfor sammenkædningen af overhvidtning og religiøse holdninger. Også Peder Severinsen fremhæver i sin artikel »Hvem overkalkede Kalkmalerierne«, *Kirke Tidende nr.3*, 21.januar 1917 den lange og glidende overgang fra dekoreret til hvid kirke, idet han tidsfastsætter overhvidtningerne til perioden 1650-1800. At Severinsen rammer så rigtigt, som han rent faktisk gør, er bemærkelsesværdigt, da kun en brøkdel af det materiale, der idag er tilgængeligt, har været kendt i 1917.
58. Som også nævnt af Saxtorph (s.15) overgår mange kirker – specielt fra Frederiks III's regeringstid til privateje, og det har betydet, at mens udsmykningerne tidligere har været finansieret af kirkens fabrika, skal de efter overgangen til privateje finansieres af kirkeejeres egne midler.
59. Lauring er en af dem, der tidsfastsætter overhvidtningerne til »den senere barok og den gryende rokokko«. Palle Lauring: *Danmarkshistorie. Fejder og Reformation 1513-1536*; København 1963, s.60.
60. Jacob Kornerup: »Om nogle i danske Kirker opdagede Kalkmalerier«. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. København 1868, s.29-53.
61. Jacob Kornerup, op.cit., s.29
62. *Jakob Madsens Visitatsbog* blev første gang udgivet i 1853. Kornerup henviser til Visitatsbogen og til Jakob Madsens brug af ordet »skarns« om billeder, men er ikke opmærksom på, at skarnsordet snarere synes anvendt om bevaringstilstanden end om indholdet; jfr. Louise Lillie: »Biskop Jakob Madsen og billederne«, *Fynske Årbøger 1989*, s.18-37.
63. J.Magnus-Petersen: *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker*, København 1895, s.XVIII.
64. Lise Lotte Nielsen i *Berlingske Tidende*, 5.december 1992: »Billederne som blev overkalket ved reformationen i 1534 (sic!) ...«.
65. *Jyllandsposten* 10.juni 1989.*Historie*. København 1868, s.29-53.
66. Billigbogsudgaven, s.31.
67. »Le protestantisme a détruit les images et proscrit l'art religieux. Le temple protestant, blanchi a la chaux, fut aussi nu que la synagogue ou que la mosquée«. Mâle har ikke gjort sig den ulejlighed, at gøre opmærksom på, at de lutherske og de reformerte (samt anglikanske) kirkesamfund havde et forskelligt syn på billeder i kirkerne. Émile Mâle: *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle*; Paris 1972, s.22.
68. Stangerups sympatier for den katolske kirke fremgår tydeligt af et interview med Iben Holk; interviewet fandt sted, mens Stangerup arbejdede på Broder Jakob. *Henrik Stangerup*, red. Iben Holk. Odense 1986.
69. Saxtorph, op.cit., s.7.
70. Severinsen, op.cit., sp.44-45.
71. J.P.Mynster: *Kort Beretning om den danske Kirkes Reformation*, København 1836, s.42.
72. I 1868 var et sted mellem 10 og 15 middelalderlige udsmykninger blevet afdækket.
73. Her citeret efter *Danmarks Kirker, Holbæk amt*, s.568 og s.585, note 27.
74. L.P.Fabricsius: *Danmarks Kirkehistorie*, Bd.1, Middelalderen, København 1934, s.626.

75. »Sanctuarium Birgerianum«. *Samlinger til Den Danske Historie*. Første Binds Tredie Hæfte, udg. P.F.Suhm; København 1780, s.64.
76. *Peder Palladius' Visitatsbog*, udg. Lis Jacobsen; København 1925, s.27ff.

Summary

One of the subjects to be debated for many years among historians and art historians is the time at which the Danish churches received that white-washed interior that many of them still present today.

An examination of a 140 medieval churches in north and northwest Zealand revealed, first, that until about 1600 the character of the decorations was either figurative or ornamental; after 1600 the decorations were almost exclusively ornamental.

Second, it is not until the year 1700 has been passed that more than half of the churches present a totally white-washed interior. There are, however, regional, deviances: in north Zealand only 40% of the churches show a white interior whereas it is 75% in northwest Zealand.

The allegation that a white-washing of the churches' interior should have occurred immediately after the Reformation of the Danish church in 1536 and as a result of this is first recorded in 1868. It has since then been repeated innumerable times. Refutations have been published almost as often, but, as the allegation of a connection between white-washing and Reformation has found expression in a much wider range of publications (among these are newspapers and novels), it has been able to survive regardless of the refutations.

The demonstration that it is not until after 1700 that more than half of the churches presented a white interior firmly refutes, however, the allegation of a connection between whitewashing and the Reformation. On the contrary, at all times, there seems to exist a wish for a decorated church.

Kirke og stat i 1600-tallet

Af Klaus Petersen og Hans-Henrik Rode

Den danske kirke blev ved reformationen en mindre væsentlig magtfaktor, end den tidligere havde været, ikke mindst fordi den mistede sine store jordbesiddelser. Uden en egen magtbasis var kirken afhængig af den verdslige og lovgivende magt. Vurderingen af forholdet mellem stat og kirke kan ske ud fra forskellige tilgange eller vinkler. Ud fra en politisk-historisk synsvinkel hvor dette forhold indgår i beskrivelsen af periodens politiske historie. Ud fra en mere økonomisk og strukturel tilgang kan man se kirkens udvikling som et led i centralstaten eller skat-testatens fremvækst. Og endelig er der den rent kirkehistoriske vinkel, hvor udgangspunktet er kirken, og hvor der lægges meget vægt på den rent teologiske udvikling. Vi vil i denne artikel forsøge at kombinere disse vinkler. Udgangspunktet vil være periodens kirkelovgivning, det vil sige love, der vedrørte kirkelige forhold og forholdet mellem kirken og staten¹.

Kirkelovgivningen 1617-1660

Perioden 1617-1660 var præget af et stort antal forordninger og missiver, der ville regulere forskellige aspekter ved det åndelige og det verdslige kirkeliv, lige fra en kongelig afgørelse af rangen mellem gejstlige og borgmestre i Odense til den store »*Forordning om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige samt adskillige gejstlighedens forhold*«². Kirkelovgivningens meget punktvis karakter gør det svært at se de store sammenhænge i den. Det kan undre, at en periode, hvor det ellers var uniformiteten, der kirkemæssigt stod i centrum, ikke barslede med en samlet lovgivning, der kunne erstatte og afløse den tidligere. Dette skete først efter enevældens indførelse. Man var imidlertid allerede i datiden klar over dette problem – det kunne være svært for præsterne at kende gældende lov. Kongen beordrede derfor i februar 1631 bisperne til at indsende de gejstlige forordninger, der fandtes i deres stift til brug for en samlet udgave af den gejstlige lovgivning³. Bisperne skulle så sammen med de teologiske professorer og hofpræsten udarbejde et forslag. Lovrevisionen gik imidlertid af ukendte grunde i sig selv. Årsagerne var dels teologernes angst for at komme til at udtrykke afvigende holdninger under arbejdet og dels angst for at tage stilling i kampen mellem det gamle stændersamfund og den frem-

voksende centralstat. Som et led i denne lovrevision havde kongen også forestillet sig en samlet lovgivning om kirkernes regnskaber og økonomi. Mens arbejdet med en revision af ordinansen forblev resultatløs, blev der arbejdet videre med den monetære del. Et resultat kom dog først med den store reces fra 1643. Men den manglende lovrevision gjorde, at den grundliggende lov for den danske kirke forblev kirkeordinansen. Dette betød, at gejstligheden ikke havde nogen stor mulighed for selvstændigt at udvikle politisk magt. En samlet og klar lovgivning om kirkens økonomiske forhold og præsternes rolle i samfundet ville muligvis have kunnet fungere som basis for en delvis uafhængighed.

Valget af kirkens tjenere 1617-1660

Med fundatsen for Københavns Universitet fra 1621 skærpedes kravene til præstekandidaterne, idet disse mindst skulle have studeret to år på Københavns Universitet, dog kunne man dispensere, hvis ansøgeren havde studeret i udlandet. I fundatsen argumenteres med, at universitetet bedre skulle kunne blive ved magt, men denne bestemmelse gav samtidig øget kontrol med, hvem der kunne få præstekald. Tidligere samme år var det blevet bestemt, at ingen under 25 år måtte kaldes; disse to bestemmelser lægger op til, at universitetet, efter at den rette tro var blevet etableret, skulle sørge for, at præsterne blev uddannet i netop denne⁴. Som en forlængelse af disse tiltag indførtes så i 1629 med kirketugtsforordningen en egentlig embedseksamen for præsterne; nu måtte kun folk med testimonium fra Københavns Universitet komme på prædikestolen.

Dette krav fik den studerende Christen Mortensøn Maler at føle i 1652. Han blev indkaldt til konsistorium anklaget af præsten i Randers for at have prædiket uden testimonium på trods af advarsel. Christen blev for sin »*groffue forseelse*« idømt otte dages fængsel, og da han protesterede mod dommen, blev han tillige relegeret i to år⁵. Kravet om testimonium har dog tilsyneladende ikke ført til den ønskede bedring af præsternes lærdomsniveau. Ihvertfald bad kongen i et missiv til kansler Christen Thomesen denne om at tale et alvorsord med universitetets professorer⁶. Det var kommet kongen for øre, at flere »*udygtige*« havde forladt universitetet med testimonium.

På trods af kirkeordinansens strenge regler for præstevalg synes disse i højere grad at have været praktiseret over for den enkelte ansøger end over for øvrighedens indblanding. Der er et utal af eksempler på indblanding og nepotisme i præstevalgene både fra bisper, råder, adel

og ikke mindst kongen⁷. I et tilfælde fik kongen endda blandet sig så meget, at han anbefalede to kandidater til samme embede⁸. I de fleste tilfælde har indblandingen fra den gejstlige eller verdslige øvrighed nok afgjort valget⁹. Man må dog til øvrighedens forsvar sige, at der tilsyneladende gennem hele århundredet var utallige tvister mellem kandidaterne om, hvem der havde mest ret til kaldene. I disse tilfælde har indblanding oftest været påkrævet¹⁰. Om der ofte er forekommet bestikkelse eller simoni, er det af gode grunde svært at sige noget om. En form for betaling for embedet lå dog i den ellers af øvrigheden forbudte praksis, at præsteenkerne fulgte med præstegården¹¹. På den måde undgik man, at forsørgerbyrden overgik til sognets beboere.

Mens billedet virker ret broget for den store gruppe af præster, tegner der sig et klart mønster bag valget af gejstlighedens elite. Rørdams undersøgelse af »bispevalgene« viser, at bisperne i langt de fleste tilfælde var udpeget direkte af kongen¹². Kun i enkelte tilfælde er der tegn på, at der er foregået valg efter ordinansens bestemmelser. Disse valg kan i høj grad have haft karakter af kåringer således som valget af Jesper Brochmand til Sjællands biskop i 1635. Brochmand var først blevet udpeget af kongen som Resens værdige efterfølger, men ønskede, at valget skulle foregå formelt rigtigt¹³. Han blev valgt enstemmigt. I kanceliets brevbøger finder man heller ingen spor af kirkeordinansens bestemmelser. Enten udpegede kongen, eller også bad han om »forslag til«, hvem der skulle kaldes. Et fællestræk hos bisperne var da også, at de havde haft en tilknytning til hoffet, inden de udpegedes, enten som Brochmand der var lærer for den udvalgte prins Christian eller som hofpræst. Hofpræsten fungerede som kongens personlige rådgiver i religiøse spørgsmål og skulle følge kongen på hans rejser¹⁴. En sådan tæt tilknytning til kongen gav ofte bonus i en efterfølgende udnævnelse til et bispeembede eller et professorat. På denne måde fik kongen folk, han havde tillid til på gejstlighedens centrale poster, og omvendt kunne ærgerrige præster via stillingen som hofpræst nå deres mål. Bøggild-Andersen har i sit værk om enevældens indførelse peget på, at Norges kansler Thomas Sehested 1648 i et skrift til Frederik 3 argumenterede for, at kongen skulle lægge vægt på et godt forhold til gejstligheden, især til bisper og professorer fordi de ledede standen på stændermøderne¹⁵. Uden at tilskrive hverken Christian 4 eller Frederik 3 noget langsigtet mål om et statskup kan denne tankegang vel have spillet en rolle med henblik på den indenrigspolitiske magtkamp mellem konge, råd og adel.

Kirketugten 1617-1660

Kirketugtsforordningen af 1629 betød en væsentlig udvidelse af den statslige interessessfære – fra en teologisk ensretning af den gejstlige elite til at lade denne ensretning omfatte det enkelte individ. Den store forordning beskæftiger sig med tre temaer: »*Om kirkens embede og møndighed imod ubodfærdige*«, »*Hvorledis guds ord og sacramenter nis retsindige brug med andre gudsfryctigheds øfvelser udi kirker og skoler kunde befordris*« og om »*Hvorledis dricken, forargelig omgengelse og klædedraet hos geisteligheden kand regulæris*«¹⁶. I præambelen motiveres loven med et ønske om at bekæmpe den store usædelighed, der havde ført landet i ulykke. Teksten har nærmest form af en syndsbe-kendelse. Nederlaget til den katolske liga og den efterfølgende militære besættelse blev set som guds retfærdige straf mod de ubodfærdige. På denne måde frikendtes kongen for skyld; han blev i stedet nøglen til bedring. Baggrunden for ønsket om at bekæmpe det moralske og kirke-lige forfald udsprang sandsynligvis fra de teologiske rækker, hvor specielt Brochmand og Holger Rosenkrantz længe havde diskuteret mulig-heden af og det ønskværdige i en strengere kirketugt¹⁷.

Set i lyset af Kejserkrigen (1625-1629) kan man sige, at der skete en religiøs oprustning parallelt med den militære. Som et led i forberedel-sen til krigen indførtes i 1624 dødsstraf over for katolske missionærer¹⁸. Efter Christian 4's manglende succes på slagmarken kom der fra 1626 en række indgreb og krav om kirkegang og afholdelse af ekstraordinære bededage. Den officielle argumentation for lovgivningen var, at under-såtternes ringe gudsfrygt forårsagede katolikkernes fremmarch og kongens tilsvarende tilbagegang¹⁹. Denne tendens til at give befolkningen skylden for udenrigspolitiske problemer kom stærkt til udtryk i kirke-tugtsforordningen. Som en naturlig konsekvens af, at den enkeltes ubodfærdighed kunne fremkalde så store ulykker over landet, måtte den gejstlige og verdslige øvrighed påtage sig at kontrollere den enkeltes levned.

Den væsentligste nyskabelse i kirketugtsforordningen var etablerin-gen af en medhjælperinstitution. Både i købstæder og på landet skulle der oprettes en slags sogneråd, bestående af gudsfrygtige bønder og borgere, til at hjælpe præsten med at holde ubodfærdigheden i skak. Medhjælperne skulle forsamles på præstens bud og mindst mødes 4 gange årligt omkring tamperdage. På disse møder skulle medhjælperne rådslå med præsten om de problemer, der kunne være. Men udover den rådgivende funktion skulle medhjælperne også selv holde øje med eventuelle brud på kirkedisciplinen både fra præsten og fra hans menig-

hed. Forordningen opremser en lang række forseelser, der specielt skal holdes øje med: »*Predickens forsømmelse, dricke, dobbel, gøglen, sverren oe banden, rufferie, fullerie oc idelig druckenskaf*«²⁰. I et forsøg på at gøre ordningen effektiv blev der indført bødestraffe for medhjælpere, der ikke levede op til embedseden, for eksempel over for familiemedlemmer eller venner²¹. Desuden beordredes både bisper og lensmænd til at holde øje med og virke for, at institutionen fungerede. Hele det gejstlige hierarki, fra menighed over medhjælper og præst til provst og bisp samt den verdslige magt, lensmanden, blev sat til at kontrollere borgerne og hinanden. Det er svært at sige noget om, i hvor høj grad denne ordning har fungeret i det virkelige liv. At ønsket fra statsmagtens side var vedvarende, ses af, at bestemmelserne stort set uændret gentages både i recessen fra 1643 og i Danske Lov. Den høje grad af kontrol med ordningen har sandsynligvis medvirket til, at medhjælperinstitutionen er blevet gennemført over det meste af landet, men i hvor høj grad medhjælperne har fungeret som andet end præstens bisiddere, kan ikke siges²².

Samtidig med at medhjælperne beskikkedes, pålagdes præsten også at visitere de enkelte hjem i sognet for at kontrollere, at der ikke foregik noget suspækt, og der blev lagt vægt på, at ungdommen lærte den rette gudsfrygtige tro. Interessen for ungdommen er i det hele taget et gennemgående tema i kirketugtsforordningen og skal både ses som et led i 1600-tallets interesse for at forbedre uddannelsen og som en øget social kontrol. Desuden fortsatte Christian 4 en række af tidligere tiders tiltag. Allerede i 1623 havde han bedt rigsrådet overveje, hvordan man kunne komme banden og sværgen samt overdådigheden ved »*gemene mands festenøl och brølupper*« til livs²³. Dette førte til, at der i 1623 blev udstedt en forordning, der forbød sværgen og påbød kirkegang, og året efter kom der et forbud mod overdådighed ved tredje og fjerde stands bryllupper. Det sidste skyldes nok overvejende et ønske om gennem bryllupsfesten at understrege samfundshierarkiet, mens det første var starten på en tendens til, at kongen satte fokus på hans befolknings forhold til den protestantiske statskirkes gud. Denne interesse fortsatte også efter kirketugtsforordningen, idet man flere gange gentog dele af de krav, der blev fremsat i 1629²⁴. Der lagdes også mere vægt på en aktiv tro; den enkelte kirkegænger kunne ikke passivt få velsignelse, men skulle kunne sin børnelærdom (Luthers katekismus)²⁵. Fra et negativt krav, om at man ikke måtte afvige trosmæssigt, stilles nu et positivt krav om, at man nærmest skal bevise sin tro. Fra regler om ikke at afvige udadtil blev der nu stillet krav, der gik helt ind i folks stuer.

Hvad der måske fik større betydning, var, at der etableredes en nøje

graduering af, hvilke forholdsregler man skulle tage over for de ubodfærdige²⁶. Man startede med at advare synderen under fire øjne, men hvis en sådan advarsel ikke blev taget til efterretning, indkaldtes synderen under bødestraf til et møde med præsten og hans hjælpere. Præsten skulle så belære vedkommende om at vise bodfærdighed og kunne eventuelt udelukke fra sakramentet indtil tilbørlig lydighed blev udvist. Til dem, der trods formaning ikke ville tilpasse sig, var der så den højeste gejstlige straf bandlysningen²⁷. Præsten skulle tre søndage i træk lyse i band, og hvis der stadig ingen bedring var sket endelig ved navns nævnelse udelukke den arme af menigheden. Dette har i 1600-tallet været lig med social udelukkelse, hvilket i forordningen kom til udtryk ved, at for den, der indbød en bandsat til »hederlig samkvem«, var straffen en bøde til herskabet. Præsten havde over for den bandlyste rollen som formidler, idet han blev pålagt at forsøge omvendelse. Kravene for igen at blive optaget i menigheden havde dog karakter af total underkastelse. Udover denne åndelige straf kunne det verdslige sværd sættes ind. Hvis den bandsatte ikke inden »aar oc dag« var vendt tilbage i folden, »skal hand for landemode indstefnis oc da ved domb sit herskab at ofverantvordis oe siden af vore oe riger forvisis«. Den verdslige magt var garant for, at den gejstlige blev taget alvorlig²⁸.

Præsterne fik også en opsang i forordningen og blev pålagt under embeds fortabelse at overholde deres embedsforpligtelser. Tendensen til stærkere at ville afrette præsterne var en naturlig forlængelse af ortodoksiens sejr. Efter at have defineret den sande tro skulle de gejstlige embedsmænd nu passes ind. Det første træk i denne retning var, da Resen i 1618 fik etableret faste rammer for provstemoner, der udover at være stedet, hvor den gejstlige lovgivning og de teologiske retningslinier blev forklaret, nu også kom til at virke som sæde for gejstlige retssager²⁹. Kirkeordinansen indeholdt ikke nogen præsteed (symbol-forpligtelse), det var ifølge denne bispen, der ved sin overhøring skulle garantere præstens teologiske standpunkt. I 1619 indførte Resen dog en præsteed i sit stift, en ed der efterhånden bredte sig til andre stifter³⁰. Eden indeholdt blandt andet en forpligtelse til at være øvrigheden lydige og har været en væsentlig inspiration for den præsteed, der som den første fik almen gyldighed med Kirkeritualet i 1685. I kirketugtsforordningen lægges også vægt på, at gudstjenesten gennemføres i overensstemmelse med ordinansen, specielt må prædikenen ikke blive for lang og kedelig. At dette har været et problem, kom tydeligt frem i 1645 hvor der blev udstedt et missive til bisperne om at sørge for, at folk ikke sov i kirken; om fornødent skulle man ansætte folk med lange kæppe til at slå menigheden i hovedet med³¹. Kedsomheden og søvnen er nok ofte

indtrådt under de lange ligprædikener, som præsten modtog særlig betaling for. Det blev således i 1624 påbudt bisperne at sørge for, at præsterne viste mådehold i ligprædikener med hensyn til længden og ikke mindst med hensyn til indholdet, idet man åbenbart gerne fjøede et par ekstra bedrifter til levnedbeskrivelsen. Omvendt måtte kirkegangen heller ikke blive for munter – en række præster blev i 1636 idømt en samlet bøde på 200 rigsdaler for at have tilladt gøglen i kirken³². For at præsterne overfor deres menighed kunne fremstå som gode eksempler, strammedes der op på kravet om, at præsterne skulle holde sig fra druk, forargelig omgang og overdreven påklædning. Den officielle straf var fortabelse af embedet, en stærk trussel mod præstens økonomiske eksistens. Gentagelserne af kravet om, at præsterne skulle føre et tugtigt levned, kunne tyde på, at ikke alle gejstlige har været lige pæne i kanten³³. At man fra øvrighedens side har haft vilje til at afsætte præster, der forsyndede sig, viser sig tydeligt i kancelliets brevbøger. For eksempel blev kapellanen i Viborg Peder Sørensen afsat, fordi hans kone fødte kun syv' og en halv måned efter bryllupsnatten. I flere tilfælde, også i Peder Sørensens, blev de syndige præster dog senere taget til nåde igen og kunne dermed atter søge embede³⁴.

Denne fokus på præsternes embedsførsel og levemåde fortsatte gennem hele århundredet³⁵. I sammenhæng med de tidligere nævnte krav om en slags embedseksamen fra universitetet virker det, som om statsmagten forsøgte at styrke den gejstlige embedsmandsinstitution. Hvorvidt dette skal ses som et led i Christian 4's forsøg på at styrke centralmagten, lader sig ikke endeligt afklare, men det har været oplagt på denne måde at formalisere og styrke et hierarki af gejstlige, der kunne fungere som lokale embedsmænd. At en del af udviklingen fremkom fra gejstligheden selv, fra dens top, betyder ikke en udvikling uafhængig af stats- og kongemagt.

Afslutningsvis kan der peges på, at ikke alle blev lige hårdt ramt af denne forøgede interesse for det private forhold til Gud. I kirketugtsforordningen understreges, at også adelige skulle opføre sig bodfærdigt. Da man nok erkendte, at det kunne være svært for præsten at gå i rette med den lokale adel, skulle sagen efter et forsøg på mundtlig advarsel overlades til provsten og bispem. Præsten blev under straf påbudt at indberette forseelser og stilledes i denne sammenhæng under kongens beskyttelse. Et eksempel, der dog er fra før kirketugtsforordningen, tyder imidlertid på, at adelen kunne slippe afsted med meget³⁶. Præsten i Sæby indberettede i 1620 adelsmanden Niels Arnfeld til Herlufstrup for utugt. Anklagen lød på at have holdt mindst 4 concubiner, gjort mindst 13 uægte børn og have holdt sig fra alters i mindst 10 år. Niels vedgik

anklagerne, omend under påstand, om at det var sket uforsætligt, og lo-vede bod og bedring. Med kongen som dommer slap Niels med en bø-
de og hemmelig skrifte. Kongen var forøvrigt ikke nævnt i kirketugts-
forordningen.

Kirkens politiske funktioner 1617-1660

Allerede i styrkelsen af kirketugten kan man se politiske implikationer. Staten inddrog en lang række synder, der skulle bekæmpes, hvilket ikke var noget nyt – det nye var, at man forsøgte at etablere et kontrolappa-
rat og formulere en slags strafferamme for sådanne »forbrydelser«. Kir-
ketugten kom til at fungere som en forlængelse af det verdslige straffe-
system. Dette afspejler, at man i datiden så Gud og hans vrede som en
realpolitisk faktor, det var nødvendigt at forholde sig til. Man kan imid-
lertid også se kirketugten som et forsøg på en social disciplinering af
befolkningen. Med kirketugtsforordningen fik staten en rækkevidde,
der gik helt ind i folks stuer. Samtidig blev præsternes embede overfor
det enkelte individ styrket, idet der kom mere klare retningslinier og
sanktionsmuligheder. Frelsen blev knyttet stærkere til præsten og hans
embede, vejen til Gud gik gennem præsten. Kirkens overhoved var
kongen.

Gejstlighedens rekrutteringsgrundlag var i høj grad standen selv; det
var ikke ualmindeligt at sønnen fulgte i faderens fodspor³⁷. De øvrige
kom fra bonde- eller borgerhjem; de gejstelige embeder var efter refor-
mationen faldet så meget i prestige, at adelen havde mistet den tidligere
så stærke interesse. Et sådant rekrutteringsgrundlag har nok medvirket
til at skubbe gejstligheden i retning af kongemagten. På stændermødet i
1645, hvor stænderne skulle bevilge skatter samt komme med forslag
til landets forsvar, afviste både den gejstlige stand og universitetet at
forholde sig til det sidste. Argumentet var »*Efterdi vi som det hellige
evangelii ringeste tienere os paa saadanne politiske sager ringe eller
intet forstaar*«³⁸. Man kan se denne uvilje til at tage politisk standpunkt
som en afspejling af magtkampen mellem konge og rigsråd. Gejstlighe-
den ville ikke binde sig så stærkt til kongen, at det senere ville kunne
skabe problemer, hvis adelen gik sejrrigt ud af kampen.

Kirken og prædikestolen fungerede i 1600-tallet som den vigtigste
kommunikationsvej for staten, når den ville »tale« til folket. Den store
del af befolkningen specielt på landet var analfabeter og havde kun gen-
nem præsten mulighed for at blive orienteret om, hvad kongen bød³⁹.
Fra prædikestolen blev der udover prædiken efterlyst forsvundet kvæg,
bedt om almisser til tiggere, fortalt om varsler og ikke mindst oplæst

kongelige forordninger og breve⁴⁰. Man kan med en vis ret kalde kirkegangen for datidens nyhedsformidling. Udover denne konkrete rolle, der var tilskrevet den enkelte lokale præst, havde også den gejstlige elite, bisper og professorer konkrete opgaver som kongens rådgivere og som censurinstans. Rollen som konsulenter i sager vedrørende religiøse forhold førte til, at biserne i flere tilfælde blev indkaldt til rådsmøder for at rådgive. Den passive rolle, de der spillede i forhold til øvrigheden, kom til udtryk i sagen mod Holger Rosenkrantz⁴¹. Han var i 1628 imod Christian 4's vilje trådt ud af rigsrådet for at hellige sig studiet af religionen. Dette førte til en række skrifter, der i nogen grad gik ud over rammerne for den lutherske ortodoksi⁴². Rosenkrantz havde allerede som rigsråd udtrykt sådanne holdninger, men gejstligheden havde ikke reageret, hvilket i nogen grad kan undre, når man tænker på den nidkærhed, der ellers prægede bannerførerne Resen og Brochmand. Grunden skal sandsynligvis findes i Rosenkrantz magtfulde position tæt på kongen, som man ikke ønskede at lægge sig ud med. Da Rosenkrantz i 1636 udtrykte sin teologi i forordet til en tysk bog, var hans goodwill imidlertid brugt op. Kongen befalede det teologiske fakultet at komme med deres vurdering, der blev stærk kritisk. Rosenkrantz tog kampen op med et forsvarsskrift, men blev i stærke vendinger imødegået af hans tidligere nære ven Brochmand. Kongen beordrede derefter Rosenkrantz til at tilbagekalde sin lære, hvilket dog ikke skete, striden standede i 1642 med Rosenkrantz død. Hele forløbet bar præg af en stærk vilje til at følge kongen eller rettere en modvilje til at gå imod ham.

Grunden til at Rosenkrantz i 1636 kunne få udgivet sit skrift var, at det ikke havde passeret universitetets censur. Det var allerede med Kirkeordinansen blevet pålagt professorerne og biserne at gennemse alle bøger der var tilgængelige i landet. Fra 1617 indførtes gradvist pligtaflevering til universitetet af bøger, man ønskede trykt eller indført i landet⁴³. Dette førte i 1632 til en økonomisk bet for bogtrykker Claus Waldkirck, der på trods af censurens kritik havde ladet 1000 eksemplarer trykke af en ikke-tilladt bog. Alle bindene blev konfiskeret og »... *Originalen, som Bogen blev trykt efter, blive in custodia Universitatis. Og blev den strax indlagt i det inderste kammer i den store Kiste*«. Medvirkende til den strenge kontrol af trykkeriet af bøger har desuden været, at det ofte var universitetets professorer, der fik privilegier på bogudgivelser, en ikke ringe supplerende af indkomsterne.

Den vigtigste politiske funktion gejstligheden havde var at fungere som legitimationsgrundlag for øvrigheden. I Brochmands teologiske hovedværk »*Systema universæ theologiæ*« fra 1633 er der et afsnit, der behandler forholdet til øvrigheden⁴⁴. Det er et teokratisk synspunkt, der

fremføres: øvrigheden er indsat af gud, og undersåtterne skylder denne lydighed og skat. Retten til oprør og kritik af lovene afvises. Med hensyn til øvrighedens placering er Brochmand meget klar, hvorimod han er uklar med hensyn til øvrighedens begrænsninger. I modsætning til naturretslæren mener Brochmand, at kongen udover at være bundet til guds og naturens love også er bundet til »*lex positiva*« – de almindelige love. Kongen bliver på denne måde ansvarlig overfor fortidens lovgivning og ikke mindst håndfæstningen. I forholdet til kirken var det øvrighedens fornemste pligt at beskytte den mod kætteri, og desuden at sørge for ortodokse præster, kirkedisciplin og i øvrigt at være kirkens sværd. Brochmand kommer ikke ind på, hvem der i religiøse tvivls-spørgsmål har den endelige afgørelse, men med de opgaver øvrigheden har, må afgørelsen tilfalde denne. I henhold til Kirkeordinansen var denne øvrighed kongen. Den afvisning af retten til oprør, som Brochmand forsvarede, blev forøvrigt i 1650'erne på det skammeligste misbragt af sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen⁴⁵. Han argumenterede, at når det var imod guds vilje at gøre oprør mod en protestantisk fyrste, hvordan kunne gud så tillade, at den ene protestantiske fyrste bekrigede den anden. De undersætter, der lod sig bruge dertil, ville jo gøre oprør mod en af gud indstiftet øvrighed. Da Könechen tillige havde den frækhed i flere tilfælde at afbryde prædiken for at komme med sit budskab, blev han forbudt at tale offentligt og endelig i 1663 dømt i kongens nåde og unåde.

Det er dog kun med forbehold, at man kan se Brochmand som foregribende enevældens syn på kongemagtens guddommelige natur. Hovedargumentet for tolkningen af Brochmand som enevældens talsmand er hans tale ved Frederik 3's kroning i 1648. I denne tale kalder Brochmand kongerne for guder og taler om deres ubegrænsede magt. Man skal tage de specielle omstændigheder for talen med i betragtning; netop i en kroningstale kunne man forestille sig, at bølgerne fik lov til at gå lidt højere end ellers. Frede Jensen har påpeget, at allerede i Peder Vinstrups kroning af Christian 4 i 1596 lød disse toner⁴⁶. Hertil kommer, at Brochmand efter sin tale bad kongen om, »... *at huis aff Eders Kon: M. tilforn naadigst er anloffuet skriffiligen, det motte nu her for Guds hellige Altere med Kongelig Æd naadigst bekrefftis*«⁴⁷. Kongens guddommelighed bliver således tilpasset til den politiske virkelighed og hans håndfæstning. Brochmands tanker tager udgangspunkt i stænderstaten, eller som Fabricius udtrykker det: »*Brochmands Teorier er aabenbart homespun, de er affødte af Danmarks særlige Forhold*«⁴⁸.

Legitimationen af øvrigheden blev specielt tydelig i de situationer, hvor statens eksistens blev truet, hvilket jo skete flere gange i tiden ef-

ter Christian 4's indtræden i Kejserkrigen. Man kan måske endda tilskrive Brochmand en rolle, inden kongen gik ind i krigen. Brochmand var en engageret kontroversteolog og var på den måde med til tegne billedet af den truende katolicisme; kongens sag blev gjort til en retfærdig strid⁴⁹. Som tidligere nævnt var Kejserkrigen den direkte baggrund for kirketugtsforordningen, omend det var befolkningens utugt der fik skylden. På denne måde legitimeredes kongens udenrigspolitik over den befolkning, der måtte holde for under fjendens besættelse. Allerede i september 1626 havde den udvalgte prins forordnet ekstraordinære bededage for at mildne »guds retfærdige vredis ris«⁵⁰. I forordningen gøres udførligt rede for, hvad der skal medtages i bededagens prædiken og bøn, blandt andet skal der bedes for kongen. Noget kunne imidlertid tyde på, at det har knebet med overholdelsen af disse bededage, idet Brochmand i et brev til Holger Rosenkrantz klagede sin nød over »tidens lunkenhed«, og i 1628 udsendtes en forordning, der krævede overholdelse af bededagene⁵¹. I 1643 var det endnu engang galt. Den svenske feltherre Torstensson rykkede op igennem Jylland, og igen greb man til at øge gudsfrygten. I februar 1644 udgik et kongebrev om, at præsterne skulle sætte mod i befolkningen med henvisning til, at Gud ville sørge for fjendens nederlag⁵². Også Frederik 3 tyede til at bruge gudsfrygten, da han i 1657 ville generobre Skåne, Halland og Blekinge fra Sverige. Allerede inden sin krigserklæring havde kongen udsendt et missiv til bisperne, der pålagde præsterne før og efter prædiken at velsigne hæren og kongens store værk⁵³. Og efter at det viste sig at være Sverige, der var ved at erobre Danmark, indførtes i 1658-59 både daglige bedestunder og yderligere en bededag.

Kirken og samfundsøkonomien 1617-1660

Præsternes faste indkomster var præstetienden, samt hvad de kunne få ud af den jord, der hørte til præstegården. Der har sandsynligvis fra sogn til sogn på været stor forskel, hvilke indtægter dette gav. Sognets størrelse, dets rigdom og præstens privilegier og ejendom har været forskellige. Århundredet er da også rigt på tilfælde, hvor sogne blev lagt sammen for at kunne brødføde præsten. Og ikke mindst rigt på beklagerer fra præster over deres manglende og for små indtægter. Præsterne var jo som bønderne stærkt afhængige af høstudbytte og kornpriser og blev også ramt i de tilfælde, hvor landet blev besat af fremmede hære. Til dette kom, at gejstligheden tilsyneladende havde problemer med at forsvare deres privilegier overfor den lokale adel samt de lokale bønder⁵⁴. Udover de faste indtægter modtog præsten også en række

sportler i forbindelse med kirkelige ydelser som bryllup og begravelse⁵⁵. En del af disse ekstraordinære ydelser havde sin oprindelse i den katolske tid, og man kan undre sig over, at ortodoksien ikke greb hårdere ind overfor dem. Forklaringen skal nok findes i disse indtægters betydning for præsteøkonomierne. Bisperne havde vel også en interesse i, at deres underordnede standsfæller kunne have en rimelig indtægt. Fra statens side havde man tidligt sat takster for præstens forskellige ydelser, men der var jo ingen, der forhindrede, at menigheden gav mere. Den tidligere nævnte forordning mod overdrevne ligprædikner kan tyde på, at præsten mod god betaling gerne ville yde lidt ekstra⁵⁶. For bisper og professorer har den økonomiske situation været ikke så lidt bedre på trods af at ved reformationen blev bispegodset inddraget af kongemagten. Den gejstelige elite var ofte forlenet med store jordbesiddelser, havde mange privilegier, og var skattefri⁵⁷. Den gejstlige overklasse var også en del af den økonomiske overklasse.

Den verdslige øvrighed synes at have haft den holdning, at kirken skulle være selvfinansierende; af kancelliets brevbøger fremgår, at hvis en præst eller en kirke var kommet i nød, skulle de nærliggende kirker træde ind. Kirkens vedligeholdelse skulle betales af kirketienden, og det, der blev tilovers, skulle, administreret af kirkeværger, sættes på rente. Der kom dog i løbet af århundredet en stærkere interesse fra statens side for de formuer, der således kunne henligge i kirkernes kasser⁵⁸. Dels blev der i højere grad lagt vægt på kontrol af kirkeregnskaber, både lensmænd, provster og bisper blev sat ind. Dels så kongen muligheden for, at han kunne låne disse penge. Efter Kejserkrigen strammedes op i reglerne for regnskabsaflæggelse, og der skulle sendes udførlige indberetninger ind til kancelliet. Kirkerne blev således nærmest forretninger, der kunne give overskud; måske er det i dette lys, man skal se adelens interesse for at erhverve patronatsret for kirker⁵⁹.

Adelens interesse for at erhverve patronatsret gav kongen mulighed for lade denne indgå i mageskifter⁶⁰. Også kongetienden kunne være en indtægtskilde; i flere tilfælde blev denne bortfæstet mod en fast årlig ydelse⁶¹. Der var dog stadig kun tale om spredte tilfælde og ikke formaliseret »udsalg«. Som en videreførelse af denne udvikling foreslog de adelige landkommisærer i 1645, »*At dersom hans kongelig mt. naadigst til adelen cronens jurapatronatus for en billig betaling vilde afhende, formente vi, en anselig summa penge kunde til veie bringis;*«⁶². Halvdel af salgssummen skulle gå til betaling af statsgælden og den anden halvdel være et lån til køberen af patronatsretten, der så betalte en årlig rente. Landkommisærernes forslag var kommet på baggrund af en henvendelse fra rigsrådet. Kongen svarede positivt omend lidt tøvende, han

ville ikke komme med et generelt ja, men ønskede at se på hver enkelt sag for sig. Et sådant salg af patronatsret ville medføre et brud med Kirkeordinansens bestemmelser om præstevalg, hvor kongen havde patronatsret. Svaret kan tolkes, som om kongen stillet over for valget mellem økonomiske og religiøse problemer tøvende satsede på økonomien. Omvendt gav statsfinansernes krise måske ikke et reelt valg.

Fra Kejserkrigen bliver udskrivningen af ekstraordinære skatter mere og mere almindelige, overvejende på grund af krige og krise. Samtidig blev der færre og færre til at betale, efterhånden som adelen lagde om til stordrift og inddrog flere bønder til hoveri. Dette ramte også gejstligheden, ja selv universitetsprofessorerne, der ellers var skattefri, måtte gribe i pungen⁶³. Under stændermødernes skatteudskrivninger påpegede gejstligheden hver gang deres store vilje men manglende evne til skattebetaling. Det endte dog altid med, at de betalte deres del.

I forbindelse med den hyppigere skatteudskrivning fik staten en stigende interesse i at kende befolkningens størrelse og sammensætning. For at klare dette problem henvendte man sig til præsterne, en praktisk løsning idet præsterne dels var ude i lokalsamfundene og dels var dem, der døbte og begravede folk. Hertil kom, at den verdslige administration var udbredt »decentral«. Ved at bruge gejstligheden kunne centralstaten bryde igennem de lokale verdslige privilegier. En del præster havde allerede, inden det fra statens side blev dikteret i 1645, ført en form for kirkebøger, eventuelt som en form for privat regnskab⁶⁴. Flere bisper, blandt andet Resen, havde tidligere påbudt deres præster at føre kirkebøger, men først Brochmand etablerede på et provstemode i 1641 ordningen som hørende til embedet. I 1645 blev denne ordning af kongen ophøjet til lov gældende for Sjælland og året efter, da Torstensson var taget hjem, for resten af landet⁶⁵. Dahlerups vurdering af baggrunden for forordningen: *»Vel styrker fromhed rigerne; men nok så meget føltes det da, at riget fattedes penge«* bygger på, at kongen under stændermødet maj 1645 for første gang fik bevilget en »hovedskat« og derfor var interesseret i at kende hovederne. Allerede den 1. maj, to uger inden stændermødet, var Brochmand blevet anmodet om at lade hans præster udfærdige mandtalsliste med alder⁶⁶. En sådan liste kunne både bruges med hensyn til hovedskatten og til udskrivning af soldater. Hvad præsterne tidligere havde ført af bøger og lister af hensyn til egen embedsførelse, blev således gjort til statslige kirkebøger, der skulle føres med ansvar overfor øvrigheden⁶⁷. For at sikre præsternes grundighed blev det i 1646 bestemt, at der højst måtte gå 8 dage fra fødsel til dåb, og præsterne blev truet med en bøde på 1 rigsdaler for hvert år, de løj med hensyn til folks alder⁶⁸.

Opgaven med kontrol og registrering af befolkningen var dog ikke ganske ny for præsterne. Det havde fra 1500-tallet hørt til præstens opgaver at udstede tiggertilladelser samt at skrive de skudsmål, der for tjenestefolk og landarbejdere fungerede som pas. Man havde i tiggerforordningerne fra 1500-tallet to hovedformål fra statens side: dels at hindre omstrejfende tiggere ved at binde dem til deres sogn og dels at forhindre arbejdsduelige i at tigge⁶⁹. I landsognene var det præsterne, der skulle føre lister over de »tilladte« tiggere og kontrollere overholdelsen. I forbindelse med Christian 4's forsøg med at opbygge »industrier« som silkeværket, børne- og tugthus, de store byggeprojekter og ikke mindst Bremerholm, blev hans interesse for denne uudnyttede arbejdskraft forøget. Hvis folk ikke selv kunne finde et arbejde, ville han gerne hjælpe. I 1650'erne kom yderligere et krav om kontrol, der rettede sig mod den store gruppe af løsarbejdere⁷⁰. Når en fremmed kom til sognet, skulle dennes skudsmål kontrolleres af præsten, der i tilfælde af tvivl skulle underrette den verdslige øvrighed. Skudsmålene skulle indeholde en erklæring fra præsten om, hvor personen havde opholdt sig og en moralsk vurdering. For at hindre falsknerier skulle skudsmålene skrives på latin. Denne kontrol ville både medvirke til at sikre arbejdskraften på landet og til at effektivisere skatteudskrivningen.

Ovennævnte registrering skal som nævnt ses i forhold til kongemagtens merkantilistiske politik. Men denne politik førte også et andet problem med sig. Der var i princippet kun religionsfrihed for udenlandske gesandter, og disse måtte kun i eget hus for dem selv og deres husstand udøve deres tro. Fra Kejserkrigens tid var der kommet en del tyske flygtninge til landet, og ud af disse var der udsprunget store tyske menigheder specielt i Helsingør og København.

Tyskerne var religiøst helt på linie med den danske ortodoksi, der jo havde sin oprindelse netop i Tyskland, men allerede med disse »rettroende« kom det til en række disputer, måske specielt på grund af Christian 4's privilegier til den tyske kirke i København⁷¹. Når det kunne være svært at acceptere en tysk menighed, har de gejstlige høje nok fået et chock, da statholder for Norge Hannibal Sehested 1646 af Christian 4 fik tildelt begrænset religionsfrihed til enkelte handelspladser i Norge⁷². Tanker om at følge op i Danmark strandede på grund af uenighed i rigsrådet. Denne indrømmelse af økonomiske hensyn fik dog ikke lang levetid. Gejstligheden fik i Frederik 3's håndfæstning lukket dette hul, og med forordningen af 24. nov 1655 blev det igen gjort klart, at religionsfrihed kun gjaldt »*fremmed herres gesandt eller minister*«. Eksemplet viser dog i det mindste, at kongen af økonomiske hensyn var villig til at slække på hans pligt til at forsvare religionen.

Gejstligheden på stændermødet 1660

Enevældens indførelse betød et vidtrækkende systemskifte i dansk statsliv og kan ses som et resultat af en akut politisk konflikt mellem rigsrådsadelen og understænderne⁷³. Denne politiske krise var opstået på grund af uenighed omkring fordelingen af krigsgælden fra svenskekrigene 1657-1660. Systemskiftet kan imidlertid også forstås som kulminationen på en lang magtkamp mellem konge, adel og rigsråd. Under statsomvæltningen i 1660 afgjordes denne til fordel for kongemagten. Det gamle valgkongedømme blev afløst af et enevældigt system, hvis grundidé blev nedfældet i Enevoldarvereregerings-akten af 1661 og senere udviklet som forfatning i Kongeloven af 1665. Det hændelsesforløb, hvorunder statsomvæltningen fandt sted, kan inddeles i tre adskilte faser. I første fase fandt indførelsen af arvekongedømmet sted. Den strakte sig i tid fra 10. september, hvor det første plenummøde blev afholdt, til lørdag den 13. oktober. Det var i denne periode, at stændermødet og forhandlingerne om den såkaldte »konsumptionsafgift« foregik. Den anden fase var præget af kasseringen af håndfæstningen og dens overgivelse til Frederik 3. Den strakte sig i tid fra lørdag den 13. oktober til onsdag den 17. oktober. Det er karakteristisk for forløbet af denne fase, at der kun blev inddraget en lille gruppe mennesker som deltagere. Tredie fase, hvori beslutningen om indførelsen af det enevældige monarki blev truffet, begyndte den 18. oktober 1660 og blev afsluttet 10. januar 1661, da kongen udsendte Enevoldsarvereregeringsakten. I dette forløb deltog kun en snæver kreds af kongens rådgivere.

Mange af de stænderdeputerede havde sandsynligvis forestillet sig en politisk alliance mellem de to understænder, gejstligheden og borgerskabet. Denne alliance skulle i fællesskab presse adelen til at opgive sin traditionelle skattefrihed for at deltage i afviklingen af rigets gæld; eller som udtrykt af biskop Svane at »*alle med lige hjælp gribe Hans Majst. under armene*«⁷⁴. Derimod var det nok de færreste, der havde forudset, at de »Konjugerede stænder« som et led i den såkaldte »overbudspolitik« skulle danne en alliance med kongen. Hele forløbet viser, at kongen og hans rådgivere i tæt samarbejde med specielt den gejstlige og borgerlige elite forstod af drage nytte af de skiftende politiske situationer på stændermødet. Samtidig blev det klart, at adelen og rigsrådet i udpræget grad manglede politisk tilpasningsevne og dermed muliggjordes et systemskifte.

Gejstlighedens stilling på stændermødet var ikke præget af en entydig standspolitik. Dette skyldes, at standen ikke var en homogen enhed med fælles interesser. Hans Svane var standens »ubestridte fører«, og

hans stiling er derfor af særlig interesse. Den øvrige gejstlighed kan opdeles i tre grupper: først Svanes bispekolleger, derefter kapitelmedlemmerne og til sidst den menige gejstlighed i form af præsteskabets⁷⁵. Den menige gejstlighed adskilte sig fra resten af standen ved ikke at være skattemæssigt privilegeret.

Gejstligheden som stand havde ikke de store ambitioner på stændermødet i 1660. Den havde ingen konkrete planer om reformer og udfoldede derfor heller ingen politiske initiativer. Specielt kapitlernes repræsentanter var initiativløse og tilbageholdende. Som udgangspunkt havde kapitlerne forsøgt at opretholde deres skattefrihed i lighed med adelen. Da dette mødte kraftig modstand fra Svane og de borgerlige deputerede, opgav kapitlerne dette standpunkt for derefter at lægge sig op ad de konjureredes politik. Præsterne var ligesom kapitlernes repræsentanter uden politiske ambitioner. De få krav, de stillede under forhandlingerne, havde rod i deres hårdt trængte økonomiske forhold. De håbede derfor på lighed i beskatningen, afdæmpede skattetakster samt en begrænsning af adelens indflydelse på kirkelige forhold. At den menige gejstlighed havde så dårlige økonomiske forhold, skyldtes i høj grad krigens plager. Ofte var bøndernes gårde og landbrug blevet ødelagt, og præstestændens primære indtægtskilde, tienden, var derfor en udgift, de dyrtids og skatteplagede sognebørn ikke havde råd til at betale. Præsterne selv havde heller ikke undgået plyndringer og ødelæggelser af egne gårde. At præsternes mål blot gik på kortsigtede bedringer af deres økonomiske situation betød, at de ikke stillede krav om grundlæggende forandringer.

Det forholdt sig derimod helt anderledes med standens elite. Hermed tænkes på bispestanden, som udviste en langt mere aktiv deltagelse, specielt i perioden hvor arverigeforslaget var under debat. Alt tyder på, at i alt fald tre af de på stændermødet tilstedeværende fem bisper var aktive i arbejdet for arverigets indførelse⁷⁶. Her adskilte Svane sig fra sine kolleger ved, at han var en helt centralt placeret person under hele forløbet; det vil sige i skatteforhandlingerne og senere i forhandlingerne om den nye forfatningsorden. Biskop Svane markerede sig første gang den 11. september ved at afvise rigsrådets forslag om, at stænderne skulle kræve, at kongen gjorde rigsrådet fuldtalligt. Da skatteforhandlingerne den 19. september gik i stå, var Svane atter i centrum. Han fremhævede gejstlighedens vilje til at yde ofre med ordene, »*men efterdi kongen ingen forskel vilde gjøre i denne consumptionstold på sig selv, men saa vel som anden give told, saa vilde bisperne og clericiet icke heller*«⁷⁷. På denne måde trak biskoppen fronterne op og kritiserede dermed, at adelen som den eneste stand ikke ville deltage i afviklin-

gen af rigets gæld. Det er tydeligt, at Svanes holdning overfor adelen og rigsrådet var stejl, og at han på intet tidspunkt prøvede at bygge bro mellem de adelige og ikke-adelige stænder.

Derudover tyder meget på, at Svane stod i tæt forbindelse med kongen angående planerne for gennemførelsen af arverigeforslaget; også i denne sag var han understændernes leder. Det fremgår af den såkaldte »Bispegaardsberetning«, at Hans Svane i de første dage af oktober måned stod i forbindelse med kongen gennem dennes kammerskriver Christoffer Gabel⁷⁸. På det »hemmelige« møde skulle arveriget have været under debat. Til stede ved dette møde var Københavns borgmester Hans Nansen og en del gejstlige deputerede, herunder et par af Svanes bispekolleger. Et yderligere tegn på, at Svane var på kongens side i opgøret med rigsrådet og adelen, kom til udtryk under udvalgmødets forhandlinger om de ændringer i forfatningen, der skulle foretages, efter at rigsrådet havde godtaget arverigeforslaget. Her stod Svane på Frederik 3's side, og efter vedtagelsen af arverigeforslaget gik hans anstrengelser ud på at sikre kongen frie hænder med udformningen af den nye regering. Svane selv udtrykte dette med ordene: »*efter Haandfestningens extradition at oprette noget nyt, og ellers alt remittere hans may. villie*«⁷⁹. Efter at udvalgmødet var afsluttet, trådte Biskop Svanes person mere i baggrunden. Som tak og påskønnelse for hans »aktive virke« udnævnte kongen ham den 30. oktober til den første, eneste og sidste danske ærkebiskop efter reformationen, medlem af Statskollegiet og lovede, at Svane ville blive præsident for det påtænkte »*Collegium Consistorale*«⁸⁰.

Motiverne bag gejstlighedens politiske handlingsmønster var komplicerede. Som nævnt var gejstligheden som stand betragtet ikke særlig initiativrig i forløbet. Dette kan blandt andet skyldes, at gejstligheden var en økonomisk svag stand, der på stændermødet ikke havde kræfter til at rejse videregående reformkrav. Standen var økonomisk såvel som politisk svag og kunne ikke alene forbedre sine vilkår, mens borgerstanden havde ressourcer til ved egen hjælp at hævde sine krav⁸¹. Bispernes, specielt Svanes, aktive rolle kan skyldes et ønske om via en støtte til kongemagten at styrke standen og embedets position. Det kan som afrunding bemærkes, at personlige motiver kan have en vis indflydelse på de enkelte personers stilling og handlingsmønster. Som et personligt motiv til, at Svane arbejdede for en styrket kongemagt, kan peges på, at han som kronens kreditor havde en naturlig interesse i en styrkelse af kronen på adelens bekostning⁸².

I erkendelse af sin svage politiske og økonomiske stilling førte den gejstlige elites bestræbelser til, at den lagde sig op af kongemagten.

Dette skete blandt andet ved, at biskop Svane tilbød prædikestolene som et landsdækkende talerør for kongemagtens propagandaapparat og erklærede sig villig til at stille gejstligheden til rådighed som skatteopkrævere⁸³. Dette blev hurtigt en realitet, idet den vedtagne konsumptionsskat skulle inddrives af præsterne rundt omkring i alle rigets sogne.

Biskop Svanes ønske om at skabe en magtposition for gejstligheden kom til udtryk i planerne om oprettelsen af et konsistoralt kollegiestyre for kirkelige anliggender. Hvorledes dette »*Collegium Consistorale*« skulle have været placeret i den enevældige administration, og hvilke opgaver kollegiet skulle have haft, kommer til udtryk i den af Svane forfattede, »*Instrucs*« bestående af ialt 16 punkter⁸⁴. Det hedder i udkastet, at kollegiet skal »*Deliberere om alt som kand komme guds æris forfremmelse, Academiens, kirckers, scholers och hospitalers befording, guds frygtigheds øffuelse, sampt forargelige groffe synders affschaffelse*«. Det hedder tillige i udkastets punkt tre, at kollegiet skal fungere som appelinstans for sager »*Gejstlige materie angaaende*« for på denne måde at virke som en gejstlig højesteret. Instruksen tilsigtede at samle kontrollen med al religions udøvelse og undervisning hos det centrale kollegie. Desuden skulle kollegiet have retten til at vælge kirkens tjenere for bedst muligt at kunne løse deres fornemmeste opgave, som var »*den sande och reene Evangelii lærdoms befording, saavel som groffue oeh foragelige synders affschaffelse*«. Instruksen kan tages som et udtryk for, hvad den gejstlige elite opfattede som standens opgaver i samfundet. Oprettelsen af Consistoral Collegiet skulle være et middel til at varetage disse opgaver bedst muligt og samtidig styrke gejstlighedens stilling i den nye administrationsstruktur. Ud fra en betragtning om, at i 1600-tallet var næsten alt »*Gejstlige materie angaaende*«, kunne kollegiets magt blive altomgribende og ville danne et mellemlid i kommunikationen mellem kongen og gejstligheden med den konsekvens, at kirkesager ville blive adskilt fra Danske Kanceli. Årsagen til, at kollegiet ikke blev oprettet, skal nok findes i, at et så magtfuldt organ under ledelse af den fremtrædende biskop var uforeneligt med den nye administrationsstruktur og den enevældige monark.

Det kan konkluderes, at hos bisperne forenedes faktiske standsinteresser og personlige motiver i en politik, der stod i opposition til adelens og til dels til borgernes. Bisperne så i en ophævelse af håndfæstningen midlet til at styrke deres egen og standens position. Deres bestræbelser var af samme årsag centreret omkring at sikre kongen handlefrihed, hvilket blev en succes. Det lykkedes derimod ikke at sikre gejstligheden en egen og central rolle i den nye statsadministration. Kongelovens

punkt 6 siger: »Skall og Kongen eene haffde magt offver all Clereiet fra den høyeste till laveste«.

Kirkelovgivningen efter 1660

Den unge enevælde under Frederik 3 og senere Christian 5 var en konsolideringsperiode, hvor det nye styre skulle reorganisere den danske administrations struktur og tilvejebringe et passende juridisk fundament. Dette gjorde sig også gældende for den lovgivning, der skulle regulere forholdet til kirken. Først med udgangspunkt i de principielle anvisninger fra Enevoldsarveregeringsakten og senere med grundlovs-mæssig dækning i de enevældige bestemmelser fra Kongeloven udarbejdes i løbet af de næste knap 30 år en samlet, suppleret og kodificeret rigslovgivning på det kirkelige område. Dette arbejde startede allerede i 1661, da der fra kongens side blev taget initiativ til en gennemgribende revision af den gældende lovgivning. Som et led i revisionsarbejdet fik rigets biskopper ved kongeligt missive af 15. juli 1661 befaling til sammen med de mest erfarne provster »*udi eders stift*« at gennemgå Kirkeordinansen, de 26 Ribe artikler og første bog af Christian 4's store reces fra 1643. Herefter skulle de fremkomme med ændringsforslag i det omfang, de gældende love fandtes at »*stride imod voris Soiverænitet oc Arvferetighed eller udi anden maa der Forandring at behøvf*«⁸⁵.

Revisionsarbejdet bag Danske Lov foregik over en længere årrække. Den første kommission var sammensat af ledende repræsentanter fra rigets tre stænder⁸⁶. Arbejdet var dog åbenbart ikke ligetil og gik ret trægt. Ved missive af 11. marts 1669 fik den fremtrædende juraprofessor ved Københavns Universitet Rasmus Vinding ordre til at udarbejde et fuldkomment »*Corpus Juris Danici*«. Med missivet fulgte der en disposition for den ønskede lovtekst. Den anden bog skulle omhandle gejstligheden »*og dets vedkommende, hvorudi kan fattes Ordenatzen, Chr d 4's recesses første bog og Frid 2's 25 artickler og kan underdeles igen i så mange capitler, som fornødenhed og god orden kunne synes at udkræve*«⁸⁷.

1683 trådte »*Kong Christian den Femtis danske lov*« i kraft. Den anden bog »*Om religionen og Gejstligheden*« samlede kirkeretten i én tekst. Sammenligner man Danske Lovs anden bog med de indtil 1683 gældende regler for kirkelige forhold, kan man konstatere, at der i indholdsmæssig henseende ikke blev ændret de store ting. Ændringerne har nærmest karakter af en ajourføring eller kodificering af hidtil anvendt praksis⁸⁸. Danske lovs anden bog adskiller sig fra de øvrige bøger ved i høj grad at være af forvaltningsretslig natur. Man udelod dog ritu-

elle bestemmelser og nøjedes med at henvise til den i »*ritualen foreskrevne måde*«. Regler omhandlende, »*gudstjenestens forretning og kirkeceremonierne*« og som »*loven enten ikke egentligen vedkommer eller ej omstændeligen derudi ommeldes*«, blev til gengæld behandlet grundigt i »*Danmarcks og Norgis Kirkeritual af 25. januar 1685*«⁸⁹. Kirkeritualet var en liturgisk og pastoral håndbog og havde ligesom Danske Lovs anden bog rødder i Kirkeordinansen og Christian 4's lovgivningsarbejde. Det var derfor en forlængelse af og et supplement til Danske lov, men var i modsætning til Danske Lov udarbejdet alene af de »*forenemste aff gejstligheden i Danmarck*« under ledelse af Lunde-bispen Hans Bagger⁹⁰. Han var tæt tilknyttet hoffet gennem et ægteskab med Griffenfelds søster og nåede at blive udnævnt til bisp få måneder inden Griffenfelds fald.

Biskop Bagger var tillige forfatter til den nye store Alterbog, som udkom i 1688. Denne alterbog ensrettede andagternes tekst dag for dag som »*de vare dikteret af den helligånd selv*« og bestemte på denne måde, hvilke »ord« rigets sognebørn skulle høre dagligt, en regulering af gudstjenesten helt ned i detaljerne⁹¹. En lignende ensretning af salmevalget fulgte, da den fynske biskop Thomas Kingo i 1699 færdiggjorde sin store barok-salmebog, der udover at indeholde ikke mindre end 85 af Kingo forfattede salmer tillige bar hans navn⁹².

De religiøse krige og uroen ude i Europa skabte en udfordring for de danske teologer og statstænkere om at kunne indpasse de respektive kirkesyn i de politiske realiteters verden. Denne udvikling forløb uden de store spændinger. I ly af statsmagten fandt en allerede veletableret luthersk ortodoksi indpas i en nyordning af de kirkelige love. Et afgørende fællestræk ved kirkelovgivningens mange bestemmelser og iøvrigt ved lovgivning efter 1660 er, at man kan finde Kongelovens røde tråd, der tilkendte majestæten »*alle Jura Majestætis, absoluten magt og souverænitet*«⁹³.

Valget af kirkens tjenere efter 1660

I perioden efter statsomvæltningen og frem til Danske lov var det officielt stadig Kirkeordinansen, som fastsatte bestemmelserne for valget af kirkens mænd på trods af en noget anderledes praksis. Den »normale« retspraksis blev i tiden efter Christian 4 og frem til Christian 5's Danske Lov ofte tilsidesat, således at kongens ønsker var de reelt udslagsgivende. Dette var specielt udtalt, hvad angik valget af embeder til den gejstlige elite, men i mindre grad også når det kom til præstekald. Man fortsatte og forstærkede således tendenser, der havde gjort sig gældende før 1660.

Et kongebrev af 4. juli 1667 havde til formål at forhindre, at en præst som var kaldet af kongen, ved sin ankomst måtte erfare, at en anden var blevet kaldet af sognemændene, og derfor »*med Wemodighed og bekymring måtte wiige*«⁹⁴. Med brevet ønskede kongen tillige at sætte en stopper for den fremtalte praksis, så hans udnævnelser ikke tabte »*sin tilbørlige oc aff alle enhuer pligtige respect*«. Et andet Kongebrev af 20. maj 1670 befalede, at når nogen af kongen var kaldet til et gejstligt embede, forordnedes at »*hand oc strax sin eed sehriftlig udi voris Cantzelie schal indgifue*«⁹⁵. På denne måde understregedes centraliseringen af den reelle kaldsret, og for første gang kom det til et formelt brud med ordinansens kaldsbestemmelser. Kløften mellem lov og anvendt praksis kunne føre til barokke tilfælde, som da Krstrup kirke ved Randers kaldte en præst efter den i Kirkeordinansen foreskrevne måde. Nu ville tilfældet, at kongen efter eget ønske havde ladet den samme præst kalde, uden at menigheden kendte til dette. Efter at menighedskredsen var blevet bekendt med kongens udnævnelse, afsluttedes sagen dog i mindelighed med et åbent menighedsbrev, som udtrykte »*nu med voris aabne kaldsbrev, kalder, samtykker og anammer nærværende brev viser hæderlige og vellærde Niels Jenssøn Winther for voris rette sognepræst*«⁹⁶.

Denne udvikling var ikke i gejstlighedens interesse. Derfor forsøgte standen at bibeholde deres rettigheder, hvad angik kaldsretten til de kirkelige embeder. Det fremgår af Ribe Stift Erklæringen af 2. september 1661, hvor gejstligheden foreslog, at man i revisionen af »*Recessens I bog, Kirkeordinantsen og Ribeartiklerne*« fik strammet op omkring kaldsretten og dens administration⁹⁷. Sandsynligvis i erkendelse af den enevældige konges suverænitet blev dette forsøg formuleret som et spørgsmål, der lød: »*behager det Kongelige Majestet endnu at give sognemændene och de siuf mend i sognen den rettighed, ordinantzen, Ribe I Artikel och Recessen omtaler*«, men senere i samme erklæring strammedes gejstlighedens forespørgsel op med ordene »*bispen maa ingen til noget kald forskrifve etc. det stillis i Kongelig Majestets gode betenken-de, om hans Majestet herefter vill tillade Superintendenten dend myndighed at commenderer menigheden dend person, som duelig og skickeligen er, som det i Apostelens tider hafve verit practicerit*«⁹⁸. Ribe Stifts Erklæringens ønsker blev ikke fulgt, hvilket var almindeligt for Danske Lovs tilblivelseshistorie, som da 3 teologer i 1680 fremsatte et forslag om »*Præstekald og deres foreberedelse, som derudi agter at indtræde*«⁹⁹. Forslaget var rettet til den lovkommission, der havde som opgave at færdiggøre udarbejdelsen af Danske Lov. Med forslaget prøvede de gejstlige kommissionsmedlemmer at sikre kirken den af-

gørende magt over blandt andet præsteudnævnelser. Forslaget satte sig ingen spor i Danske Lov.

Med introduktionen af Danske Lov i 1683 ophørte valgproceduren fra Kirkeordinansen endeligt med at gælde. I tro overensstemmelse med enevældens hierarkiske struktur foreskrev Danske Lovs anden bog, hvordan valget lovmæssigt skulle foregå i fremtiden. Kapitel 17 artikel 1, siger således: *»I hvert stigt skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster som skall have alle provster, præster, skoletienere, dægne og substituter under sig«*. Udover at foreskrive hvorledes valget skal foregå, opstiller kapitel 15 tillige regler for og indhold i bispeembedet. Hvis ikke bispren varetog sine pligter tilfredsstillende og overholdt lovens 25 artikler, kunne det føre til at kongen gav *»påmindelse og advarsel«*, og hvis værre var *»straffe dem, saa at dee enten bedre, eller lade dem for kongens stigtbefalingsmand og sig i provstemet indkomme, og sette dennem af deris embede«*¹⁰⁰.

Hvad angår præstevalgene var menighedens indflydelse allerede opført i slutningen af 1660'erne, og udnævnelserne overgik herefter til Danske Kancelli¹⁰¹ Med dette fastslås præsteembedets endelige overgang til statsembedsmænd. I perioden før enevældens indførelse kunne man se stærke tendenser i denne retning, men nu blev det cementeret. Danske Lov imødekom dog menighederne med en slags vetoet, hvis de kunne føre begrundede klager over præstens evner¹⁰². Bispren skulle så kontrollere om klagen var berettiget. Hvis præsten alligevel *»i lærdom og levnet skikkelig befinder, daa skall hand hannem til præste embedet uden ophold indvie med de forordnede Cermonier«*.

Danske Lov lægger ligesom Kirketugsforordningen stor vægt på de faglige religiøse krav til præstestanden. Loven stiller derfor krav om et autoriseret *»Testamonium«* fra Københavns Universitet som *»een attestation om sin forfremmelse i guds ord kundskab«* og en *»af Theologis i førnævnte universitet er skriftligt vidnisbyrd om sine gaver paa predicestoelen«*¹⁰³. På denne måde fortsatte universitetet med at fungere som en faglig kontrolinstans for rigets præster.

At kongemagten både i tiden op til og iøvrigt efter enevældens indførelse tiltog sig magten til at vælge kirkens mænd, gjorde det muligt at sammensætte en kongetro og loyal gejstlig elite og til dels også præstestand¹⁰⁴. Gejstligheden forsøgte efter systemskiftet at få øget standens egen indflydelse på embedsudnævnelser. Dette ville ikke direkte styrke standens magtposition udadtil, men ville have kunne give den en slags uafhængighed. Dette lykkedes ikke, tværtimod formaliseredes med Danske Lov netop den praksis med indblanding ovenfra og brud på bestemmelser, gejstligheden havde forsøgt at få standset.

Kirketugten efter 1660

Den åndelige enevælde, som blev en realitet med reformationsjubilæet i 1617 og udvidedes med Kirketugtsforordningen af 1629, gav den danske kirke en udstrakt kontrol med rigets befolkning. Op gennem 1600-tallet arbejdede den åndelige og den verdslige enevælde tæt sammen om kontrollen af rigets befolkning og reguleringen af kirkelivet. Kirketugten, som den var udtrykt i lovgivningen før 1660, vandt uden de store ændringer indpas i det enevældige system. Enevældens sans og behov for orden og uniformitet faldt i tråd med kirketugtens kontrolforanstaltninger og sociale disciplinering¹⁰⁵.

Bestemmelserne om kirketugten er at finde i Danske Lov kapitel 4-10 samt i en mere spredt orden i Kirkeritualet. Som før 1660 var præsterne de centrale personer i forfølgelsen af de kirketugtligt forskrifter. Danske Lov 2-11-1 siger derfor, at præsterne »i al deres liv og levned og omgængelse sig således anstille, som guds tjenere bør; at deres tilhører kunne tage gode exempler af dem, og deres liv og lærdom kan tage hinanden til opbyggelse og uren foragelse, saa de icke selv med deres liv og levned deres embede vanære«. At præsterne skulle leve op til disse moralske krav, hang naturligvis sammen med, at de skulle håndhæve kirketugten i tæt samarbejde med deres sognemedhjælpere for at forhindre »Prædikens forsømmelse, hellige dagis misbrug til gilde, drik, dobbel, gøglen, fikten eller andet saadan«¹⁰⁶.

Som sanktionsmuligheder var der de fra den tidligere lovgivning kendte advarsler, udelukkelse fra nadverens sacramento og bandsættelse¹⁰⁷. Hvis forseelsens karakter var af en mere speciel art, eller hvis sanktionsmulighederne var ikke stod mål til forbrydelsen, ville strafudmålingen overgå til verdsligheden ud fra Danske Lovs 6. bog om strafferetten. Adskillelsen mellem åndelig og verdslig lov må have været svær at praktisere. Teologerne fungerede da også stadig som rådgivere i mere specielle verdslige straffesager, som for eksempel kontroversielle drabssager.

At kongen som den af Gud indsatte biskop på jorden varetog kirketugtens efterlevelse, kommer til udtryk både i den kodificerede lovgivning, men også gennem en lang række kongebreve, der havde til formål at styrke kirketugten. I et kongebrev af 19. maj 1676 hedder det eksempelvis, at hvis de i kongebrevet fremstillede foreskrifter om kirketugten ikke efterleves, vil synderen blive opfattet som »Guds foractere oc kongelige mandat overtrædere«¹⁰⁸. På ét punkt vedrørende kirketugten kan man dog iagttage en lempelse af forskrifterne efter enevældens indførelse, nemlig hvad angik forholdet til andre trosretninger. Denne lu-

theranske intolerance måtte efterhånden vige til fordel for statens merkantile interesser. Disse forhold vil blive behandlet senere.

Kirkens politiske funktioner efter 1660

Op gennem 1600-tallet fandt en stigende tilknytning mellem kirke og stat sted. Denne udvikling fortsatte efter 1660 og kunne yderligere udbygges, idet der med den suveræne kongemagt var kommet en afklaring af, hvad og hvem statsmagten var. Kirkens politiske funktioner forblev uforandrede, omend der skete en tilpasning af indholdet til den nye politiske situation. Kirken fungerede stadig som statens kontrolinstans ude i sognene med hensyn til kirketugtens forfølgelse. Prædikestolen blev i stigende grad et formidlingsorgan, hvorfra enevælden kunne »tale« til rigets befolkning og overføre den enevældige selvforståelse. Kirkens »teologi« havde til stadighed blandt andet det formål at legitimere det verdslige styre, og den gejstlige elite var løbende engageret som kongelige rådgivere og censurinstans. Man kan sige, at statsomvæltningen på det politiske område forstærkede tendensen til, at gejstligheden blev en statsembedsmandsstand med et voksende antal bureaukratiske forpligtelser. Med udsendelsen af enevældens kodificerede lovgivning blev denne udvikling sat i system og lovfæstet.

Kongemagten udbyggede i årene efter statsforandringen sin brug af prædikestolene. Indtil da havde det været praksis, at stolen blev anvendt til at bekendtgøre kongelige forordninger og breve. Efter 1660 blev denne praksis udvidet til at omfatte mere propagandalignende forkyndelser. Dette skete ofte gennem taksigelsesgudstjenester. I juli 1663 forordnede Frederik 3 afholdelsen af en sådan gudstjeneste. Grunden var, at kongemagtens værste fjende den tidligere rigshofmester Corfitz Ulfeld »var blevet opdaget«, og kongen forordnede derfor bøn om, at »forrhæderen selv maa blive paagreben«¹⁰⁹. At kongen i almindelighed anså prædikestolene som en vigtig påvirkningsfaktor, blev tydelig i oktober måned 1660, hvor adelen endnu ikke havde givet sit samtykke til arverigetets indførelse. Den 12. oktober blev der derfor fremsagt bøn for, at gud ville føre stændernes værk til en for kongen lykkelig afslutning. Den 14. oktober blev der desuden ført en taksigelsesprædiken på kongens foranledning. Det hedder i et missive fra 13. oktober til Svane om denne prædiken: »vi beder eder oc ville at i lader gjøre tilbørlig taksigelse af alle prædikestolene« for arverigetets indførelse¹¹⁰. I 1683, da Danske Lov blev offentliggjort, havde man fra kongelig side forordnet, at præsterne skulle afslutte deres prædiken med at velsigne kongen og det enevældige system. I Danske Lov 2-4-12 formaliseres således, »de

skulle altid slutte prædikerne med bønner« for gud og for »Kongen og det kongelige huus«, samt oplæse lovene om kirketugten.

En anden af kirken og gejstlighedens samfundspolitiske funktioner var at udgøre et legitimeringsgrundlag for det verdslige styre og den herskende orden. På det teoretiske plan var professor Hans Wandal den mest fremtrædende støtte for den enevældige kongemagt. I sit værk »*Jus Regium*« fra 1665 redegør Wandal for, at han som sin forgænger Brochmand anerkender sondringen mellem den kirkelige og verdslige øvrighed. Mens det kirkelige embede havde forkyndelsen, sacramenternes og nøglemagtens forvaltning som forpligtigelse, skal den verdslige øvrighed skabe lov, orden og retfærdighed. Forskellen mellem Brochmand og Wandal er, at Wandal indsætter en enevældig konge som den af gud indsatte biskop over både den verdslige og gejstlige magistrat¹¹. I den henseende var Brochmand bundet af den indenrigspolitiske magtkamp og turde ikke tage stilling. Wandals legitimering af enevælden kom til udtryk ved Christian 5's salving til monark i 1670, hvor han i sin prædiken udtalte, at »*eders Majestæt her på jorden repræsenterer os gud selv*« og er »*en forenemme ombudsmand eller statholder i guds eget rige*«¹².

Man har kunne iagttage universitetets rolle som statsmagtens censurinstans op gennem det 17. århundrede. Dette angik både udgivelsen af bøger og andre skrifter, der kunne stride mod de enevældige principper. At man fra højeste sted ikke havde i sinde at lade kritik af styrets legitimitet komme til udtryk, illustreres godt af sagen mod professor Nold. Han var ansat som teolog på Københavns Universitet fra 1664-1667. Nold havde i 1666 ladet udgive en bog om logik (*Logica Recognita*). Blandt de eksempler som Nold anførte i sin fremstilling, fandtes der flere af politisk observans. Således havde han blandt »*Probable*« sandheder nævnt, at valgte fyrster var bedre end fødte. Han havde tillige nævnt muligheden for, at oprørsretten ikke nødvendigvis var et onde. I det efterfølgende retsopgør, som blev ledet af en anden teolog Hans Wandal, mistede Nold både sit embede og kongens gunst¹³.

Censurbestemmelserne og andre foranstaltninger mod kritik af den herskende orden blev sat i system med Danske Lovs 2. bog. I kapitel 21 (artikel 1-6) »*Om bøger og almanakker*« gives der detaljerede bestemmelser vedrørende »ikke-tilladt« litteratur. Det hedder i artikel 2, at »*ingen maa lade trykke i riget, eller andetsteds, noget skrift kongens Højhed, regering, eller politen angaaende med mindre det af han nem bliver gennemseet, som kongen dertil forordner*«. Bøger omhandlende fremtiden eller andre trosretninger blev forbudt, ligesom bøger »*som kunde have udseende til noget oprør, eller imod kongens højhed, eller anden ulempe foresaage*«.

Kirken og samfundsøkonomien efter 1660

I tiden op til 1660 havde den danske kirke stort set været selvfinansierende, men med de mange krige og det deraf affødte underskud på statsfinanserne voksede statsmagtens interesser for de økonomiske gevinster, der kunne trækkes ud af kirkens kasser. Derfor måtte gejstligheden som alle andre samfundsgrupper bære sin del af den tunge byrde, som rigets udpinte økonomi fordrede i den sidste del af det 17. århundrede. Gejstligheden skulle naturligvis tage del i konsumptionsafgiften og svare ekstraskatter i form af en hovedskat og bære indkvarteringsbyrden, som fulgte med de fremmede lejetropper¹¹⁴.

At udviklingen bar imod endnu strengere tider, pegede gejstlighedens privilegier af 24. juli 1661 på. Heri blev præsterne tilkendt det lidt besynderlige privilegie at skulle købe deres præstegårde¹¹⁵. Fremtiden ville vise, at dette blev en tung byrde for standen, hvis primære indtægtskilde, tienden, var usikker grundet krigen. Den lidt utraditionelle privilegietildeling var en kreativ finansoperation fra statens side, hvilket blev klart 18. marts 1662, da kongen forordnede, at hans gæld til fattigvæsenet (børnehuse) skulle betales med de midler, som fremkom ved betalingen af indløsningssummen for præstegårdene¹¹⁶. Med enevældens kroniske pengenød blev dens jurisdiktion over kirkegodset nærmest brutal. Allerede i 1664 fremgår det af statskollegiets optegnelser, at »*eders Kongl. May. Capittels goedset efterhaanden eragter at secularisere*«¹¹⁷. I løbet af de efterfølgende år skete dette, ved at kapitelbederne ikke længere blev besat, og de frigjorte midler førtes over i andre kasser. Denne udvikling toppede med et kongebrev fra 25. januar 1666, hvorved alle kapitelrepræsentanterne blev løst fra deres ed, og deres ejendom overgik til kongen¹¹⁸.

Det enevældige system og dets forvaltningsstruktur havde med den nye skattepolitik en række opgaver, som med fordel kunne løses af den lokalt placerede præstestand. Den 21. april 1661 forordnede Frederik 3 derfor, at præsterne på landet skulle påtage sig forvaltningen af blandt andet konsumptionsvæsenet¹¹⁹. Dette var endnu et skridt i retning af præstestandens rolle som statsembeds mænd. Denne udvikling havde taget sin begyndelse allerede i 1645, hvor præsternes regnskaber i form af kirkebøgerne blev sat i system med det motiv, at de skulle fungere som udskrivningsgrundlag for statsmagtens skatter. At denne uvante forpligtelse som statens skattebetjente ikke blev særligt vel modtaget af præsterne, vidner en samling bispe- og provstebreve fra præsterne i Sabro herred om¹²⁰. Heri klager præsterne over, at deres forhold til menighederne forstyrredes af deres nye skatteindkrævningsopgaver. Rol-

len som skatteopkræver har sandsynligvis heller ikke øget præsternes popularitet ude i lokalsamfundene. Hertil kom et voksende antal kongelige forordninger om bods- og bededage samt diverse forbønner for kongehuset ved fødsel, dødsfald og lignende, der tilsammen trængte almindelige kirkelige gøremål i baggrunden.

Et meget kontroversielt spørgsmål mellem kirke og stat var forholdet mellem religionstolerance og statens merkantile interesser. Dette spørgsmål havde været til debat i en længere årrække. Allerede i 1646 blev de første handelsstationer i Norge tilkendt en begrænset religionsfrihed. Denne indrømmelse mødte stor modstand i de gejstlige ortodokse kredse. Frederik 3 måtte da også opgive sin fars merkantilistiske hensyn, da han underskrev sin håndfæstning i 1648. Udviklingen mod en stærkere statsmagt, som var fri af teologernes ortodokse religiøse samfundsopfattelse, skulle dog snart rejse debatten igen. Dette skete på trods af, at gejstligheden under udarbejdelsen af Danske Lov havde slået deres strenge lutheranske intolerance fast. Ribe Stift Erklæringen udtrykker dette således »*saa ei allene papister, jesuiter, munke men alle andre secter, være sig sacramenterne eller hvad nafn de havfe kunde, som stride imod dend uforfalskit ausburgiske bekeindelse, matte være afskaffede under alvorlig straff*«¹²¹.

Det skulle hurtigt vise sig, at der var kræfter i statskollegiet og det nyoprettede kommercekollegium, som arbejdede imod de holdninger, som var udtrykt i Ribe Stift Erklæringen. I januar 1665 og igen i september 1670 behandlede statskollegiet et forslag om indførelsen af begrænset tolerance i Fredericia by¹²². Under behandlingen af forslagene fremkom der en klassisk merkantilistisk argumentation fra det nye kommercekollegie: »*efterdi det fornemmeste oc det fast eniste middel til et Riges og lands flor eragtis at verre mengden af mennisker oc det icke kand med nogen goed raison negtes, at religions frihed jo en kraftig middel til at bringe sligt tilveie*«¹²³. I 1671 blev udviklingen Wandal for meget, hvorefter han fremførte kirkens genmæle formuleret i sin »*Remonstration*«¹²⁴. Udfra et ortodoks lutheransk grundlag argumenterede Wandal lidenskabeligt imod kommercekollegiets forslag om at trække hollandske købmænd og håndværkere til landet. Wandal afsluttede sin remonstration med at fastslå, at fulgte man ikke hans opfordringer, ville det blive til stor »*ulempe, skade og ulycke*«. Wandals uvilje mod andre trosretninger gik så vidt, at han håbede, »*at jeg aldrig maae lefve den dag at se saadant onde med disse mine øyne*«. Ønsket blev opfyldt, idet han døde 4 år senere, før der i 1682 blev givet almindelig »kultus«-frihed i Fredericia; og 1685 kom endelig den principielle tolerance for de reformerte¹²⁵. Lempelsen af forholdet til andre trosret-

ninger fik også sneget sig ind i enevældens kodificerede lovgivning, hvilket blandt andet kommer til udtryk i Kirkeritualet, som foreskrev, at præsterne ikke skal »*skielde paa dem, som ere af en fremmed religion og lærdom*«¹²⁶. Denne formulering kan dog også skyldes hensyn til udenrigspolitikken. Efter 30-årskrigen var statens behov for at markere sin religiøsitet udadtil blevet til et ønske om ikke at miste sin udenrigspolitiske handlefrihed.

Med Danske Lov blev der tilvejebragt en samlet lovgivning omkring de gejstliges økonomiske forhold, hvilket der ikke havde været før. Danske Lovs kapitel 12-20 omhandler i detaljer forhold som indkomster, boliger og pensionsordninger for gejstlighedens forskellige lag. Gejstlighedens overgang til statsemedsmandsstand var dog i nogen henseender betryggende for standens medlemmer. Som eksempel kan nævnes, at præsternes enker fik deres »arv« sikret i form af de såkaldte enkekasser¹²⁷. Et vidnesbyrd om statsmagtens jurisdiktion over kirken og dens midler finder man i præsten Lauritz Axelsens dagbog. Under året 1684 skriver han: »*Landsdommer Peder Lerche haver i dette aar kjøbt af kongen jus patronatus til Vester og Østerbølle kirker i Rinds herred samt Durup og Stenild i Gisum herred. Og det var med det første, at kirkerne blev saaledes bortsolgte, men senere blev det mere gement*«¹²⁸. Man kan her fornemme præstens undren over udviklingen, som da også kunne få ganske underlige konsekvenser. I 1690 fik en major ved navn Frantz Hieronymus von Byren på trods af sit katolske tilhørsforhold, »*Allernaadigste schiøde paa efterskreffne jura patronatus og kircketiende i Judland nemblig Thaarstrup, Horn Huedde, Thiestrup i Øster Herrit*«¹²⁹. Da han i 1695 ville udøve sin kaldsret, som var ham af kongen hjemlet, mødte han dog administrativ modstand fra kancelliet. Majoren redegjorde herefter for, at den nykaldte præst Bagge Castanus var prøvet af bispem og fundet dygtig til embede, hvilket overvandt kancelliets modstand. Præstekaldet blev herefter kongeligt konfirmeret.

Sammenfatning

Vi har i denne artikel forsøgt at undersøge og beskrive forholdet mellem stat og kirke i Danmark i 1600-tallet. Udviklingen i dette forhold forløb ikke uafhængigt af andre strukturelle ændringer, de er måske snarere en afspejling af disse ændringer og af nogle af de brydninger, der eksisterede i 1600-tallets samfund. De »eksterne« udviklinger, vi mener har haft størst betydning for forholdet mellem stat og kirke, er statens finansielle krise og centralstatens fremvækst (disse to aspekter hænger stærkt sammen). Den finansielle krise var med til at skabe en

række nye opgaver for gejstligheden og ramte også denne stand. Disse nye opgaver var med til, at gejstligheden efterhånden blev til nærmest en stand af statsembetsmænd. Denne udvikling kan og skal indplaceres som en del af centralstatens fremvækst. Endelig vil vi også pege på, at den udenrigspolitiske situation og udvikling i høj grad har påvirket statens regulering af kirken. Dette skyldes specielt den centrale rolle religionen spillede i forholdet mellem landene fra reformationen frem til den »westfalske fred« i 1648.

Tiden indtil ortodoksens sejr (1617) udgør en slags etableringsfase for den ortodokse lutheranisme. Tilvejebringelsen af en definition på, hvad der var den rette lære, satte en stopper for tendensen til intern teologisk splittelse i gejstligheden. Denne teoretiske enretning var en forudsætning for den udvikling, der fulgte. Ensretning var imidlertid også med til at placere Danmark på Europas religiøse landkort, og kan ses som en del af Christian 4's oprustning til en indtræden i Kejserkrigen.

Tiden fra 1617 til 1688 skal betragtes som én lang udviklingsfase. Der skete en gradvis regulering af flere og flere kirkelige forhold, og der kom gradvist flere og flere nye opgaver for kirken. Det var under hele forløbet staten, der var den aktive i forholdet, hvilket er udtryk for kirkens manglende magtbase efter reformationen. Den øgede disciplinering kom stærkest til udtryk i kirketugten, der medførte en strengere regulering både af den gejstlige stand og af det enkelte individ. Kirketugten havde efter vor mening som baggrund både et religiøst motiv og et ønske om en øget social kontrol. Kirketugten, som den blev fastslået med den store forordning i 1629, holdt i lovgivningen gennem hele perioden. Den enevældige stat havde ingen grund til at ændre bestemmelserne, der fint lod sig indpasse. Kirken fungerede gennem hele perioden som legitimation for den verdslige øvrighed, stærkest under de udenrigspolitiske kriser, der efter nederlaget ved Lutter am Barenberge ramte landet. Ændringen i statsretten i 1660 betød en klar definition af, hvem og hvad staten var, og dermed kunne kirken lettere forholde sig til staten. Den uklarhed, man kan finde hos Brochmand, er forsvundet hos Wandal.

De lokale præster havde også i 1500-tallet haft mindre administrative registreringsopgaver knyttet til fattigdoms- og tiggervæsenet. Fra 1645 sker der imidlertid en væsentlig udvidelse af sådanne opgaver. Præsterne blev pålagt at føre embedsbøger, der kunne fungere som grundlag for skatteudskrivninger. Sammen med den øgede interesse for kirkernes indtægter, betød denne udvikling, at præsterne blev centrale embedsmænd for statens økonomi. Skatteopgaverne blev efterhånden udvidet, så præsterne under enevælden også i nogle tilfælde kom til at stå for

selve opkrævningen. Statens behov for øgede indtægter medførte dog i 1670'erne en svækkelse af kirkens position, idet der i merkantilismens navn blev indført en gradvis religionstolerance. Sådanne tanker havde allerede vist sig under Christian 4, men der skulle åbenbart en stærk enevældig hersker til at gennemtvinge dem.

Vi betragter perioden 1617-1688 som én lang udviklingsperiode, hvor statsomvæltningen i 1660 selvfølgelig påvirkede dog uden at betyde et afgørende brud.

1660 betød en klar definerings af statsmagten, der muliggjorde en klar og samlet regulering af forholdet mellem stat og kirke udtrykt i enevældens lovgivning. Christian 4 havde i 1631 forsøgt at få lavet en sådan samlet lovrevision, dog uden at det lykkedes. Før 1685 var lovgivning vedrørende kirken af meget fragmentarisk karakter, der blev lovgivet »ad hoc«. Dette kan måske forstås på den måde, at der efter reformationen opstod en slags »magt-vacuum« i forholdet mellem kirke og stat. Dette vacuum blev så efterhånden udfyldt af staten, der så at sige underlagde sig kirken. Denne udvikling var nærmest determineret af, at kirken havde mistet sin magtbasis og selvstændighed ved reformationen. Med indførelsen af enevælden kunne denne langsomme overtagelse fuldbyrdes. Dette kan forekomme næsten tragikomisk, eftersom gejstlighedens elite på stændermødet i 1660 åbenbart satsede på kongemagten som vejen til en stærkere kirke.

Noter

1. Artiklen er bygget op om nogle centrale temaer, der vil blive belyst både for perioden 1617-1660 og for perioden efter 1660. Formålet med denne opdeling er at undersøge, hvorvidt enevældens indførelse (1660) betød et skift/brud i forholdet mellem kirke og stat.
2. Missive af 8-12 1635 samt forordning (frdg) af 27-03 1629. Denne sidst nævnte vil herefter benævnes 'kirketugtsforordningen«. For hele artiklen gælder at love (forordninger, missiver og åbne breve), hvis ikke andet er nævnt, henviser til V.A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ* (CCD) 1558-1660, Kbh 1887-1911
3. *Kancelliets Brevbøger* (KB) 1616-1646, red. af L Lauersen m.fl., Kbh 1919-1987, 1681 s.375f; V.A. Secher 1887-1911 bd V s.670ff; Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie* bd 4, Kbh 1959, s.266. H.F.Rørdam har i *Kirkehistoriske Samlinger* (KhS) 3,2 s.93-189 bragt bispernes indlæg. De giver et spændende indblik i, hvordan gejstlige ledere vurderede de samtidige kirkelove og deres effekt. Bisperne peger i deres udkast flere gange på manglende respekt for embedet og på en dårlig økonomisk situation for præsterne. Dette billede kan dog tildels være afledt af et ønske om at styrke den gejstlige stand generelt. Troels Dahlerup: »Kirke og kredit« i *Historisk Tidsskrift* (HT) 1990, s.276-292 beskriver den mere »kontante« baggrund for interessen.
4. 25-årsreglen fastsættes med frdg af 1602 1621. Der blev af kongen i særlige tilfælde

- dispenseret fra denne regel, såvel som fra andre. Se for eksempel KB 1635-36 (s.306, 593), 1687-39 (s 292), 1642-43 (s 471), 1644-45 (s246).
5. H.F.Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.406f. For en lignende sag se KB 1637-39 s.263.
 6. KB 1646 s.220f. H.F.Rørdam: »Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen (1681)«, i KhS r3,2 s112, tyder ligeledes på, at der var problemer med at overholde kravene til uddannelse.
 7. Disse befordringsskrivelser gik oftest gennem kancelliet, hvorfor der i brevbøgerne findes et utal af sådanne skrivelser, der enten retter sig mod et bestemt sogn eller blot det første ledige kald, f. eks. blev der 1637-39 udstedt 13 sådanne skrivelser. Se desuden H.F.Rørdam: »Præstevalget i den danske Kirke« i KhS r2,5 s.657-702 samt Johan Jørgensen: »Bidrag til biskop Hans Svanes historie« i KhS r7,6 s575ff.
 8. H.F.Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.55f
 9. H.F.Rørdam: »Personalhistoriske bidrag fra det 17de Aarhundrede«, i KhS r3,1 s.331 meddeler dog et eksempel fra 1608, hvor det ikke lykkedes kongen at få sin kandidat valgt. Johan Jørgensen i KhS r7,6 s.576 nævner et eksempel, hvor den udvalgte prins Christian uden succes havde anbefalet kandidater.
 10. Som en del af datidens retssystem var der mulighed for, at det enkelte individ klagede direkte til kongen. Dette skete ofte, hvis kandidater eller kaldsmænd følte sig forbigået. Således er Kancelliets Brevbøger og Kirkehistoriske Samlinger rige på sådanne trætter. Også de mange gentagelser af reglerne om kalds besættelse kan ses som et udtryk for problemet. Ordinansens kaldsregler blev flere gange gentaget, se frdg af 12-09 1621, 27-03 1629, reces af 27-02 1643 og frdg af 21-04 1653.
 11. J.F. Fenger: »Præsteenken og Præsteembedet i 17de Aarhundrede«, i KhS r1,1 s.282f, samt H.F.Rørdam: »Bidrag til Degneembedets Historie«, i KhS r3,6 5393. Forbud mod denne praksis kan findes i KB 1631-32 s.144, 1642-43 s.201.
 12. H.F.Rørdam: »Bispevalget i den danske Kirke 2, i KhS r2,6 s.66-116.
 13. B.Kornerup 1959, s.270.
 14. B.Kornerup 1959 s.231ff, 272f. Se f. eks Peder Vinstrups bestalling i KB 1685-36 s.306. Vedrørende hofpræstens embede se Bjørn Kornerup: »Biskop Peder Jensen Kragelunds Selvbiografi«, i KhS r7,2 s.24ff. Til dette kom så andre former for tilknytning til hoffet, for eksempel var Hans Mikkelsen, biskop i Fyns stift (1616-51) tidligere huslærer for Kirsten Munk.
 15. C.O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660*, Kbh 1936 s.54, skriftet skulle handle om, hvordan kongen kunne få arveret til Norge.
 16. I kongens indkaldelse til mødet, der førte til kirketugtsforordningen, ønskedes også en redegørelse for, hvordan gejstlighedens enker kunne forsørges, se Kristian Erslev: *Rigsråd og Stændermøder i Kristian IVs Tid*, Kbh 1883, bd II s.212. Dette findes kun som en ikke underskrevet henstilling til kongen. Måske fordi en del af kommissionen har ønsket, at kirken skulle være selvfinansierende og fastholde praksis med at præsteenken fulgte præstegården.
 17. B.Kornerup 1959 s.251. Se desuden Brochmands brev til Rosenkrantz hos H.F. Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands« 2, i KhS r3,6 s.330.
 18. Frdg af 28-02 1624. Ifølge K. Erslev 1883 bd I s.426 skete lovgivningen uden, at rigsrådet blev indblandet. En konkret baggrund for forbudet var, at der i 1623 var blevet afsløret flere katolske missionærer i Danmark, se B.Kornerup 1959 s.256ff, samt Einar Molland: »Det jesuitiske misjonsforsøk i Danmark 1623-24«, i KhS r7,1, s.284-365.
 19. Uden at gå ind i en større diskussion af Christian 4s motiver til at kaste sig ind i 30-

- årskrigen, kan dog fastslås, at også personlige, økonomiske og magtmæssige ønsker har spillet ind. Man kan pege på udenrigspolitiske ambitioner, ønske om at overgå den svenske konge, fyrsteforsørgelsespolitikken og merkantilistiske ambitioner.
20. Dette er kun en lille del af de mulige synder, der opregnes i kirketugtsforordningens kap 1 §8.
 21. Medhjælpernes embedsed findes i kirketugtsforordningens kap 1 § 3.
 22. F. Elle Jensen: »Bidrag til Medhjælperinstitutionens Historie«, i KhS r6,5 s.441ff konkluderer på baggrund af en række indberetninger fra 1738, at ordningen ikke har fungeret efter hensigten. Vi mener, at fordi ordningen 100 år efter sin oprindelse er »fladet ud«, behøver det ikke at betyde, den aldrig har været ført ud i praksis.
 23. K. Erslev 1883 hd I s.366, rigsrådets svar findes sammesteds s.384. Frdg mod overdådighed ved bryllupper 01-05 1624.
 24. Se således missive af 28-01 1630, frdg af 09-02 1631, 01-10 1638, 22-04 1645, 17-05 1646, missive af 24-11 1655.
 25. Dette nævnes i kirketugtsforordningen kap 2 § 11-12, og med et kongebrev af 22-04 1645 påbydes, at ingen må troloves, inden de er overhørt i deres børnelærdom.
 26. Kirketugtforordningen kap 1, §6-34.
 27. V. Bang: »En Bandsættelse«, i KhS r3,6 s.253ff, har fundet en sag fra 1702, hvor hele proceduren frem til og med bandlysning beskrives i detaljer.
 28. Et eksempel på en sådan sag findes i KB 1637-38, s.120f, hvor lensmanden har en stor synder siddende i fængsel på grund af en angivelse fra sognepræsten.
 29. Se frdg af 01-05 1618 samt Vello Helk: *Hans Poulsen Resen* bd 1, Kbh1968, s.190ff.
 30. For denne ed og baggrunden se Vello Helk 1968 s203ff, samt H.F.Rørdam: »Den danske Kirkes symbolske Bøger«, i KhS r2,5 s.600ff.
 31. Missive af 22-04 1645. Da store dele af landet var besat af svenskerne, blev det gentaget i et missive til bisperne i Fyn og Jylland året efter.
 32. Forbudet med overdrevne ligprædikner i missive af 11-03 1624. Dommen over gøglen i kirken findes i KB 1635-36 s.474f.
 33. Kravene gentages i frdg 1006 1638, se også K. Erslev 1883 bd 11 s.490. Ifølge B.Kornerup 1959 s.271f blev disse krav ofte fremført på landemoderne, specielt provstens pligt til at kontrollere præsterne blev stærkt betonet.
 34. Vi vil ikke nævne de talrige eksempler på afsatte præster, men blot eksempler på nogle der igen fik embede. Se KB 1635-36 (s351, 659), 1637-39 (s 249, 495, 813, 832, 926), 1642 (s 71, 537, 556), 1644-45 (s 169).
 35. Frdg af 01.05 1618, 11-03 1624,01-05 1624, missive af 24-02 1628, frdg af 27-03 1629, 18-10 1636, 1-06 1637, missive af 15-05 1638, 20-05 1645, frdg af 24-11 1655.
 36. H.F.Rørdam: »Bidrag til Sædernes Historie i ældre Tid«, i KhS r2,6 s397ff.
 37. Der er stor usikkerhed om det præcise rekrutteringsgrundlag, E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund – Dansk socialhistorie* bd.3, Odense 1980, s.1330, nævner dog, at en undersøgelse af det skånske præsteskab 1650 viste, at ca. 75% var præstesønner.
 38. K. Erslev 1883 bd III, s.165. Knut Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge*, Oslo 1973, s.62ff peger dog på, at gejstligheden sammen med borgerskabet på købstadsmødet i Ry og ved stændermødet i 1648 viste en royalistisk indstilling og vedgik arveretten til Norge. K. Erslev 1883 bd III har s.308f en liste over, hvem der blev der blev udskrevet til stændermøde.
 39. Gustav Bang: *Kirkebogstudier*, Kbh 1906/1976 s.22ff taler om 4/5 analfabeter på landet – modsat Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800*, Kbh 1992, der, s.156, taler om udbredt læsefærdighed! Vi hælder mest til Kjærgaard, idet Bangs

- konklusion bygger på, at han sætter evnen til at læse lig med evnen til at skrive. Man kan se Christian 4's afvisning af latinsk salmesang i denne sammenhæng, se KB 1646 s.78 samt B.Kornerup 1959 s.308.
40. En fremstilling, af hvad prædiken kunne indeholde, findes hos Fr. Barfod: »Uddrag af Vesteregede gamle Kirkebog«, i KHS r3,6 s.799ff. Hele seancen kunne strække sig over flere timer.
 41. Der findes et utal af skildringer af Holger Rosenkrantz og sagen med denne, se for eksempel B.Kornerup 1959 s.288ff og S.E. Stybe: *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde*, Kbh 1975, s122ff. Rosenkrantz' teologiske holdninger er skildret hos Jens Glebe-Møller: *Doctrina Secundum Pietatem: Holger Rosenkrantz den Lærdes teologi*, Kbh 1966.
 42. Rosenkrantz talte for en mere personlig kristendom, der især lagde vægt på de gode gerninger. Dette kunne vel føre til en kritisk holdning overfor kirketugten, der underkastede mennesket guds vrede.
 43. Frdg af 23-01 1617, KB 1644-45 s.425. Det efterfølgende eksempel findes hos H.F.Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, i KhS r3,6 s.543f.
 44. Vor gennemgang af Brochmands syn på konge og øvrighed bygger på Knud Fabricius: *Kongeloven*, Kbh 1920 s92ff og B.Kornerup 1959 s.284ff.
 45. Se H.F.Rørdam: »Efterretninger om Sværmeren Jesper Baltzarsen Könechen«, i KhS r2,3 s225ff. En kortere skildring findes hos Jens Glebe Møller: »Det teologiske fakultet 1597-1730«, s.170ff i Leif Grane & Sv. Ellehøj (red): *Københavns Universitet 1479-1979*, bd V, Kbh 1970.
 46. Frede P Jensen: »Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning«, i HT r12,II s.375-385.
 47. Citatet findes hos K. Fabricius 1920 s.97.
 48. K. Fabricius 1920 s.95.
 49. B.Kornerup 1959 s.25Sff peger på, at kongen i flere tilfælde bad Brochmand besvare teologiske angreb fra katolikkerne. Brochmands antikatolicisme er skildret hos Glebe-Møller 1970 s.132ff.
 50. Frdg af 25-09 1626.
 51. Frdg af 02-09 1628. Brochmands brev er refereret hos H.F.Rørdam: »Breve til og fra Holger Rosenkrands«, i KhS r3,6 s.330.
 52. B.Kornerup 1959 s.27 Sf.
 53. Åbent brev af 23-06 1659 samt B.Kornerup 1959 s.299ff
 54. Se H.F.Rørdam: »Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen«, i KhS r3,2 s.110ff. En gennemgang af præsternes trængsler under den militære besættelse 1657-60 findes hos H.F.Rørdam: »Om Præsternes Trængsler under og efter Krigen 1657-60«, i KhS r2,5 s300 ff.
 55. Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, Kbh 1879-1901, bd XIV har en detaljeret og velskrevet skildring af traditioner i forbindelse med begravelser, han beskæftiger sig overvejende med 1500-tallet men går dog også længere op i tiden og skildrer, hvordan de katolske traditioner holdt ved ude i lokalsamfundene.
 56. Troels-Lund 1879-1901 bd XIV s.25ff. Ibid s.210f peges på, at gaven ofte var så stor som et stykke kvæg, hvilket førte til stridigheder mellem præster og patronsejere om retten til gaven.
 57. Noget tyder på, at denne skattefrihed blev udnyttet flittigt idet der i et missiv 01-10 1638 blev henstillet til universitetet, at professorernes huse kun var skattefrie, hvis de selv boede i dem.

58. I reces af 27-02 1643, 2. bog, kap 4 §6 forlanges, at udførlige regnskaber årligt indsendes til rentekammeret. Dahlerup 1990 beskriver, hvordan kongen lånte af kirkerne, se desuden KB 1630-32 (s 33ff, 964ff), 1633-35 (s 240), 1644-45 (s 356, 362). Der findes i KB mange breve, hvor kongen beder bisper eller lensmænd om at kontrollere kirkeregnskaber, se for eksempel lensbrev i 1646 s.1951, hvor kontrollen gøres til en embedspligt.
59. Se f. ekr. KB 1635-36 s.335 hvor kongen bestemmer, at patronatsret giver mulighed for at indkræve kirkens udestående.
60. Der findes en række eksempler fra Fyn 1634- 1655 gengivet hos H.F.Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv«, i KhS r5,3 s.57ff.
61. Alex Wittendorff: *På guds og herskabs nåde* – bd 7 i Politiken & Gyldendals Danmarkshistorie, Kbh 1989, s.241, samt for et eksempel H.F. Rørdam: »Uddrag af Breve fra Fyns Bispearkiv« i KhS r5,3 s.54. At denne bortfæstning af tiende ikke var ualmindelig, viser et kongebrev til de jyske rigsråder, hvor kongen nedsætter fæsten på grund af besættelsen i 1630, se K. Erslev 1883 bd II s.244.
62. K. Erslev 1883 bd III s.246, 250ff, 255, 265, 350 & 363. Citatet er fra side 250. Se desuden KB 1646 s.246.
63. Vi har baggrund af V.A. Secher 1887-1911 (hans register) lavet en »mini-undersøgelse«, der viser: i perioden 1611-24 blev krævet skat af præsterne 6 gange, 1625-29 hele 8 gange samt 2 gange madskat, 1630-36 en gang årligt 1637-43 halvårligt, 1644-51 11 gange, i 1652 3 gange skat på tjenestefolks løn samt en pengeskat, og 1653-57 blev der krævet pengeskat årligt. Til disse skatter kom enkelte særlige afgifter som for eksempel en tinskat i 1646, i enkelte af årene blev skatten meget logisk kun opkrævet øst for Storebælt (1627, 1628, 1645). Dette siger kun noget om hyppigheden; skatternes størrelse og denne i forhold til præsternes indkomster er det ikke til at sige noget om. Universitetsprofessorerne blev tilsyneladende kun ramt 3 gange (1627, 1645, 1647).
64. Vor fremstilling af missive af 20-05 1645 bygger overvejende på Troels Dahlerup: »Fromhed styrker rigerne«, i *Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75 års jubilæum*, Kbh 1964, der ser baggrunden for ordningen i dels skattemæssige hensyn og som udspringende af en stigende skriftlighed. K.E. Frandsen: *Det danske landbrugs historie 1536 til ca 1720*, Odense 1988, s.120 nævner, at præsterne tidligere var blevet pålagt at indsende indberetninger om skattelæg.
65. Missive af 22-06 1645 og 17-05 1646.
66. Frdg af 01-05 1645. Gejstlighedens tjenestefolk var fritaget for hovedskat, hvad præsterne på Lolland og Falster efter kongens mening spekulerede i, se KB 1645 s.316.
67. G. Bang 1906/1976 s.2 fandt, at der fra midten af 1640'erne kendes kirkebøger fra lidt over 200 sogne og tvivler derfor på, om ordningen er blevet efterlevet. Vi mener dog, at der er talrige af muligheder for, at kirkebøgerne kan være ødelagt eller bortkommet.
68. Missive af 24-05 1646; KB 1644-45 s.296. Iflg Gunnar Olsen: »Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår«, i *Fortid og Nutid* bd XIX, 1954-56, s.413ff, forsøgte man fra 1651 at få præsterne til at indberette boligernes størrelse, hvilket ville betyde at præsterne skulle foretage den lokale skatteligning.
69. Tyge Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense 1987, s.54f. K.E. Frandsen 1988 s.132ff. Det stigende behov for arbejdskraft gennem århundreder er beskrevet hos T. Kjærgaard 1992, der blandt andet fremsætter tesen (s 144): »*Det makroøkonomiske udviklingsforløb fremtvang en arbejdsorienteret samfundsmoral, som protestantismen derefter tog til sig*«.
70. Frdg 8-8 1653, 15-8 1655, se desuden T. Krogh 1987 s.67ff.

71. H.F.Rørdam: »Om de tydske Menigheder i Danmark i det 17de Aarhundrede«, i KhS r,2,3 s.134ff. Kongen havde tidligere skabt tilsvarende problemer med sin støtte til indvandring af reformerte hollændere.
72. J. Duin: »Norsk-danske religionsforhandlinger i Paris under Kristian IV (1647)« i HT r1 1,3 s.245ff. J.A. Fridericia: *Adelvældens sidste dage*, Kbh 1894/1969, s.6 samt note 36.
73. Vor skildring af statsomvæltningens forløb bygger på C.O.Bøggild-Andersen 1936 og C.J.Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet i 1660*, Odense 1974.
74. C.O.Bøggild-Andersen 1936 s.120, hvor Lerche-dagbogen analyseres.
75. De øvrige tilstedeværende bisper var: Johan Didriksen Bartskaar, Anders Andersen Ringkøbing, Lauritz Jakobsen Hindsholm, Peder Jensen Kragelund, Hans Brochmand var syg under stændermødet, men havde givet Svane fuldmagt.
76. B.Kornerup 1959 s.356.
77. Citatet stammer fra Lercheberetningen s.9, findes hos C.O. Bøggild-Andersen 1936 s.120 og C.J.Bryld 1974 s.65.
78. C.J.Bryld 1974 s.66. C.O. Bøggild-Andersen 1936 har påvist, at Bispegårdsberetningen er afledt af Mikkel Skovs memorial, og mener, at teksten er tendentiøs i, at den overdriver gejstlighedens rolle. Dette kan dog hænge sammen med, at Bøggild-Andersen selv tillægger Secheden den dynamiske rolle. C.J.Bryld 1974 anvender beretningen som udtryk for »korridor-forhandlinger« og er altså mindre kritisk. Hvilket dog igen kan hænge sammen med hans arbejdstese.
79. Fra K. Fabricius 1920, hvor Pouchs optegnelser analyseres s.163. Citeret hos C.J.Bryld 1974 s.91.
80. C.J.Bryld 1974 s.91. Et udkast til en instruks for det gejstlige kollegie findes hos H.F.Rørdam: »Instrux for collegium Consistorale«, i KhS r1,5 s.239-43. Rørdam udpeger Svane som forfatter.
81. C.J.Bryld 1974 s.124. Københavns borgerskab havde store summer tilgode hos statsmagten, hvilket bedrede deres gennemslagskraft på stændermødet. Vedrørende Svanes økonomiske forhold og kreditorrollen hos staten, se Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, Kbh 1957. Borgerstandens forslag på stændermødet er analyseret hos C.O. Bøggild-Andersen 1936 s.76ff, og hos C.J.Bryld 1974 s.46ff.
82. Hvad angår Svanes monarkistiske tendenser se C.O. Bøggild Andersen 1936 s.33, der betegner Svane som moderat monarkistisk. Hvad angår Svanes økonomiske forhold skal siges, at 26 gejstlige kreditorer havde forsynet kongen med 160000 rdl og heraf tegnede Hans Svane sig for de 59.436 rdl. Se C.J.Bryld 1974 s.124 og J. Jørgensen i KhS r7,6 s.85-SS.
83. Se J. Jørgensen i KhS r7,6 s.98-99 og C.J.Bryld 1974 s.125. Bryld fremhæver her eksempler fra 12. okt og 14. okt 1666. Her skulle prædikestolene have været brugt som et statsligt formidlingsorgan
84. Instruksen er trykt hos H.F.Rørdam i KhS r1,5 s.239-243. Instruksen analyseres af J. Jørgensen i KhS r7,6 s.100-101; i C.J.Bryld 1974 s.93-94; i B.Kornerup 1959 s.349 og i Ditlev Tamm: *Danske og Norske lov i 300 år*, Kbh 1983, s.454.
85. Kgl. missive til bisperne i Jylland og Fyn om gennemsyn og forandring af recessens bog om gejstligheden, kirkeordinansen og Ribeartiklerne; i V.A. Secher & Chr. Støchel: *Forarbejderne til Kong Christian den femtes danske lov*, Kbh 1878 s.10f.
86. Secher & Støchel 1878 s.364, her redegøres for, hvem der indgik i kommissionsarbejdet.
87. Secher & Støchel 1878 s.367.

88. D. Tamm 1953 s.463f.
89. Kirkerituallet er trykt hos J.H. Schou: *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve 1670-99*, Kbh 1822, s.325-363. En gennemgang af forhistorien og en analyse af indholdet findes hos Svend Borregaard: *Danmarks og Norges Kirkeritual af 1635*. Kbh 1953.
90. Kirkerituallets preambol samt s.Borregaard 1953 s.62ff.
91. Citeret i J.L. Balling & P.G. Linhardt: *Den Nordiske Kirkes Historie*, Kbh 1979, s.140. Se desuden S Borregaard 1953 s.42, 169f.
92. Ensretningen af salmevalget er analyseret hos E.N.Svendsen: »Kingos salmebog- en historie over dens forhistorie« i KhS r7,6 s.343-375. S Borregaard 1953 ser, s.42f, Kingos Salmebog i sammenhæng med de øvrige revisioner.
93. A.D. Jørgensen: *Kongeloven og dens forhistorie*, Kbh 1886/1973, s.39.
94. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, Kbh 1886-89,, bd 3, s.472 brev nr 455.
95. H.F.Rørdam 1886-1889, bd 3, s.452f, brev nr 455.
96. H.F.Rørdam: »Præstevalget i den danske Kirke«, i KhS r2,5 s.701.
97. Se Ribe Stift Erklæringen i V.A. Secher & Chr. Støchel 1878 s.16. Mht denne problemstilling se endvidere S Borregaard 1953 s.42f.
98. Ibid s.15 (Ribe Stift Erklæringen).
99. Ibid s.5201; D. Tamm 1983 s.462
100. Danske Lov 2-17-8. Findes hos V.A. Secher: *Kong Christian den femtes Danske Lov*, Kbh 1911.
101. Danske Lov kapitel 2-3-2 (Secher 1911 s.211).Se også J.L. Balling & P.G. Lindhart 1979 s.137 og B.Kornerup 1959 s.350.
102. Danske Lov 2-3-2 (V.A. Secher 1911 s.210f).
103. Danske Lov 2-2-1 (V.A. Secher 1911 s.205f).
104. Dette bekræftes af Brylds undersøgelse af Bispekredsens deltagelse i arverigeforslaget, C.J.Bryld 1974 s.201f.
105. Ribe Stift Erklæringen understredede præsterne et ønske om at få styrket kirketugten og påpegede, hvor dårligt det stod til. Formålet med dette opråb er både en religiøs overbevisning og et ønske om at få styrket respekten for præstens arbejdsområde.
106. Danske Lov 2-4-8 (V.A. Secher 1911 s.263f).
107. Danske Lov 2-5-16 til 18 (V.A. Secher 1911 s.235ff.).
108. H.F.Rørdam 1886-89, bd 3 s.509. Se iøvrigt registreret over kongebreve vedrørende kirketugten. Her er eksempler på 20 af sådanne sager i perioden op til 1683.
109. H.F.Rørdam 1886-1889, bd. 3 s.454.
110. Missive til Hans Svane 13-10-1660. Se også C.J.Bryld 1974 s.125, note 475.
111. Jørgen Stenbæk: »Ecclesia particularis – Republica christiana«, i KhS 1975 s.37 og K. Fabricius 1920 s.311-18.
112. Salvingstalen er citeret hos B.Kornerup 1959 s.386.
113. H.F.Rørdam i *Personal Historisk Tidsskrift* rk 2, 1SS6,s 31-81 samt Glebe-Møller 1970 s.174ff. B.Kornerup 1959 s.361 påpeger, at Nold faldt på grund af en teologisk strid med Wandal. Nold fik således et nyt embede i 1680 efter Vandals død, se D. Tamm 1953 s.460.
114. B.Kornerup 1959 s.362.
115. H.F.Rørdam 1886-1889, bd. 3 s.435.
116. Ibid s.443. Svane var hovedmanden, idet han administrerede børnehuse.
117. J.Lindbæk: *Aktstykker og Oplysninger til statskollegiets Historie* bd 1, Kbh 1903 s.193.

118. H.F.Rørdam 1886-1889, bd 3 s.465. Det overtagne gods blev ofte brugt som rytter-gods.
119. Ibid s.429.
120. H.F.Rørdam: »Livet i Skjoldelev Sogn«, i KhS r3,4 s. 141ff. Brevene stammer fra perioden 1664-1684.
121. V.A. Secher & Chr. Støchel 1878 s.25.
122. J.Lindbæk: *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie* bd II, Kbh 1910 s.24ff.
123. Ibid s.124ff.
124. Findes trykt hos T.H.Lyby Christensen: »Hans Wandals Remonstrations«, i KhS 1980, s.119-32.
125. Ibid s.118.
126. Se Kirkeritualet kap 1 §5
127. Danske Lov 2-13 (V.A. Secher 1911 s.294-303).
128. B.Kornerup 1959 s.390.
129. H.F.Rørdam: »Om en Katholik kunde øve Kaldsret til en luthersk Kirke«, i KhS r3,6 s.161-168, hvor hele sagsforløbet er samlet.

Summary

The present paper offers an analysis of the relationship between state and church in the sixteenth century in Denmark. The interaction between the two institutions reflects a number of convulsions which existed in the society at that time. The paper draws special attention to the financial troubles of the state and the emergence of the central state. Moreover religious affairs played a determining role in foreign politics up to the Peace of Westphalia, 1648. In the period at issue ecclesiastical activities were gradually made subject to regulations and by degree more duties were placed within the realms of the church. Throughout the entire period the state was the stronger force whereas the Reformation had stripped the church of its powerful position. The increase in regulations showed most visibly in regards to the ecclesiastical discipline which subjugated both clergy and laity to stricter disciplinary measures. The underlying reason for the ecclesiastical discipline were religious motives and the intention of strenghtening social control. The church served as a means to legitimize the secular authorities, particularly during the foreign political crisis which stemmed from the military defeat in 1629 of King Christian IV.

As early as the fifteenth century parish priests had performed minor administrative tasks in relation to those services dealing with the poor and the beggars. In 1645, however, those services were noticeably extended. The priests were now ordered to keep the official books of administration which would serve as basis for imposition of taxes. During the absolute monarchy the priests were also little by little made responsible for the actual collection of taxes. With the advent of the absolute monarchy in 1660 statepower was defined in clear terms, thus enabling a coherent and concise regulation of the relationship between state and church as witnessed in the legislation of the absolute monarch. Before 1685 legislation concerning the church was fragmentary and many points of policy were decided ad hoc. Still, a fundamental revision of the hitherto legislation did not occur. The absolute monarchy merely assembled law and practice in respect to the church of the years prior. The Reformation left a power-gap between state and church. This gap was gradually filled in by the state which subdued the church. The priests became a class of civil servants loyal to the state. With the consolidation of absolute monarchy this slow transition was eventually accomplished.

Christen Christensen Nestvedensis

Præst på Gotland 1616 – 1656

Af Jørgen Jensen

I kirken på Fårö, som ligger få hundrede meter nord for Gotland, er der opsat en mindetavle af malet træ, *Stora Kutatavlan* kaldet¹. Tavlen er opsat til minde om, at 12 sæljægere fra Fårö slap godt fra 14 dages ophold på en drivende isflage i vinteren 1602/1603

Mindetavlens øverste tredjedel består af en illustration af hændelsen. Hændelsen skildres som set fra Visby. Det ældste kendte billede af Visborg slot ses i venstre forgrund². Midten optages af en isflage befolket

Fig. 1. Den Stora Kutatavlan, Fårö. De 15 mand på isflagen er set fra Visby, med Fårö, Gotska Sandön, det svenske fastland og öland placeret rundt om dem. Versene taler for sig selv. Foto: Raymond Hejdström, Gotlands Fornsal.

med 12 mænd og 4 sæler. Isflagen er omgivet af Gotland, Fårö, Gotska Sandön, Öland og det svenske fastland. Derefter følger en beskrivelse på vers af hændelsen, efterfulgt af en kort taksigelsessalme.

Forfatteren er ukendt, men det er nærliggende at tro, at det er Christen Christensen Nestvedensis (Christianus Christianij Nestwedensis), som var præst på Fårö 1616 – 1620³.

Wi Faarøes mend, met rette maa sige,
 Om vor skeffne for fattig och rige
 Besee denne figur, læss vell och merck,
 Huor Gud er mechtig i modgang, och sterck.
 Wi eder det her affmale vilde,
 At i det andre igen fortelle.
 Der mand skreff Tusind, sexhundred och tre,
 Paa Sancti Mathiæ dag i Blide,
 Begierde wi paa Iisen at udgaa,
 Och fange Seelefisk var vor attraa,
 Men lycken gick oss anderledis and,
 Vor villie for uende, vær och vand.
 Ret femten mend vaare wi i følge,
 Som iisen førde offuer de bølge.
 Jacob Nors, den første jeg sige vill,
 Christoffer, och Eskild och Nors Michill,
 Thomas Butley, der til Anders Ousters.
 Staffen Gassemor och Hans fulde mett,
 Rasmus Simens och Hans Simens met vaar,
 Rasmus Ringuid och Peder Sudergaard.
 Bottell Sudergaard, Jorgen Mor, Hans Mor,⁴
 Vaare paa Iisen fra den faste Jord.
 Wi førdis till Gulland fra vort Faar Øe,
 Strax derfra och hend til Gullands Sandøe,
 Der haffuer tre aff de forneffnde mend,
 Fra oss till Sandøe begiffuet sig hend,
 Som vaar Peder och Bottill Sudergaard,
 Jørgen Mor met dem den tredie vaar.
 De førdis tilbage aff Guds forsiun,
 Till Faar Øe igien baade karsk och sund.
 Wi andre bleffue paa Iisen alt fort,
 Motte følge den hend, viste ey huort.
 I angist, hunger, frost, och stor Liffs nød,
 For Øyen stod altid den bitter Død,

Wor spise vor usødet Seelekiød,
 Det motte wi tære foruden brød.
 I fjorten dage opholdt det vor lifff.
 Da kom Gud och hialp oss paa sammetid,
 At Iisen dreff hend til Suergis land,
 Och forløste oss da aff Dødens vond.
 Wor Frue dag i Faste wi igien kom,
 Till wort Faar Øe, hustru, børn, hus och hiem.

1618 Tacksigelse Till Gud for Naadig Beskermelse. 20 Apriliis⁵.

O Gud skee loff euindelig
 Wor Fader kier
 Som oss ledsagde naadelig
 Och ret regerd'
 At Dødens plage, i samme dage
 Oss ey forderffde.

O Jesu Christ Emanuell,
 Och Broder mild,
 Du vorst met oss i samme ferd,
 Och kunde still'
 At haffsens bølge ey kunde qvelle,
 Wor liffues Ild.

O Hellig Aand altrøstis Gud
 Och Herre sød,
 Som oss aff drøffuelsen hialpst ud,
 Och store nød.
 Dit hellige naffn, bland qvind och mand,
 Skee ære medt, Amen.

Når tavlen først blev opsat 15 år efter hændelsen, må man formode at grunden er, at Christen Christensen først hørte om hændelsen, da han var blevet gift med en lokal pige, Judit Johansdotter fra Lauters på Fårø⁶. Fru Judit har måske haft slægtninge eller venner med på isflagen, i alle fald har hun fortalt sin mand om begivenheden, og han har anset de 12 mands redning for så mirakuløs, at det burde kundgøres for kommende slægter.

Carl Linné besøgte i 1741 kirken på Fårø, det eneste af kirkens inventar han beskriver er den stora kutatavlan: »Följande rim stå på dans-

ka uti samma tavla, dem jag nu allenast ändrat til dialekten«⁷. hvormed han mener, at han har oversat den danske tekst til svensk. Linné omtaler ikke taksigelsessalmen. Selv om intet tyder på, at den danske tekst er blevet forvansket ved mulige opmalinger, i forbindelse med Fårö kirkes restaureringer i 1761 og 1858/59, er det dog betryggende at have Linnés oversatte tekst.

Når hr. Christens præstegerning på Fårö kun varede 4 år skyldes det, at *det grofva folket* på Fårö forfulgte ham på grund af hans nidkærhed. Forfølgelsen var hårdhændet, den gik så vidt, at et kuglehul i Fårö kirkes tidligere altertavle, efter sigende, skyldes en mordtrussel mod Christen Christensen⁸.

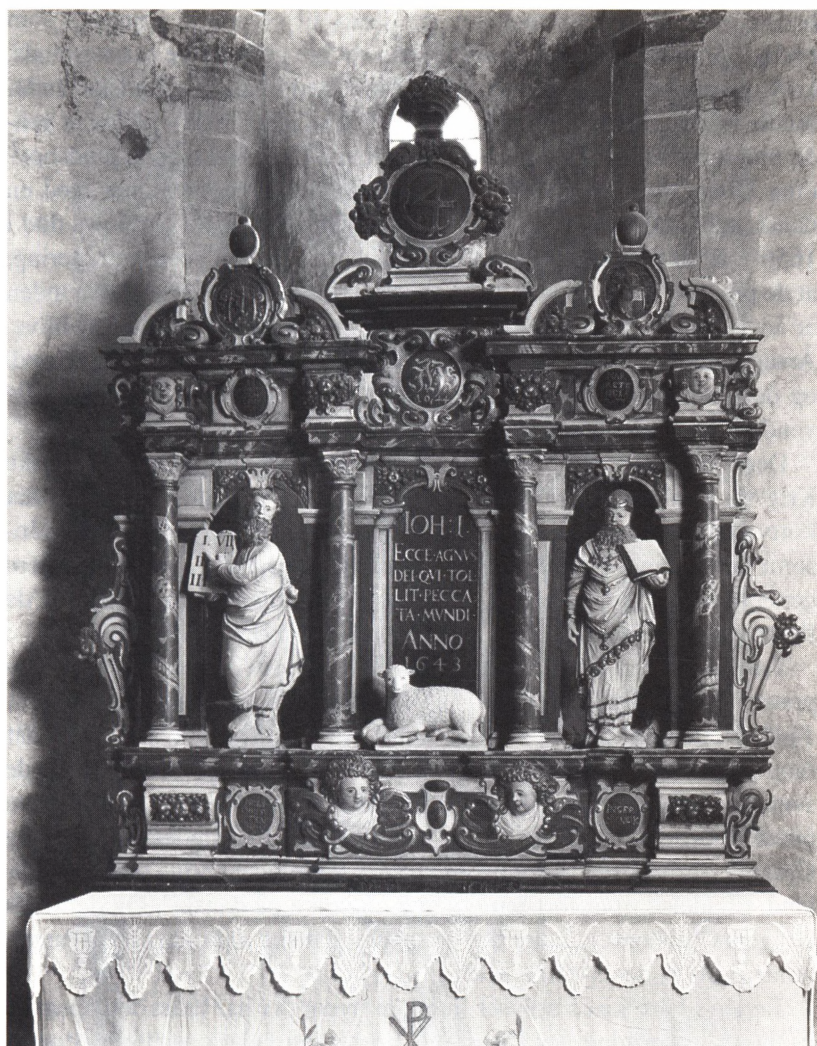
I 1620 flygtede familien Christensen fra Fårö til Visby, og allerede samme år fik han, efter anbefaling fra sin bror Niels, embedet som præst i Öja på det sydlige Gotland. Niels Christensen var ritmester i det gullandske rytteri og havnefoged i Burgsvik havn, som ligger tæt ved Öja⁹. Hr. Christen havde måske lært noget af opholdet på Fårö, eller også var *det grofva folket* i Öja mindre groft, for fra denne embedsperiode omtales han som »lärd och mycket exemplarisk«¹⁰.

Christen Christensen fødtes i Næstved i 1594¹¹. Han blev indskrevet ved Københavns Universitet d. 27 juni 1612¹². Blev hans embedstid på Fårö kort, blev embedstiden i Öja til gengæld lang. Den varede i 36 år, til hans død i 1656. Hr. Christen blev rig, omend ikke på kameler, køer og faar, så dog på børn og guld. Guldet stammede fra tilhuggede gotske sandsten, som i stor udstrækning fragtedes fra havnen i Burgsvik til de store slotsbyggerier i Danmark, Sverige og Tyskland¹³.

Hr. Christen var kunstinteresseret. Under sin embedsperiode i Öja, lod han opsætte en ny prædikestol (1628) skåret af snedker Johan Holst fra Visby. I 1643 lod han stenhugger Peder Cran udføre en altertavle og dekorationer til præstegården¹⁴.

I 1644 døde Gotlands superintendent Olaus Phocas Staphropski efter 16 år i embedet, ifølge Spegel har han *lemnat effter sig ett godt namn*¹⁵. Den 23. april 1645 udnævnte Chr. IV sognepræsten i Vall og Högrän, provst over Gotlands midterste treding, Hans Nielsson Strelow til midlertidig superintendent.

Dittmer mener det er usikkert om udnævnelsen nåede Gotland för Sverige overtog øen¹⁶. Ved freden i Brömsebro i august 1645, efter knap 300 års dansk styre blev Gotland afstået til Sverige for 30 år. Den 8. april 1646 udnævntes Strelow til Gotlands første svenske superintendent. Strelow fødtes i Visby i 1587, og det menes at han fik sin skoleuddannelse i Visby, og at han var student fra Københavns Universitet.

Stenhugger Peder Crans altertavle (altarpupsats) i Öja kirke, Gotland. Christen Christensen lod tavlen opsætte i 1643. Den bærer ikke hans navn, derimod er sønnerne Hans (f.1623) og Niels (f.1648) samt deres hustruer nævnt i de fire medaljoner. Foto: Raymond Hejdström, Gotlands Fornsal.

Han er kendt som forfatter til *Den Guthilandiske Cronica*, som udkom i København i 1633. Selvom Strelow opfattes som noget af en landsforræder i Danmark, og selv om man fra svensk side så på hans *danskvænlighed* med megen mistro, er der ingen tvivl om, at den svenske regerings valg af ham som superintendent var et klogt træk. Han søgte efter

bedste evne at gøre overgangen fra dansk til svensk så smertefri som muligt. Strelow stod fast på sit, og den øvrige gotlandske præstestands, krav om at præsterekruttering skulle finde sted blandt gotlandske studerende, selvom dette blev vanskeliggjort af at præsterne vedblev at sende ungdommen til Københavns Universitet. I 1648 klagede landshøvding Ulfsparre over at Strelow foretrak at udnævne personer med en dansk uddannelse, disse klager fortsætter indtil 3 år før Strelows død i 1656¹⁷. Efter overtagelsen af Gotland beordrede den svenske regering, at de præster, der ikke ville gå i svensk tjeneste skulle forlade øen inden et år. Ligesom Christen Christensen valgte de fleste præster at blive. Årsagerne hertil kan være, at de dels nødtigt ville miste deres levebrød, og dels at de forventede at Gotland efter de 30 år, eller tidligere, ville vende tilbage til Danmark.

Deres håb gik i opfyldelse, omend meget kortvarigt. Under Skånske Krig var Gotland under dansk styre 1676 – 1679. Både før og efter det kortvarige danske mellemspil optrådte de svenske myndigheder skånsonmt på Gotland. Befolkningen havde sikkert danske sympatier i flere generationer,¹⁸ og præsterne mere end befolkningen som helhed, da de fleste var født og havde fået deres uddannelse i Danmark.

Tre af Christen Christensens sønner blev præster. Hans, f. 1623, blev præst i Heinum, Gregers, f. 1625 blev præst i Fardhem, og Niels, f. 1648, i Hablingbo,¹⁹ Niels tog navnet Stenman, et velvalgt navn når man tager i betragtning hvorfra familiens rigdom stammede. Trods de svenske myndigheders gentagne instrukser om at svensk skulle være prædikesproget, var man i praksis meget smidig, således fik Hans og Gregers Christensen så sent som 1687, 42 år efter Sverige overtog Gotland, tilladelse til at fortsætte med at prædike på dansk²⁰. Og det trods Gregers Christensen under det kortvarige danske intermezzo var fungerende provst i den sydlige treding²¹.

Tavlen i Fårö kirke oplyser intet om hvem der har ladet den opsætte. I Öja kirke derimod har Christen Christensen ladet opsætte en donortavle som ikke lader os i tvivl. Desværre er den korte tekst på latin, så en sammenligning med Fårö tavlens sprogbrug er umulig: *Monumentum hocce Christianus Christiani Pastor hujus ecclesiae et Uxor ejus Margaretha Nicolai honori Deo et Templo posuere 1643*²². Som det fremgår af fig. 3 er der på et senere tidspunkt tilføjet en epitafietekst. Judit Hansdatters ældste søn Hans Christensen er en mulig ophavsmænd.

Donortavlen er af oliemalet sandsten, og årstallet 1643 viser, at den er samtidig med altertavlen (altaruppsatsen). Selvom det er en grammatisk

Kombineret donortavle og epitafium for Christen Christensen og hans to hustruer. Tavlen er antagelig udført af Peder Crans. Öja kirke, Gotland. Tavlens tekst lyder: »Christen Christensen Nestv., 49 år, Guds hyrde i denne kirke og hans højtelskede hustru Margrete Nielsdatter, 25 år, har ladet dette monument opsætte til Öja kirkes udsmykkelse. Han døde 5 oct. 1656. Hun døde 4 marts (ell.maj) 1694. Også til minde om hans første hustru Judit Hansdatter, en meget from kvinde som stille døde i Herren, 48 år gammel, 8 sept. 1641«. Den første sætning kan også oversættes: Christen Christensen Nestv., 49 år, præst i denne Guds kirke ...«. Jeg tror, at den første oversættelse er mest i det 17.århundredes ånd. Foto: Gotlands Fornsal.

umulighed, tror jeg at *Monumentum hocce* også henviser til alterdekorationen.

Den stora kutatavlan er ikke det eneste danske indslag i Fårö kirke. Lodsformand Edvin Hamstedt har bygget en smuk model af skoleskibet Danmark, og omkring 1960 skænket den til kirken. Modellen er opstillet i en glasmontre tilhøjre for indgangen til kirken.

Noter

1. Fårö kyrkoråd, Fårö Kyrka kort historik, uden tryksted, -år, paginering. Kut er gotlandsk for sæl.
2. op. cit.
3. Lemke, O.W., Visby stifts herdaminne, efter mestadels otryckta källor utarbetat, Örebro 1868, s.141. Se også: Carman, S. & Roosval, J., Sveriges Kyrkor, Gotland, Kunsthistorisk Inventarium, Vol. 2, Stockholm 1935, s.7 – 8.
4. De nævnte personer stammer fra det nordøstlige Fårö. Stednavnene Sudergård, Ringvide, Gasmora, Nors(holmen) forekommer på Landmåterværkets Gotlandskarta fra 1986. Manden med det engelsk klingende navn Thomas Butley må komme fra den lokalitet på Fårö som nu hedder Butleks.
5. Alle datoer er efter gammel kalender.
6. Fårö kyrkoråd, op. cit. Navnet kan også være Judit Hansdatter, Johansdotter kommer sikkert fra Latin. Cf. fig. 3.
7. Linnè, Carl, Öländska och Gotländska Resa ... år 1741, Stockholm 1977, s.187 – 188. (s.199 – 201 i originaludgaven, Uppsala 1745).
8. Fårö kyrkoråd, op. cit.
9. Lemke, O. W., op. cit. Se også: Björkegren, R., När Gotland var danskt lydland, Visby 1931, s.121.
10. Lemke, O. W., op. cit., loc. cit.
11. op. cit., loc. cit.
12. Smith, H. Birket, (ed), Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611-1667, Kjøbenhavn 1890, s.6.
13. Lemke, O.W., op. cit., s.141. Se også: Jonsson, Marita & Lindquist, Sven-Oluf, Vägen till Kulturen på Gotland, Visby 1987, s.197.
14. Lemke, O.W., op. cit. s.416.
15. Spiegel, H., Rudera Gothlandica, Visby 1901, (genoptryk), s.99. Olaus Phocas Staphrophski var søn af Phoca Staphrophski, en russisk adelsmand som deltog i flere af Storfyrstens felttog mod Polen, Livland og Sverige. Han blev taget til fange under et dansk felttog til Øsel og sendt til Fr. II. Efter han var gået over til den lutherske tro blev han dansk embedsmand (sølvmaster hos Chr. IV). Se: Pontoppidan, Erik, Marmorata Danica, Vol. I, Hafniae 1739, s.141. Sønnen Olaus blev rektor ved skolen i Slagelse, i 1617 fik han magistergraden, og i 1619 blev han sognepræst ved St. Peter i Næstved. Se: Bricka, C.F., (ed.), Dansk Biografisk Leksikon, Vol. 16, København 1902, s.290.
16. Dittmer, Ulf, Hans Nielssøn Strelow och hans gotländska krönika, i Från Gotlands dansktid, Visby 1961, s.116.
17. Dittmer, Ulf, op. cit. s.112 – 119.
18. Björkegren, R., op. cit. s.147.

19. Lemke, O.W., op. cit., s.141.
 20. Lemke, O.W., op. cit., s.176, 326 – 327.
 21. Lemke, O.W., op. cit., s.302.
 22. Lemke, O.W., op. cit., s.416. (Margrethe Nielsdatter var hr.Christens anden hustru).

Summary

In the church of Fårö, just north of Gotland, a memorial tablet commemorates the rescue of twelve seal hunters, who had been adrift on an ice floe for two weeks in the winter 1602/1603. On the tablet is an account of the incident, in verse, and a short hymn of thanksgiving, both in Danish. The author of both poem and hymn was probably Christen Christensen Nestvedensis, and they are his only known surviving literary works. He was vicar at Fårö from 1616 – 1620. In 1620 he moved to the parish of Öja in southern Gotland, where he was vicar until his death in 1656. Also at Öja evidence of his interest in art can be seen. A new pulpit and an altar decoration of local sandstone was donated by Christianus Christiani et uxor ejus. At the peace of Brömsebro in 1645, Gotland, which had been Danish for nearly 300 years, was surrendered to Sweden for thirty years. Except for the years 1676 – 1679, during the Scanian War, Gotland has remained Swedish. Like most of the vicars in the ceded province, Christen Christensen chose to remain in his parish under Swedish rule. The careers of Christen Christensen and three of his sons, who were also vicars of parishes on Gotland, and of the Danish superintendent (bishop) of Gotland, Hans Nielssøn Strelow, illustrate the change from Danish to Swedish as the language of the church. Strelow, who was appointed Swedish superintendent in 1646, succeeded in making the moderate Swedish church policy yet more moderate by a combination of flexibility and – when he deemed it necessary – stubbornness. Two of the Christensen brothers got permission of the Swedish authorities to continue to preach in Danish as late as 1687.

Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891

Af Carl Trock

Trods forsøg savnes en fyldigere skildring af Jakob Scavenius' indsats som kirkens minister. Derfor dette:

Det vakte undren, at Scavenius 24/8 80 blev kultusminister, især at kirkens forhold lagdes i hans hænder¹. Han havde ikke udtalt sig meget i det forudgående årtis heftige debatter om præstelønningslov og præstevalglov. Det havde dels drejet sig om en ideologisk grundtvigsk kamp, dels om en social kamp om præsternes status som akademikere skulle opretholdes eller om de skulle have kår som dem, de var præster for. Konkret havde Venstre ønsket, at de til præstelønninger henlagte midler inddroges i statskassen, hvorfra præsterne så skulle have fast løn, mens staten fik en gevinst. Ved præstevalget kunne der være opnået noget, hvis partierne var enedes om, at i sogne, hvor der var enighed om valget af præst, skulle vedkommende udnævnes; men Venste ønskede, at flertallet i sognene skulle afgøre præstevalget, ligesom flertallet i Folketinget burde være bestemmende i landets styre.

Scavenius skrev 28/8 til sin gamle lærer biskop C. Lind, Aalborg, at den ministerpost havde han aldrig tænkt sig, men Estrup havde overtalt ham. Som et program nævnte han: »Om det vil lykkes mig at faa den Røde Rigsdags Billigelse« til de love for kirke og skole, som jeg kommer til at forelægge, er vel noget tvivlsomt. »Men kan man ikke faa fornuftige Reforme, kan man jo heldigvis beholde det Bestaaende«².

Chr. Berg omtalte ministerskiftet under finanslovsdebatten: Den afgående kultusminister Fischer havde vist imødekommenhed, men Estrup havde ønsket et bestemt konservativt ministerium og at der ikke blev forhandlet om skole, præsteløn og præstevalg. Mht. det sidste svarede Scavenius, at han året før havde stemt for det skridt hen imod en præstevalglov, som Folketinget havde stemt ned. Noget videregående havde han »altid havt temmelig ringe Sympathi« for. Det vil den store del af de kirkeligt sindede blive misfornøjet med, for majoriteten fik for meget at sige, når meningene er så delte, som de er. Der kunne forhandles om en præstelønningslov med et centralt fond, reserveret til kirkelige formål, uden det fik man ingen lønningslov, så længe regeringen sad, her stod Scavenius fast. Fik man en lønningslov, så var en valglov mindre betænkelig, men følge folketingsflertallet kunne Scavenius ikke.

Når der ikke var gennemført noget, så skyldtes det, at Folketinget ikke ville acceptere et særligt fond, hvad især Landstinget og Scavenius selv holdt på, fortsatte han. Snart havde Folketinget holdt på, at særlige fonds blot var et skuffesystem, ikke værd at slå for, snart havde det gjort ophævelsen deraf til et principspørgsmål. Selv om der nu kunne gennemføres en fornuftig lønningslov, så vidste man ikke, hvordan Folketinget siden ville stille sig, hvis pengenes værdi faldt. Men var pengene i et fond, så kunne man sige, at det koster ikke statskassen spor. Man skal også tænke »paa Fremtiden og paa Forholdene, som de nu engang ere ... ogsaa her i Repræsentationen«³.

I den rigsdagssamling rørtes også ved et andet stridspunkt, de såkaldte stiftsmidler⁴. I et kompromis havde Folketinget 1878 affundet sig med, at Fischer havde beskåret indtægter fra de bedste præsteembeder til fordel for de små embeder. Forudsætningen havde været en anmærkning på finansloven, der viste, at Folketinget var medbestemmende her. Formålet afgrænsedes og den sum, der kunne bruges, var ansat til 25.000 kr. Scavenius mente, at der nu var behov for 30.000 kr., senere for 40.000. Finansloven ændredes stadig også herom, mens den vandrede frem og tilbage mellem rigsdagens 2 ting. Regeringen søgte at kue Venstre ved hele 2 valg i 1881 – bag stod Scavenius⁵ – men opnåede det modsatte. Venstre blev styrket og de uenige fløje fandt sammen. Til sidst gav Landstinget efter, affandt sig med de 25.000, som Folketinget stod fast på. Undervejs havde Scavenius truet med at indstille den lønudjævning, hvis han ikke fik en forsvarlig ordning⁶.

Berg havde talt for danske teologer, et grundtvigsk ønske⁷, og det blev også billigere. Scavenius' stive holdning kunne få Folketinget til at afslå at yde tilskud til præster og kirker, sagde Berg⁸. 2 venstremænd, ikke lederne, havde fordret, at der blev brugt af stiftsmidlerne til en kirke på Fyn i Taarup. Men de midler skal alene anvendes til præstelønninger, intet andet, pointerede Scavenius⁹.

Når kirkebyggeriet i de forudgående år var drøftet i rigsdagen, var der sidst tænkt på Jylland, men i sine første år som minister havde Fischer peget på forholdene i København. Dem fremdrog E.E. Rosenørn, tidl. en kort tid kultusminister, de burde ikke glemmes, og så meget lovede Scavenius.

I de senere år var der i København bygget 5 kirker med tilskud fra kommunen og, mindre, fra staten. Der måtte flere kirker og præster til. Rosenørn ville ikke noget forhastet, tænkte nu kun på en kirke og højere løn til kateketerne. Da det private initiativ var brugt så rigeligt, og da kommunen havde andre store opgaver og ikke direkte var forpligtet, så

endte tankerne ved staten. Den skulle efter grundloven understøtte kirken og som forholdene var, måtte ministeren ordne det administrativt. – Scavenius svarede, at der var gjort ikke lidet, blot ikke nok. Ministeriet overvejede forholdene, kunne dog ikke i de nærmeste år se penge til en ny kirke. Vel var kommunen uden forpligtigelse, men den kunne for indvånernes skyld træde til, det var dog vanskeligt at få penge til kirker i København. Forblev Scavenius minister, ville han gøre sit til, at staten trådte til, når private og kommunen havde ydet klækkeligt. Alt til sin tid, man måtte gå langsomt frem, ellers nåede man intet, sluttede Scavenius (Lt 1517, debatten 1618ff).

Rosenørn forblev ved sit: Begyndte staten kom andre nok også med. Men vanskelighederne erkendte han også.

1880-81 blev Scavenius prøvet af på flere måder. Den Bergske gruppe genfremsatte et lovforslag om det kommunale skolevæsen. Religionsundervisningen blev kirkens opgave, bibelhistorien skulle i skolen være en del af historieundervisningen. Scavenius gik imod: Kastes den undervisning ud af skolen, så gør man sit til »at opløse Samfundsforholdene«. Fragik man, at skolen hviler på et religiøst grundlag, så gaver fortalerne »deres og vore Modstandere ... i den Kamp mod det Bestaaende, som er af en ganske anden Betydning for hele Samfundet« end kampen mellem Højre og Venstre. Det var socialisterne og fritænkerne, som Scavenius tænkte på, (1880 var Edvard Brandes med Bergs støtte indvalgt i Folketinget, og problemet med hans edsaflæggelse havde understreget, at rigsdagen var konfessionsløs). Scavenius erklærede, at han med tiden ville aflevere de institutioner, som han anså som de væsentligste i landet, kirken og skolen, uden at de »have lidt den mindste Skade ved min Feil«.

Forslaget indebar, at seminarierne rundt om i landet skulle nedlægges til fordel for et skolelærer-seminarium i København. Det bød Scavenius imod, det gav næppe »et højere Syn paa Tilværelsen«. Lærerne kunne heller ikke få en tilsvarende løn, da de så blev lønnet som præster. De fleste udgik »af den Samfundsklasse paa Landet, mellem hvilken de senere skulle leve«¹⁰.

I rigsdagssamlingen indbragtes et forslag om ændrede bestemmelser ved ægteskabs indgåelse, så fraskilte kunne indgå bgl. ægteskab og præsterne kunne fritages for at *skulle* vie fraskilte¹¹. Men der var ikke forståelse for en nem løsning, for det gjaldt principper. Bergianeren, pastor P.C. Zahle understregede: Her får præsterne frihed, men de fraskilte ikke en ret. Den moderate venstremand Thomas Nielsen mente, at det forudsatte, at stat og kirke skiltes. Berg håbede, at præsterne indså, at de, i konflikt mellem statens love og deres samvittighed, ikke fik »no-

gen Ret til at kræve sig fritagne for Lovens Pligter og dog fremdeles nyde alle Lovens Rettigheder«. Forargelsen, som præster kan føle, må fjernes, »for Sandhedens Skyld, det er for Religionens Skyld ... og derfor ogsaa for Statens Skyld«, på mere radikal vis. Venstre var ikke enigt.

Den enkelte præst kan ikke bestemme her, sagde Scavenius, staten havde ret til på så begrænset et område at indføre bgl. ægteskab, men den kan ikke gøre det uden at kirken får et organ, som derefter kan tage sine forholdsregler. Staten må øve ret overfor kirken, indtil den har et lovligt organ, så længe må kirken kunne modsatte sig ændringer ved ægteskabets stiftelse. Fordringen om et organ, kaldet det »Kirkeforsamling, Kirkekollegium eller hvad det være vil«, noget som ikke kommer »i en lang Fremtid«, må altid opstilles, når der foreslås ændringer »som griber dybt i de indre kirkelige Forhold«, som det forslag gør det.

Scavenius havde haft tid til at høre bisperne, 2/12 formulerede han egenhændigt 5 spørgsmål, som han ønskede snarligt svar på og fik det i samme måned, dog først 11/1 81 fra Fyn. Bisperne var enige om, at den enkelte præst ikke kunne få afgørelsen af, om der kunne vies eller ikke. Ellers var der mange divergenser. Monrad ønskede, at en bispekommission skulle komme med en indstilling. Martensen bebrejdede staten, at den ved så mange skilsmissebevillinger bebyrdede kirken med mange vielser, som med rette besværede præsterne. Hvis staten søger at opretholde kristelig og sædelig alvor, vil de mange klager falde bort. Den kan ikke afgøre det indre kirkelige spørgsmål, hvordan præsterne skal forholde sig. Indtil kirken får sin forfatning, det være sig en synode eller et overkirkeråd, bør »den kirkelige Lovgivning hvile« og »Lovgivning uden Kirkens Medvirkning tilbagevies«. Staten kan utvivlsomt lovgive her, men det vil hverken være klogt eller retfærdigt¹².

Unægtelig havde Martensen givet Scavenius grunde til at afvise det forslag, og Scavenius brugte dem. Dermed slap han også for at sige noget om, hvorvidt han følte sig forpligtet til at arbejde for en opfyldelse af grundlovens ord om en kirkeforfatning. Han havde blot en begrundelse for at modsætte sig ændringer i det bestående.

Den thyske krig

Januar 1881 fik Scavenius en sag fra biskop Lind. Præster fra Thy havde klaget til Vilh. Beck over 2 af Indre Missions udsendinge, som de følte havde virket bag deres ryg i stedet for at være dem til hjælp. Beck havde svaret dem affejende, og de havde klaget til biskoppen og foreslået, at bisperne prøvede dem, der ville være lægprædikanter, og de

burde i deres arbejde stå under præsterne. Ved indsendelsen anførte Lind 17/1, at der var grund til at undersøge forholdene. Da Indre Missions bestyrelse består af præster i folkekirken, må den bestemt fordrer, at dens sendebud ikke går imod folkekirkens præster eller i deres menigheder virker som prædikanter og sjælesørgere uden forbindelse med dem¹³. Sagen var offentlig kendt ved omtale i Dansk Kirketidende.

Martensen fik sagen til udtalelse og svarede 16/2 ministeriet, at klagen synes fuldt berettiget, navnlig efter Becks svar til præsterne. Deres forslag var urealistisk, men Indre Missions kolportagebevilling, der var grundlaget for kolportørernes virke, kan ændres og vilkårene præciseres. Det hjælper blot ikke her. »Ved blotte Politiforanstaltninger« kan man ikke kontrollere lægprædikanterne, det må den bestyrelse, som udsender dem. Kan og vil den ikke afhjælpe berettigede klager, så mente Martensen, »at Colportagebevillingen maa tilbagetages«. Bestyrelsen må dog først høres. Det kan så tilkendegives den, at den kan miste bevillingen, hvis der igen kommer begrundede klager, »saafremt man ikke maatte beslutte sig til strax at tilbagetage Bevillingen«.

Først 16/4 bad ministeriet, »der i det Hele« tiltrådte Martensens ytringer, denne om at indhente en erklæring fra Indre Missions bestyrelse. – Vi ved kun lidt om, hvad der er sket i de forløbne 2 måneder, der forlyder meget om underhandlinger mellem en noget angrebslysten minister og en noget roligere, men bestemt biskop, og med tiden synes mange historier forbedret¹⁴. – 22/4 skrev Martensen til Indre Missions bestyrelse, som svarede 15/5 med beklagelser og løfter om forbedringer:

Først skildres Indre Missions forhistorie og hvordan nogle præster fik tag i Indre Mission, der indtil da stod i modsætning til folkekirken. Selv om bestyrelsen, når den ansætter kolportører, udviser »den mest mulige Forsigtighed«, så vidste den, at kontrollen med dem var »det vanskeligste og svageste Punkt«. Det ville den yderligere søge forbedret. Kolportørerne kunne dog ikke underordnes enhver præst, så forskellige som præster er. Der kan nu påbydes en ordning, så bestyrelsen ser sig nødt til at træde tilbage. Andre præster vil næppe overtage ansvaret. Det bliver så en lægmandsmission, og det kan være farligt, hvis Indre Missions store virksomhed med de mange missionshuse kommer i sektereres hænder, det kan blive endnu utåleligere for præsterne.

Efter deres instruks skal kolportørerne melde sig til sognets præst, det er i det mindste ikke sket i Thy, og det vil blive gennemført med bestemthed. Men der er mange sogne med så godt som tomme kirker om søndagen og intet andet liv end det politiske. Der trænges til Indre Mission og det er forkert at formene Indre Mission adgang der, selv om det

er mod præsternes ønske. – Fratages Indre Mission kolportagebevillingen, så vil den strøm af bibler og god læsning blive erstattet af sekteriske bøger eller »daarlig politisk og Romanlitteratur ... til Fordærvelse for Folket«.

21/5 forhørte Martensen sig nærmere om indstruksen og kontrollen med, at den følges. Brugen af ordet »lægprædikanter« fik ham til at spørge om, hvilken virksomhed der var tale om.

30/5 var Beck alene om at svare: De mange præster, som Indre Mission har fået som venner, kan de 40 kolportører få som foresatte. Indre Mission har aldrig udsendt lægprædikanter, ordet er brugt ved en beklagelig fejl. Kolportørerne skal ikke erstatte det gejstlige læreembede, men sælge bøger og tale ved husbesøg, vidne om frelseren i skoler og private huse, men i forsamlingshuse eller ved møder kun hvor præsten ønsker det. Det er pålagt dem personligt at henvende sig til sognets præst, for om muligt at øve deres gerning i samfund med ham.

Den lange sagsbehandling gav mæglere muligheder, det var professor Peder Madsen og især Harald Stein, formand for Københavns Indre Mission¹⁵. Stein dæmpede Beck og hørte af Martensen, at han ikke ville vide af en lægprædikant-stand, men nok af kolportage fulgt op af vidnesbyrd. Ønsker en præst kolportørernes hjælp, er der ingen indvendinger, men præster må kunne frabede sig hjælp. Stein opsøgte også ministeren. Martensen havde kaldt dennes domme usporlige og var i tvivl om, hvorvidt han til sidst handlede på egen hånd.

8/6 talte Stein hos Scavenius for Indre Mission, som siden 1861 havde været ledet af folkekirkens præster. Den havde bidraget til at skabe liv og til at holde sekterne nede og til »at holde Politik ude af det vakte Liv«. Grundtvigianerne rekrutterede til Venstre, mens Scavenius aldrig ville træffe Indre Mission i opposition. Det var den første klage i 20 år, og en hård dom kunne fjerne lægmandsvirksomheden fra præsternes ledelse. Der kunne blive en vild bevægelse og regeringen kunne drive talrige skarer over i opposition. Om det afgørende punkt sagde Stein: Lige så vel som kolportørerne bør søge samarbejde med præsterne, lige så lidt bør en præst kunne lukke en fri bevægelse ude. Scavenius, som Stein mente havde set det politiske moment, sluttede: *Nu* tog ministeriet vel næppe stærkt fat, men kom der en ny klage over kolportørerne blev det alvorligt. – Dette hørte Beck fra Stein. -

8/6, samme dag hvor Stein var hos Scavenius, affattede Martensen sin endelige udtalelse:

Indre Mission har i samvirke med det kirkelige embede på flere egne

bidraget ikke lidt til at fremkalde og støtte kristeligt liv og til »at tilbagetrænge Sectvæsen og den politiske Agitation«. Hjemme som ude har Indre Mission vanskeligt ved ret at begrænse lægmandselementet. For lægfolk er det en medfødt fristelse at optræde i modsætning til embedet og se sig selv, som dem, der har Ånden, og gejstligheden som åndløs og død. »Kirkestyrelsens Opgave« overfor Indre Mission var, ifølge Martensen, »vel ikke at give Regler og Forskrifter for Missionens indre Virksomhed«, det kan den ikke påtage sig, men med »al Bestemthed at værne om Folkekirkens Institutioner«, især embedet, mod overgreb fra Indre Mission, hvor det er påkrævet.

Præsterne i bestyrelsen bør alvorligt tilkendegives ministeriets misbilligelse, især for det usømmelige svar til Thy. »Det vilde vist nok være aldeles berettiget med det Samme at fratage den Retten til Colportage«, hvad Martensen dog ikke anbefalede i betragtning af, hvad Indre Mission har udrettet, og når bestyrelsen vedkender sig fejl og lover bedring. Martensen havde stor betænkelighed ved, at den finder det forkert at udelukke Indre Mission, hvor præsten ikke ønsker dens hjælp. Kan lægmænd ikke virke sammen med embedet, vil deres indtrængen bringe forstyrrelse og nedsætte præstens omdømme. Gør uduelige præster slet ikke gavn, så er det tilsynets sag at foretage sig det fornødne. Præsterne i Indre Missions bestyrelse »ere paa ingen Maade berettigede til i Folkekirken at optræde som ... Overtilsynsmænd«. Det fristes de til, og de bedømmer præsterne ud fra om de er opvækkelsespræster eller ikke. Udsendte lægmænd kan kolportere i husene, men bestyrelsen bør ikke »tilstede dem at holde Forsamlinger imod Præstens Villie«.

Martensen sammenfattede da: 1) Indre Missions bestyrelse får en alvorlig misbilligelse, 2) den fratages ikke nu »Retten til Colportage«, men kommer der igen begrundede klager, har bestyrelsen ansvaret for, at dens virksomhed indskrænkes, 3) det lægges den på hjerte, at hovmodige lægmænd ikke nedbryder agtelsen for ordinerede præster og deres hellige embede, 4) det kan ikke bifaldes, at udsendingene holder forsamlinger mod præsternes vilje, et samvirke må være frivilligt fra begge sider og 5) præsterne i bestyrelsen formanens til at afholde sig fra alt, hvad der strider mod deres embede.

Urbant kom afslutningen: Dette overgives til ministeriets gode overvejelse. Sagen er vanskelig på grund af Indre Missions store magt og udbredelse og kan få vigtige følger. Det var Martensens ønske, at der kom en god afslutning ved fasthed og mådehold, til velsignelse for folkekirken og Indre Mission, som har fået en alvorlig opfordring til selvprøvelse og selvopdragelse¹⁶.

Dette Martensens omhyggelige arbejde lagde ministeriet blot til side. Dets brevbog har hverken et afsluttende svar til Beck eller Martensen. Scavenius må have ment, at han – via Stein – havde svaret den første og havde sluttet sagen dermed. Skyldtes det politiske hensyn, nævnt i skrivelser fra Indre Mission og Martensen, fremhævet af Stein lige overfor Scavenius? – eller havde han blot tabt interessen for sagen? – eller tilsidesatte ministeriet bevidst Martensens krav om, at kolportører kun kunne virke i et sogn med sognepræstens billigelse?

Askov-adresserne

I grundtvigske kredse havde det længe gæret, sine steder stærkt. Ældre præster havde agiteret for præstefrihed, forstået som frihed fra at skulle konfirmere massevis af konfirmander på bestemte søndage og frihed fra at skulle vie fraskilte. Yngre præster var gået videre; de følte sig ramt af fritænkernes kritik af, at de forkyndte som præsteløftet sagde, at de skulle det, og de fordrede en vidtgående præstefrihed. Lægfolk kom med deres kritik fx af, at det var forment børn at følges med forældrene til alters, og af at man forud for altergang skulle have en syndstilsigelse, den havde man dog fået i sin dåb. De fandt, at de universitetsuddannede præster var fremmede overfor menighederne, modne kristne måtte lige så godt kunne blive præster. Det var der lægfolk, der fordrede – i eller uden for folkekirken.

Først i august 1881 samledes grundtvigske i Askov for at formulere deres ønsker og samle kræfterne især om at føre Grundtvigs tanke om præstefrihed frem. En højrefløj var ikke med der. En stor adresse fordrede dels frihed for den voksende menighedsbevidsthed, dels større ret for sognemenighederne: 1) I et nyt præsteløfte skal præsterne alene forpligtes til at prædike bibelsk efter deres bedste overbevisning og til at forvalte sakramenterne sømmeligt efter deres indstiftelse. 2) Sognemenighederne skal have ret til at vælge præster. 3) Ret til at bruge ny salme- og alterbog, hvor præst og menighed enes derom. 4) Børn kan tages til alters og præsterne holde konfirmation uden hensyn til alder, udskrivning af skolen og bestemte dage. 5) Duelige lægmænd kan ordineres. 6) Mænd over 30 år kan tage dansk-teologisk prøve, uden at have studentereksamen og filosofikum. 7) Obligatorisk borgerligt ægteskab. 8) Valgmenighedernes ret til at bruge sognekirkerne udvides. Den adresse til rigsdagen fik 200 underskrifter, hvoraf knap 40 var præster. 45, de fleste var præster, androg alene om punkterne 4, 5 og 7, især fordi de var i tvivl om forståelsen af det første punkt, om præstefrihed.

Det var et kompromis for at samle de grundtvigske, men det gjorde

det ikke længe. Et år efter faldt yngre præster fra, mens en mindre del af lægfolk ville søge friheden uden for folkekirken og beskyldte præsterne for at blive der aht. deres løn¹⁷.

Det får nu være, for den store adresse satte dagsordenen for folkekirken i et par år, fik først Scavenius til at gribe ind, forskrækkede også det kirkelige centrum, så det gik til handling og fik for en tid Indre Mission til at beskæftige sig noget med kirkepolitik.

Ministeriet fandt, at præster havde at andrage kirkestyrelsen om ændringer i love og anordninger ad administrativ vej og ikke gå til rigsdagen. 7/9 fik de underskrivende præster en misbilligelse af, at de havde handlet uforeneligt med deres embedspligter over for kirkens ordening og dens myndigheder¹⁸.

Udvalget, der blev nedsat for at indsende adresserne til *kirkeministeriet* – hvad der havde været meningen hele tiden¹⁹ – og *rigsdagen*, svarede i samme måned. Der var tale om en menighedsudtalelse, og ministeriet ville da ikke fjerne præsterne som en egen stand fra de menigheder, de var sat til at betjene. Udvalget var sig ikke bevidst at have overtrådt »kirkelig og borgerlig Lov« ved sammen med den menighed, det tilhørte, at henvende sig til »de eneste lovlige Myndigheder i Lovgivningssager«. Man kunne ikke »for Sagens Skyld – hvor let det end vilde falde os personligt« – lade misbilligelsen være retledende for folkekirkens præster. I udvalget sad 2 præster fra Mors, Lund fra valgmenigheden var den ene, og hans 2 fremtrædende kolleger V.J. Hoff og Vilh. Birkedal. 2 andre præster havde rapmundet returneret deres næse. Ministeriet svarede ved at indbringe de 6 præster for retten. Noget lignende havde Birkedal før prøvet i 1840'erne i enevældens dage²⁰.

Den grundtvigske venstrefører Sofus Høgsbro rettede i Folketinget en forespørgsel til Scavenius om, hvordan han begrundede forbudet til præsterne? Der var jo ikke tale om en tjenstlig sag, men om et andragende fra præster og lægfolk sammen. Præsterne kendte bedst kirkens brøst og burde ikke afskæres fra et ytre sig derom. De har som andre efter grundloven »Frihed til at forene sig ... og udtale sig frit«.

Om det formelle svarede Scavenius, »at Embedsmænd ikke bør indgive Andragender til Rigsdagen om deres Embedsforholds Ordning« og nok er præster ikke »alene Statens Embedsmænd«, men i underordningsforhold er de stillet som andre embedsmænd. Adressens indhold og den måde, hvorpå den var blevet til, havde fået Scavenius til at skride ind »efter moden Overveielse« i hele regeringen. Kravene måtte føre til folkekirkens opløsning, og de var fremkommet uden grundig forbedelse og var kun tiltrådt af et mindretal, godt 200 af de 700 deltagere i Askov. Ordene var de enige om, ikke tankerne bag, især på det aller-

vigtigste punkt. Derfor følte ministeriet sig forpligtet til overfor et så »ganske særlig ubetænksomt Skridt« hurtigt at udtale sin mening. De reelle grunde havde været »stærkt medvirkende«. Med få og små undtagelser var Scavenius imod det hele:

Han gennemgik den store adresse. Underskriverne var »fuldstændig uenige« om præstefriheden, nogle ønskede »en virkelig ubegrænset Præstefrihed«, andre ønskede den vel på kristelig grund. Det forudsatte ændringer i både danske Lov og grundloven, og folkekirken ville blive opløst i uafhængige menigheder. At ønske frihed overfor kirkens symboler, så præsterne kunne tale efter deres overbevisning, var at se sagen for meget fra præsternes side. Menighederne kan naturligt forvente, at staten ansætter præster, der i det store og hele følger evangelisk-luthersk lære. I folkekirken ansættes grundtvigianere, selv de mest yderliggående, og missionsfolk, og kirkestyrelsen blander sig ikke i måden, hvorpå de prædiker. Det har længe været dens politik, og det ville Scavenius ikke ændre, men så upartisk som muligt ansætte præster. Var nogen retning blevet begunstiget, så var det den, som optrådte i Askov. – Ønsket om frihed for præst og menighed til at vælge ny alterbog betød reelt lovhjemlet mulighed til »at melde sig ud af Folkekirken« og dog bevare tienden. Scavenius fandt så, at der var grund til »forskjellige Rettelser i den nuværende Alterbog og Ritual«.

Ved konfirmationen var ønskerne mindre vidtgående. En ubetinget frihed til at tage børn til alters kunne friste opvakte forældre til at indgive børnene trang til sakramentet. Administrativt kunne præsterne i særlige tilfælde få ret til at tage ukonfirmerede til alters. Scavenius var ganske enig i, at konfirmation og udskrivning af skolen ikke hørte sammen. Bestemte konfirmationsdage gav større højtid og var sundest og bedst for børnene. Forberedelsen dertil ville lide overordentligt, hvis der kunne konfirmeres på helt forskellige dage. – Adgangen til at blive præst ønskedes lettet på 2 måder. Det betød ikke meget, at mænd kunne ordineres uden at alle gældende betingelser var opfyldt, for ordination forudsatte en udnævnelse til et embede. Adgangen for mænd til embedsprøve for en eksamenskommission affødte blot den bemærkning, at det skulle ikke være en kakkellovnseksamen for begavede, ærgerrige seminarister. – Scavenius forstod ikke, hvorfor bgl. ægteskab skulle være obligatorisk. Men kirken må først have et organ, der kan bestemme, hvordan den skal stille sig overfor borgerligt viede. – Ønsket om større frihed til at bruge sognekirkerne var ikke begrundet nærmere. Den ret kunne da udvides noget, mente han.

Scavenius sluttede af om retten til at vælge præst. Det ønske svarede

ikke til de øvrige ønsker, som skulle fremme større sandhed. Tværtimod drejede det sig ikke om menighedens indflydelse. Den opvakte del med virkelig religiøs interesse vil i denne verden være i mindretal og underkastet majoriteten. Det forslag fremmer ikke sandheden.

Det var de reelle grunde til misbilligelsen, og den stod hele regeringen efter moden overvejelse bag. Præsternes frihed til efter bedste overbevisning at lære på »lovlig Grund« forblev uantastet. Scavenius måtte undre sig over, at de forskellige retninger i kirken ikke fandt sammen om det, de var enige om, for at gøre front mod dem, som vil omstyrte folkekirken og den kristne religion. De, som kaldte sig frie, søgte at vinde frem ved stærk agitation. Ønskerne fra Askov ville i Scavenius have en modstander, men han ville imødekomme ønsker, »som kunne gennemføres uden Skade for hele den bestaaende folkekirkelige Ordning«.

Den juridiske professor C. Goos sekunderede Scavenius: Der var grænser for præsternes borgerret. Der var ikke grebet ind, fordi præsterne havde udtalt sig om embedsforhold, men på grund af adressens »hele Betydning«. – Scavenius fortsatte: Adressen var vendt mod vanekristendom. Det var godt at komme væk fra hykleri, noget andet var at gøre en religiøst bevæget kreds til menigheden. Kristendommen var aldrig blevet en folkereligion, hvis man havde sagt, at kun de, der med sandhed opfylder dens grundsætninger, er kristne. »Hele Kristendommens civilisatoriske Betydning i Historien var da aldrig kommet frem. Millionerne har aldrig paa den Maade været kristne«, og vanekristendom kan ikke undgås, ja »efter hele Historiens Vidnesbyrd kan man sige, at den skal ikke engang undgaas«.

Scavenius havde tidligere udtalt, at han ikke håbede, at de ham betrøede forhold kom til at lide skade i hans tid som minister. Det var misforstået, som om han blot holdt på det bestående, men »der kan ligesaa godt ske Skade ved ubetinget at holde paa det Bestaaende som ved at give efter for en altfor stor Reformlyst«. Det er sagt, at folkekirken skal opretholdes for kristendommens skyld, men er det heldigt for vort folks og vort samfunds skyld med store forandringer, så folkekirken opløses i uafhængige menigheder. Scavenius fandt, at det kunne virke »opløsende paa Samfundet og i højeste Grad til Uheld og Ulykke for det danske Folk. Derfor holder jeg i det væsentlige paa Folkekirkens Ordning, men paa ingen Maade i alleFormer«, sagde han²¹.

Scavenius viste, at han havde forstået Askovadressens hovedærinde og enkelthederne deri. Det kan han have hentet i Skat Rørdams »De kirkelige Frihedskrav«²², der forelå før forespørgselsdebatten. Her var et skarpt opgør med jaskeriet og uklarheden i Askov, men også med bispernes konservatisme.

Adresserne blev overgivet til Folketingets udvalg om andragender, der 23/3 82 henviste dem til ministeren, de krævede omhyggelig overvejelse og det kirkelige reformarbejde burde ikke gå i stå. Det fik Chr. Jagd, Højre, til at beklage, at kirken 30 år efter grundloven endnu ikke havde fået sin forfatning, så »Befolkningen, det vil sige Folkekirkens Medlemmer«, fik indflydelse. Vist kunne præsterne få for stor indflydelse, men det var værre »naar en lille Klike eller Kreds kan træde op og tale i Folkekirkens Navn«, uden at man ved, hvad flertallet af medlemmerne mener. Scavenius bemærkede blot, at det var hans pligt at overveje andragenerne, men han betvivlede, at han ændrede syn derpå.

Harald Holm, cand.theol. og svigersøn til Høgsbro, havde været med i Askov som den eneste fra Folketinget. Der underskrev han ikke noget, men talte for foreløbig at tage et par punkter op, for at det hele ikke skulle drukne i Folketinget. 1/12 81 indbragte han forslag om bgl. ægteskab og om ændringer ved konfirmation, tilskyndet af nogle grundtvigske præster. Han følte sig ladt noget i stikken, ikke alle i Askov havde jo været venstremænd. Der vil blive en voldsom dyst om de sager, og »de gode grundtvigianere vil nok lære at forstå, vi må først have statsmaskineriet i orden«, inden der kan gennemføres noget om kirken, skrev han til en ven²³.

Scavenius var bestemt imod det første forslag, »den almindelige Bevidsthed« fordrede ikke noget så gennemgribende. Kirken må da under visse forhold kunne afslå vielse, men der må være et kirkeligt organ til at træffe de overordnede bestemmelser. Han modsatte sig forslaget, og blev det mod forventning vedtaget af rigsdagen, så ville han ikke indstille det til kgl. sanktion. Holm replicerede: Skal vi vente til flertallet billiger de kirkelige frihedsspørgsmål, så bliver det sent eller aldrig. Sådan har Folketinget ikke gjort tidligere.

Høgsbro spurgte Scavenius, om der ikke kunne lovgives om forhold, der blot berører kirken, før der er et kirkeråd? Hvorfor foreslår ministeren det så ikke? Scavenius svarede ham, at han mente, at flertallet i Folketinget var imod et organ, som gav kirken tilbørlig indflydelse i rent kirkelige anliggender. Kirken kunne da administreres nu, og man kunne spørge dens embedsmænd om råd og vejledning, ikke mere. Yderligere nødet, sagde Scavenius: Formelt har Folketinget ret til at give denne og andre love, men det var uret mod kirken at gøre det. Dermed var ikke sagt, at Scavenius var imod alle kirkelige love, før vi har et kirkeråd, det var kun sagt om denne lov.

Ved konfirmation skulle lovforslaget give frihed til, at der ved gudstjenester med konfirmation også kunne holdes altergang, og til at kon-

firmation kunne ske udenfor de lovbestemte dage og at børn under 14 år kunne konfirmeres. Så mente Holm, at man lettere fik bugt med »Skik og Brug« og mere sandhed i forholdene. Dette kunne også linde på situationen på Mors, hvor valgmenigheden som en grundtvigsk avantgarde tog sig friheder, der var nægtet andre steder²⁴, og stadig søgte flere frihedsønsker imødekommet, mens provst, bisp og minister langsomt gav sig noget og truende advarede Lund mod selvtægt.

Adskillelse mellem konfirmation og udskrivelse af skolen ville komme med i en ny skolelov, som Scavenius arbejdede på, ellers betvivlede han, at forslaget bragte mere sandhed frem. Der var store svagheder ved massekonfirmationerne i byerne, og gudstjenesten blev for lang, hvis der skulle være altergang bagefter, det kunne ske i små menigheder. I hans svar lå også, at bisperne måske kunne få større frihed til at dispensere. Af valgmenighedspræsten på Mors havde Scavenius kun fordret, at han som andre præster holdt sig til lovene, sagde han. Holm bemærkede, at dette kan gøres på forskellig vis, uden at der straks trues. Et par ledende venstremænd så Scavenius gå frem og tilbage og tale temmelig højt med sig selv: »Han gjorde saa meget Vrøvl«. »De (Præsterne) skal, Fanden g... mig lystre!«²⁵.

Det samme folketingsudvalg behandlede begge forslag: Det blev med en enkelt undtagelse enigt om, at alle skulle stilles ens ved ægteskabets indgåelse for den bgl. øvrighed. Det kunne også støtte det andet forslag og fremkom med ændringsforslag for at fremme »alvorlig Overveielse i ... kirkelige Kredse« for en anden gangs skyld²⁶. Ved den sympati forblev det.

De konservative præsters protest og modkrav

Kald det store flertal af præsterne for centrum eller højkirkelige eller »de unævnelige«, som Vilh. Beck gjorde det. De måtte protestere mod hovedkravet i den store Askov-adresse. – Der er i adresserne til den bekendelsesløse rigsdag vedtaget »intet mindre end en Sprængning af den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark ved den saakaldte Præstefrihed«, skrev Johs. Clausen 29/8 81, 4 år senere biskop i Århus. Han så de opløsende tendenser, der var herhjemme, beredt af en vrimmel af politiske og kirkelige blade og bad Carl Ploug gå imod i pressen og Landstinget²⁷. – De præster kunne ikke tie, protesten gjaldt også den måde, hvorpå adressen var ført frem, som var det kirkens ønsker, og den forstærkedes af, at adressen var stilet til den bekendelsesløse rigsdag. De folk huskede godt, hvordan valgmenighedsloven 1868 var kommet igennem for at lette et politisk forlig, først i 70'erne var den

blevet permanent og sognebåndsløsere havde fået udvidet deres frihed. I forvejen havde den thyske krig vidnet om, hvordan præster i det daglige følte sig udfordret af Indre Mission, og af, at grundtvigske præster drog folk til sig fra deres sogne eller foretog kirkelige handlinger i deres sognekirke²⁸.

Men her mødte man ikke op til store kirkelige debatmøder, men var vant til at samles i *konventer* for at drøfte teologiske og faglige emner²⁹. 14/9 81 enedes 15 præster i et konvent i Københavns omegn, skønt en var grundtvigianer, om en henvendelse til andre konventer om samlet at henvende sig til kirkestyrelsen. Der fulgte nu mange møder i mindre og de 5 store landsdelskonventer, i København, Roskilde, Fyn, Aalborg og det sydvestlige Jylland. De højkirkelige kunne bestemme kursen, missionsfolk kunne så advare mod at skyde moderate grundtvigianere fra sig ved at træde for hårdt op. Nogle grundtvigske kom da også, de var gerne noget usikre. I Roskilde og København hævdede Skat Rørdam, at man vel kunne protestere mod kravene, men så måtte man også vende sig mod det kirkestyre, som i stiv ophøjethed havde modsat sig reformer i årtier. – Det blev i efteråret 1881 tydeligt, at kravene fra Askov kun kom fra én retning.

Sagen kom videre, da Aalborg konvent først i 1882 udarbejdede et forslag til et kirkestyre, med lægfolkene i flertal om nødvendigt. Blev det også kun rådgivende, så undgik man kompetencestridigheder med rigsdagen, men man fik et sted, hvor folk af forskellig observans kunne drøfte sagerne ordentligt. 19 konventer blev bedt om at henvende sig til landemodet i deres stift om et andragende til regeringen. Det hele sagt lidt vagt for at undgå lidenskabelige diskussioner om, hvilken form for forfatning det skulle være, om det kunne de let opstå på det hold. De 5 store konventers formænd fik en art mandat til at forhandle. Det endte med, at man bad bisperne og landemoderne om indtrængende at anmode kirkeministeren om, at kirken iht. grundloven får sin forfatning ved lov. Det løfte var ikke holdt, og kirken var sat uden for den almindelige udvikling, mens præsterne under stigende vanskeligheder i deres gerning i høj grad savnede støtte ved en ordnet forfatning.

Sommeren 1883 samledes *landemoderne*, 3 var udvidede, så præsterne kunne deltage, på Fyn, Lolland-Falster og i Viborg. På Fyn indledte biskop Engelstoft: Han var for nedsættelse af en kirkekommission eller for en henstilling til ministeren om at foretage det hensigtsmæssige. Men præsterne lod sig ikke lede, en del ønskede en kommission, men tilføjede, at det kirkelige organ måtte have lige mange gejstlige og læge medlemmer. Det skulle høres i sager, fælles for stat og kirke, mens afgørelsen i rent kirkelige sager forblev hos kongen og det organ. – På

Lolland-Falster styrede Monrad snart debatten: Man måtte holde sig til det mulige. En forfatning forudsatte menighedsråd, og et grundlag derfor savnedes endnu i menighederne. Det blev til et enigt ønske om, at en forfatning forberedes ad administrativ vej. I Viborg kom biskop Swane med en plan, da han fandt tiden moden: Bisperne kunne samles til årlige møder, mens 7 landemoder blot kunne give 7 forskellige meninger. Selv grundtvigske folk kunne ad den vej vente nogen frihed for menighederne. I Ribe erkendte provsterne, at der var trang til en kirkeordning og henstillede til ministeren at vælge den rette vej dertil. Mange i Aalborg delte ønskerne fra Fyn, de var blot nu uigennemførlige; men bisperne kunne årligt samles og prøve ønskerne fra menighederne og rådslå om forandringer. Uanset deres kirkelige tilhørsforhold takkede alle provster bagefter Lind for det forslag, »der omtaltes som »noget stort««³⁰.

Fra 4-5 stifter fik Scavenius opfordring til at gøre noget, men ikke fra Århus og København. Begge steder fandtes det ubetimeligt at støtte konventerne. 11/7 svarede Martensen, sygdom havde hindret ham i at være med i København, på biskop Fogs³¹ meddelelse om udfaldet af landemodet i Århus, at man der som i København havde undgået at »blive kompromitterede«.

Kompromitteret hvordan? Ikke fordi Martensen var imod et bisperåd, fremkommet på ret vis, ved at kongen brugte sit summeepiskopat, som han ikke havde afgivet med grundloven, og nedsatte et bisperåd, så kirkens indre anliggender blev betrygget. Da stod rådet frit overfor minister og rigsdag. Men man kompromitterede sig ved at bede ministeren derom, forlod de rette principper og blev tillige afhængig af ministeren. Svigtede kongen her sin pligt, så havde Martensen kun et sidste råd, at ministeren selv nedsatte et sådant råd. Da var bisperne ham ikke tak skyldig. Idéen nævntes i Martensens erindringer, som just var udkommet, da Scavenius handlede, og alle mente, at Martensen stod bag Det kirkelige Raads nedsættelse. Ingenlunde, han havde ikke bedt ministeren om noget!

Ud fra klare indicier har jeg udførligt begrundet dette (KhS 1972 200ff), på spørgsmål erklærede P.G. Lindhardt sig enig med mig (breve 8/7 71 og 13/7 72). I forbindelse med denne afhandling har jeg fundet et ganske sikkert belæg. I sin erklæring om en tilføjelse til lov om ægteskabs indgåelse fra samlingen 1880/81 skrev Martensen 7/12 80 bl.a.: Et kirkeligt organ kan enten være »en Synode eller et kirkeligt Collegium, et saakaldt Overkirkeaad, der bestaaer ved Siden af Cultusministeriet« og efter 1848 er det indført i Preussen og næsten alle tyskprotestantiske

lande. »Den her til Grund liggende Tanke er, at Kongen som *Statens* Overhoved har sit Organ i Cultusministeren, men som summus episcopus eller som *Kirkens* Overhoved, som Ihænderhaver af Kirkemagten, der ogsaa udstrækker sig til Kirkens indre Anliggender med jus reformandi, har han sit Organ i Overkirkeeraadet, der ikke er confessionsløst, men ligesom Kongen staaer paa Folkekirkens Grund. Det behandler selvstændigt de indre Anliggender og i Forening med Cultusministeriet de blandede«... Martensen fortsætter: Indtil kirkens forfatning er ordnet bør, hvor beklageligt det end kan være, den kirkelige lovgivning hvile (1880 F 1444).

Et andet sikkert belæg var gemt til nu. Da bruddet var sket på Mors, indbød Berg og Frede Bojsen fremtrædende grundtvigianere til møde med politikere 13/2 83. V.J. Hoff tænkte, at situationen kunne lettes ved et lovforslag om udvidet myndighed til bisperne, som Termansen skulle indbringe i Landstinget. Bisperne skulle »under særegne Forhold« kunne 1) give lempelser ved brug af ritual og alterbog og ved altergang og konfirmation, samt 2) have ret til at ordinere skikkede mænd, uanset om de var teol. kandidater. Så kom Bergs indbydelse, og Hoff ønskede forud en drøftelse med Martensen, hvor han fik Birkedal og Termansen med. De kom 12/2 og fandt Martensen standhaftig, intet på Mors kunne lempes, de ville nyde folkekirkens goder, men ikke lyde dens love. Alt det opløsende kom fra valgmenighederne, mente Martensen. Kan vi ikke vente noget fra Dem spurgte Birkedal, og Hoff refererer svaret: »Nej, slet intet; dog jo, paa et Vilkaar ...: Skaf mig et Bisperaad! ... saa skal jeg skaffe Dem *hos Kongen* større Friheder« end tænkeligt. Det mente de 3 ikke at kunne gøre noget til, men Martensen fortsatte: »Tal for det, arbejd for det. Kirken maa have en Forfatning, men det skal ikke være en af disse Synodal-forfatninger ... men et Bisperaad, hvis Magt udgaar fra Kongen«. Jeg har været biskop i over 30 år, og »man har sendt mig den ene Kultusminister værre end den anden, dog ingen som de sidste!« Ingen er mere isoleret end jeg, det gamle kgl. kancelli var fortræffeligt, det afgjorde aldrig noget af betydning før bisperne eller Sjællands biskop var hørt. Nu formår jeg intet, »Kongen er en god Mand, og han viser mig Velvillie og Tillid, men jeg kan intet udrette hos Ham«. [Dvs få ham til at oprette et overkirkeråd].

Hoff gav ikke op: Det er en ulykke, »at ude i Menigheden betragter man Folkekirkens Bisper nærmest som Kirkeministerens Haandlangere eller Kontorsjefer ... afvant med at se hen til Bisperne som deres aandelige Førere og dermed ogsaa som deres Forsvarere mod verdsligt Tryk, som dem, der kan forstaa deres aandelige Trang«. Martensen mente ikke, at ministeren afgav noget af sin magt. Birkedal indvendte: Skal Sca-

venius afgøre aldersgrænsen ved konfirmation? Det kostede kun Martensen et ord for at få en god afgørelse. Skarpt svarede M: »Jeg gaar ikke et Skridt for at tale med den Herre!« Man må enten lyde loven eller træde ud. – Såvidt det møde. (Birkedal refererer blegt i »Personlige Oplevelser« I 210f. København, 1890). Kilden er Hoff's referat i hans arkiv i RA, her koncept til forslaget om bispefrihed og til brev til Birkedal 8/2, samt dennes svar: Et godt fremskridt, hvis vi har garanti for, at bisperne er i »Livsstrømningen«, jfr. Ernst Trier til Ludvig Schrøder 30/1 83 (KB Ny kgl. S. 3550 4°) og Chr. Borch til Otto Møller 26/2 83 (KB Utilg. 22 4°).

Indre Mission var vant til at tale meget om det ene fornødne, ikke om politik, og stod det til Beck heller ikke meget om kirkepolitik. Det kan ikke undre, at man måtte have år til at betænke kravene fra Askov og formulere, hvad man i stedet ønskede.

Da »den Herre« gik til Sjællands biskop

30/9 83 skrev Scavenius fra Gjorslev til Martensen. Han mente, at der måtte ændringer til i folkekirken, hvis den ikke yderligere skulle splittes ad, uden at man derfor gik til yderligheder. Så måtte han have et rådgivende bisperåd at holde sig til, siden burde lægfolk med. Det kunne kun gøres administrativt:

»Til Hs. Excellence Højærværdige Hr. Biskop Martensen.

Forskjellige Overveielser har bragt mig til den Overbevisning, at Tiden nu er kommen, vel ikke til en Gjennemførelse af Grl. § 75, men da til en saadan Forberedelse ... der meget væsentligt vil kunne afhjælpe den Trang til et kirkeligt Organ, der upaatvivlelig er tilstede. Jeg troer nemlig, at det ikke meget længe vil kunne opsættes at gribe ind saavel legislativt som administrativt for at lede den tilstedeværende Bevægelse indenfor Folkekirken, og indføre saadanne Lempelser i det Bestaaende, der kunne forhindre en Spaltning, en større Udtrædelse – mens det paa den anden Side kan blive ligesaa nødvendigt med Kraft at træde op mod den anførte Bevægelse i sine Yderligheder. I begge Henseender staaer Ministeren imidlertid uden egentlig kirkelig Autoritet, og vil i alt Fald være meget udsat for at komme til at handle i Blinde, naar han ikke har et kirkeligt Organ ved sin Side, til hvilket han kan henvende sig om Raad. For Kirken vil Indstiftelsen af et saadant kirkeligt Raad være af den overordentlige Betydning, selv om det bliver absolut kun raadgivende, hvad det maa, naar det indføres administrativt, at den gennem et anerkjendt Organ kan lade sin Røst lyde«, saavel overfor lovgivningsmagt som administration »i indre kirkelige Forhold.

Om denne Sag har jeg talt med Biskop Lind i Aalborg, da jeg var deroppe under Landemodeforsamlingen³²; imens har flere Landemoder og Biskopper udtalt sig for en saadan »Administrativ Forberedelse af« en kirkeforfatning, »og jeg har forelagt Justitsministeren Sagen til Betænkning« »Det er min Hensigt at søge Sagen gennemført ved kgl. Anordning eller Rescript saaledes:

I. Indstiftelse af et kirkeligt Raad. Rigets Biskopper, 1 Medl. af det theolog. og 1 af det jurid. Facultet samles i Kjøbenhavn hvert Efteraar under Sjællands Biskops Forsæde for: a. at overlægge med hinanden Menighedslivets Stilling og kirkelige Tilstande og Forhold i de forskellige Stifter; b. hos Kirkeministeren andrage paa saadanne administrative og legislative Forholdsregler, de maatte finde kunne fremme Menighedslivet og Kirkens Vel; c. afgive Betænkning og Raad angaaende de kirkelige Spørgsmaal, som Kirkeministeren maatte forelægge Raadet.

II. I det kgl. Rescript paalægges det Kirkeministeren i Reglen (eller hvad Udtryk der nu bliver valgt – et absolut Paalæg kan ikke gives uden ved Lov) at høre det kirkelige Raad forinden han indstiller til Kongen Lovforslag til Forelæggelse for Rigsdagen eller alm. administrative Bestemmelser vedrørende rent indre kirkelige Forhold, ligesom ogsaa forinden han selv tager Bestemmelser i saadanne Sager... hvor det er overladt ham uden Indstilling til Kongen at tage endelig Beslutning.

III. Den første Sag der bliver forelagt Raadet vil være en Udvidelse af selve Raadet ved Lægmands (og maaske flere geistliges) Tilkaldelse.

Jeg haaber Deres Excell. med mig vil være enig i, at den ovenangivne Vei er den eneste, der i Øieblikket kan gaaes, og tillige, at den maa gaaes. Imorgen vil jeg tillade mig at søge Dem for at tale med Dem om denne Sag«.

Dette må være et afsluttet og officielt brev. Originalen findes hverken i bispearkivet, der er det end ikke journaliseret, eller i Martensens privatarkiv. Vi kender det kun fra konceptet³³. Vi ved ikke, om Martensen har nævnt sagen for sin nærmeste ven, domprovst Gude³⁴, men stiftsprovst C. Rothe kendte ikke dertil. 1/2 84 skrev han til biskop Fog: Martensen er meget bitter mod ministeren, »jeg tror mest, fordi han ikke har været hos ham og konfereret med ham om Bisperaadet«³⁵. Hans tanker vendte idelig tilbage til dette punkt på en måde, som bedrøvede mig, skrev Rothe. Denne var altså uvidende om, at bitterheden just skyldtes Scavenius' samtale med Martensen om rådet, over måden, hvorpå det skete, en orientering om noget som stort set var afgjort, og ikke mindre, at rådet skulle udvides med læge medlemmer. Alene datteren Josepha giver i sin bog³⁶ os viden om, at faderen modtog brevet og at Scavenius, »som ellers holdt sig meget tilba-

ge for ham«, kom »for at konferere med ham om Oprettelsen af et Bispe- raad ... Hermed var Fader meget tilfreds«. – Datteren kunne ikke vide, at også derfor holdt Scavenius sig tilbage fra faderen, der var imod Scavenius' plan³⁷. – Hun fortsatte: Fader greb lejligheden til at sige, at han ikke kom til at sidde i det råd, for han nedlagde sit embede til april. Scavenius kom ikke med nogen beklagelse, bukkede blot høfligt og lovede, at alt skulle gå i orden. – Kulden i bispegården må være taget til. –

Umiddelbart sammen med konceptet til brevet til Martensen ligger andre notater, skrevet af Scavenius på ganske tilsvarende papir. De drejer sig også om Det kirkelige Raad, men er næppe sendt til bispem, som da var blevet endnu mere forbitret. Snarere har Scavenius, grebet af, at en ny begyndelse forestod, her skildret fremtidsplaner, som han klogeligt holdt for sig selv.

Den kgl. resolution af 8/10 83 om oprettelsen af det kirkelige Råd har ikke afsnit III, som gengivet ovenfor, med. Skyldtes det modstand fra M? Men tanken om en senere udvidelse af Det kirkelige Raad slap Scavenius ikke, det viser forestillingerne til den kgl. resolution³⁸.

De andre notater gentager fra konceptet afsnit I og II i lidt anden form, hvorefter fortsættes:

III. Udvidelse af det under I indstiftede Raad og om udvidede Landemoder

1. Til sammen med Biskoppen at raadslaa om de i I under b. og c. opførte Sager kan ethvert af de udvidede Landemoder sende 3 Mænd, 1 Præst og 2 Lægmand.
2. Hvert Aars Sommer indledes de udvidede Landemoder umiddelbart efter de egentlige Lande- eller Provstemoders Slutning for under Biskoppens Forsæde gennem Samtale og Discussioner at forhandle om Sager vedrørende Menighedslivet og de kirkelige Forhold.
3. Til at deltage i de udvidede Landemoder er enhver i Stiftet ansat Præst i Folkekirken berettiget; ligeledes een Lægmand for hver Menighed i Stiftet.
4. Præsten bør opfordre Menigheden – det vil her sige dens fuldmyndige, uberygtede mandlige Medlemmer, der i det sidste Aar have communiceret – til at udpege en Lægmand; hvor Menighedsraad findes, bør Opfordringen udgaae til dette.

IV. Lov om Confirmation

1. Vaccination og Udskrivning af Skolen skulle ikke længere være Betingelser for at blive confirmeret.

2. Det overlades til Biskoppen uden Indskrænkning at kunne give Dispensation fra den lovbefalede Aldersgrænse for Confirmation.
3. Ligeledes overlades det Biskoppen efter Andragende fra Præsten at give Dispensation fra de lovbestemte Tider for Confirmationens Afholdelse og det saavel i enkelte Tilfælde som i Almindelighed for en bestemt Menighed.
4. Forbudet mod at tage de confirmerede Børn til Alters samme Dag, som de ere blevne confirmerede, ophæves.
5. Betingelsen for en uconfirmeret Voxens Altergang bestemmer Biskoppen i hvert enkelt Tilfælde.

V. Lov om Valg af residerende Capellaner«

(Scavenius nævnte her en ny form for valgmenigheder, dannet af mindst 20 familiefædre eller andre med egen husstand, som ønskede en anden sjælesørger end den for dem beskikkede. De kunne fordre oprettet et residerende kapellani, når kapellanen var sikret passende løn og bolig for mindst 5 år. Denne, det være sig en fungerende præst eller en cand.teol., der opfyldte alle vilkår for at få embede i folkekirken, skulle have opnået ministerens samtykke. Kapellanen blev uafhængig af sognepræsten, men skulle vise denne »al skyldig Hensyn«. Efter loven kunne der løses sognebånd til en sådan kapellan).

VI. Præsteuddannelsen

Der forelægges Biskopperne og Landemodernes Delegerede til Betænkning forskjellige Spørgsmaal vedrørende Præsteuddannelsen gaaende ud paa:« (Her er en *første formulering udstreget*. Den lød: Foruden en alm. grundig teol. uddannelse skal præsterne sættes i stand til at tage kampen op mod den moderne vantro. De behøver ikke »alle ældre theologiske rationalistiske Meninger, intet Menneske bryder sig derom nutildags«. Tidens vantro er positivistisk, og den skal slås på sit eget gebet, derfor skal de studerende have indsigt i naturvidenskaberne set i kristendommens lys og have anvisninger på, hvordan indvendinger derfra kan imødegås. Det giver en betydelig byrde, selv om det »rationalistiske Stof som kun en Kamp mod Vindmøller« udelades. Derfor skal hebraisk ikke længere være et obligatorisk fag. Såvidt det udstregede. Det erstattedes af:) »Examensfordringer i omtrent nedenstaaende Omfang: 1. Nøje Kjendskab til den hellige Skrift – det nye Testamente i Grundsproget – de hellige Bøgers Authoritet historisk-videnskabeligt oplyst og forsvaret – a. et bestemt Stykke af det nye Testaments Exegese. b. Hebraisk og et Stykke af det gamle Testamente som nu. 2. Kirkens Historie, særlig Dogmerne, baade christelige Grunddogmer og de

for vor Kirke særlige Dogmer, c. Nøje Kjendskab til een græsk og een latinsk Kirkefader, der har været læste i Grundsprogene. 3. Den christelige Dogmatik – Fremstilling af hele Læren i Sammenhæng. 4. Den christelige Ethik. 5. Christelig Filosofi dvs. den menneskelige Erkjendelse og særlig Naturerkjendelsens Forhold og Overensstemmelse med Christendommen; Problemerne: den frie Villie, Materiens Tilblivelse, det organiserede og det bevidste Livs Oprindelse alt grundet paa naturvidenskabelige Forudsætninger – og endelig Troens og Vantroens Væsen og Grund i Mennesket.«

(Obligatorisk er 1-5 og enten a eller b eller c. Udmærkelse kun, hvis der er taget eksamen i det hele. – Eksamen må ikke være sværere eller tage længere tid end nu. Hvad der fordres mere gennem punkt 5 må opvejes af mindre under a og b og ved at 1 og 3 lettes – især ved at de studerende ikke skal være inde »i alle gamle længst forglemte teologiske Meninger, rationalistiske og andre endnu mere vantro.«.) »Nutidens Vantro er væsentligt positivistisk og Kampen mod den maa føres paa dens eget Gebeet.

VII. Alterbog og Ritual

Der forelægges Biskopperne og Landemodernes Delegerede forskjellige Spørgsmaal vedrørende Forandringer i Alterbogen og i Ritualen. 1. Rettelser af ligefremme Feil i den nuværende Alterbog. 2. En Ordning af Skriftemaal og Absolution, der tager Hensyn til den historiske Udvikling. 3. Nye Textrækker og den gamle Rækkes Stilling, hvis man skulde mene det rigtigt at indføre nye Rækker eller fuldkommen Frihed. 4. Mulige Forandringer i Præsteden«.

Vi møder her en oplagt minister, der har haft inspirerende samtaler med sin gamle lærer, Aalborg-bispen. Begge var trætte af at sige nej og atter nej og af at se, hvad det har ført til, for Lind bruddet på Mors og alle vanskeligheder, der kom deraf – for Scavenius, at en del af hans ansvansområde syntes stivnet, mens presset for ændringer øgedes. Han stilledes overfor problemer, der måtte synes næsten enhver politiker fjerne. Spurgte han kirkens højeste embedsmænd derom, så fik han flere til dels modstridende svar og måtte så selv alligevel afgøre tingene.

Vejen frem er fundet, der skal ske noget. Scavenius, i bedste form, oplagt ja opstemt vover han sig ind på præsternes felt, i detaljer skriver han om, hvad der i deres uddannelse er forældet, og hvad der i stedet skal frem, så de kan stå sig i datidens Danmark. Det er tænkeligt, at tankerne er Scavenius' egne, når man betænker, hvordan han i senere skrifter ræsonnerer om kristendommens rigtighed, ikke blot for samfundet

men også for dets enkelte borgere. Gentagne gange havde han opfordret de kirkelige retninger til at stå sammen mod de nye udfordringer, i stedet for at kriges.

Scavenius vidste også, hvordan den nye udvikling i praksis skulle fremmes. Han havde haft sine vanskeligheder ved sin første bispeudnævnelse, da Fog, en af hovedstadens yndede prædikanter, nylig gjort til dr.theol., blev biskop i Århus, både Chr. IX og Martensen havde lagt stærkt pres på ham. 1884, da Sjællands bispestol blev ledig, vidste han, hvad han ville, Fog måtte til, skønt 65 år. Han havde virket i København, Swane var vel 2 år yngre, men havde virket som præst i Viborg stift og Viborg, bortset fra 3 år, de øvrige bisper var ældre, Lind 70, Monrad 73, Engelstoft og Balslev i Ribe begge 79.

Martensen ønskede meget, at Gude blev hans afløser. Indtil valget var afgjort, holdt kongen sig »helt tilbage« fra Martensen, var »meget retiré«, skrev Rothe til Fog 1/2. Fog betænkte sig, han skulle ikke gøre det aht. Gude, skrev Scavenius lige ud til Fog 12/1 84, for han »vil ikke blive indstillet af mig«. Kongen havde »givet sit Samtykke« til valget af Fog^{38A}. Scavenius tænkte især på Det kirkelige Raads formand. 7/1 havde han for Fog opridset de videre planer: Aht. en senere udvidelse af Det kirkelige Raad burde der etableres udvidede landemoder, hvor bisperne kunne få »Kundskab om, hvad der rørte sig rundt i Menighederne«, for rådet skulle dæmpe overfor yderligheder og lede kirkesamfundet gennem tidssvarende reformer, så en sprængning af kirken undgås, »for det borgerlige Samfund ... en uoprettelig Ulykke«. Rådet vil til betænkning få forelagt »en Nyordning af Skriftemaal og Absolution³⁹, hvis nuværende gennem Praxis uddannede Ordning er meningsløs og næsten forargelig, endvidere om nye Prædiketexte og endelig et Lovforslag om Confirmation«, som især skal udvide bispernes dispensationsret.

Scavenius havde sine planer parat: Først må der i Det kirkelige Raad repræsentanter for de kirkelige retninger. »Tager De imod Sjællands Bispestol, vil jeg som Deres Afløser indstille Dr. Skat Rørdam« – og til Fyn, når biskop Engelstoft om ikke ret længe må gå af, Johs. Clausen, Horsens. Dermed var Det kirkelige Raad »saa godt besat, som Omstændighederne tillade det«. Scavenius forregnede sig både med det første og det sidste, men han ilede frem. 17/1 fik Rørdam tilbudt Århus bispestol, Scavenius nævnte mange grunde, især at skulle Det kirkelige Raad slå igennem, »maa Grundtvigianerne ej være udelukte derfra«⁴⁰. Rørdam indså, at Det kirkelige Raad med fornuftige mænd muligt »kunde udrette noget for Folkekirken«, men ikke med de bisper, der var. 22/1 meddelte han Scavenius sit afslag til dennes ærgrelse. Han var da »dis-

kulperet«, når de som stod på den side, hvor jeg står, ikke i Det kirkelige Raad vil fremføre deres anskuelser. I et brev fortsatte Rørdam: Han måtte næsten »beundre den Klarhed og Dygtighed, hvormed han udtalte sig. Han er et rigtigt kvikt og klart Hoved og har megen *Interesse* for de kirkelige Spørgsmaal; men *Kjærligheden* til Menigheden mangler ganske vidst«⁴¹.

Clausen kom til Århus. Men endnu i januar fik Rørdam »Bud fra Ministeren, om jeg vilde tage imod Odense Bispestol, da jeg i saa Fald vilde faa et officielt Tilbud derom«. Afslaget denne gang blev endnu sværere, men at det kom var heldigt, for »Engelstoft vil foreløbig forblive i sit Embede, da Scavenius gjerne vil have en Grundtvigianer« dertil⁴². – Scavenius opgav hurtigt at finde en anden grundtvigianer.

16-17/11 83 kom Scavenius ud i nok en forespørgselsdebat i Folketinget, om hvordan oprettelsen af Det kirkelige Raad kunne forenes med grundlovens ord om en forfatning ordnet ved lov? Høgsbro og N.J. Larsen fandt, at eftertiden ikke var bundet af opfattelsen af § 75 som en løfteparagraf, der kun var vejledende. Det kirkelige Raad blev ikke kirkeens røst, men talte kun for den, der udnævnte bisperne. Det var »Finheder«, at det blot var rådgivende og kun »i Reglen« skulle høres, for reelt betød én samlet udtalelse mere end syv fra bisperne. Folketinget havde pligt til at gøre indsigelse mod det brud på grundloven.

Scavenius vidste da, at skulle Det kirkelige Raad høres, forudsatte det lovgivning. Det var først en forfatning, hvis Det kirkelige Raad fik ret til at blive hørt, men det var ganske underkastet regeringens og ministerens »Forgodtbefindende«, svarede han. [Martensen havde set rigtigt!]. Kirkens minister var »en verdslig, politisk Personlighed« og behøvede ikke at tilhøre folkekirken, det var da naturligt, at han fik et sted at henvende sig om indre kirkelige forhold. Myndighederne havde hidtil modsat sig love, før kirken fik sit organ, det havde skabt et dødt punkt, som man måtte over, det var en væsentlig grund til Det kirkelige Raads oprettelse. Dets opgave var at imødekomme frihedsønskerne uden at krænke nødvendige samfundsbånd, og at stå imod de bevægelser, som gik derud over. Det kunne en minister ikke inklade sig på uden at have »blot en Skygge af en kirkelig Repræsentation at støtte sig til«. – Goos var igen sekundant: Regeringen kunne gribe ind på nogle områder, indtil grundlovens ord var indfriet, i den stod intet om, at en forfatning kun kunne ordnes ved lov. Det kirkelige Raad bandt ikke ministeren, hans skøn var afgørende i enhver sag, det bandt heller ikke rigsdagen.

Monrad sagde, at ministeren var mere tro mod grundloven end hans

kritikere. Der var ikke grebet ind på lovgivningsmagtens område, ministeren fik blot én samlet betænkning i stedet for syv, »en Bagatel« ikke værd at strides om, og ikke en forfatning, som kun kunne indføres ved lov.

Folketinget vedtog, at der var handlet uforeneligt med grundloven, det regnede med vel siden at kunne standse Det kirkelige Raad ved at nægte bevillinger til det, men Scavenius havde fundet en udvej⁴³.

Det kirkelige Råd

Scavenius meddelte 17/5 84 bisperne sine tanker forud for Det kirkelige Raads samling, især om at få lægfolk med, og han søgte at vinde gehør derfor ved at foreslå, at de blev drøftet på sommerens landemoder.

Ministeriet ville fortsat arbejde for en kirkeforfatning. En synode var uluthersk og passede ikke til »det noksom gjærende Samfund«. Et konsistorium brød med hjemlig tradition og ville især trykke bispeembedet ned. Som hidtil måtte kongen styre kirken gennem kirkeministeren, idet bisperne hørtes om væsentlige spørgsmål.

Det kirkelige Raad var et første skridt fremad, og »gennem sin blot moralske Vægt« vil det »udøve en indgribende Indflydelse paa den kirkelige Udvikling«. Indflydelsen kunne øges, hvis også lægfolket kom til at repræsentere kirken og livet i de forskellige kredse med en mand fra hvert stift. Hertil manglede grundlaget, men det kunne komme ved, at landemoderne udvidedes med 1 præst og 2 lægmænd fra hvert provsti. De kunne vælge lægfolkene til Det kirkelige Raad og kunne også høres, når der skulle besættes bispeembeder. Det var et problem at få lægfolk valgt til landemoderne, det måtte ske i menighederne. De gamle medhjælperinstitutioner kunne genoplives eller menighedsråd kunne søges dannet, eller menighedernes medlemmer kunne vælge, teoretisk set var det sidste det naturligste. Navnlige dette bad Scavenius bisperne om at overveje.

Scavenius' ønsker om drøftelser på landemoderne søgte næsten alle bisper at neddæmpe, undtagen Engelstoft, som på Fyn mødte stærke indsigelser fra 2 modsatte sider på det udvidede landemode. De kom fra dem, der ønskede en virkelig kirkeforfatning og var utilfredse med det, der var på tale, – og fra Vilh. Birkedal, som kom for at protestere på egne og 11 andre præsters vegne. Man handlede ulovligt, hvis man indlod sig på dette uden den forudsætning, at det skulle forelægges den lovgivende forsamling. – I Aalborg deltes provsterne, nogle fandt ikke tiden moden til valg, andre mente, at lægfolkene måtte tilforordnes, kun én vidste, at en løsning forudsatte, at den politiske vælgermasse optoges i

kirken. – På Lolland-Falster var udvidede landemoder traditionen. Her blev der flertal for, at landemoderne valgte de læge medlemmer, skønt Monrad havde gentaget, at det fornødne var råd for menighederne, som disse nu en gang var⁴⁴.

Teologerne valgte Peder Madsen til Det kirkelige Raad, juristerne højrepolitikeren professor H. Matzen. P. Madsen syntes overrasket over, at Scavenius havde stillet lægmændenes optagelse i forgrunden. Opgaven blev dels at sikre embedet mod at synke ned til at blive menighedernes ordførere og »Lægprædikanterne som ganske staaende ved Siden af, om ikke over Præsterne« – dels at sikre at lægfolkene ikke blev ét med politikerne, det blev spørgsmål om valgret og valgbarhed. Det blev vel næppe til noget i den nærmeste fremtid, skrev Madsen 17/7 84 til C.H.E. Jacobi, og hvis en senere minister vil lave kirkeforfatning med lægmænd uden om lovgivningsmagten, da »er man jo vistnok ude over, hvad der egl. henhører under Administrationens Omraade«. – 3/7 85 skrev biskop Johs. Clausen til P. Madsen: Siden sidste år var han ved samtaler med præster ikke blot betænkelig ved, men ganske overbevist om, at udvidedes landemoderne, udleveredes de til radikale politikere. Det var ligefrem en pligt mod Herrens menighed at afvente bedre tider (begge i PMs arkiv).

Ved sin afgang 1891 gjorde Scavenius op, hvad Det kirkelige Raad havde udrettet og nævnte: »Præsternes nye Pensioneringsmaade og det nye Salmebogstillæg«. Det var ikke ganske forkert⁴⁵.

Det kirkelige Raad begyndte i 1884-samlingen (altid i sept.) med viden om, at offentligheden ventede sig noget af det efter sommerens landemoder, men også om, at støttede Det kirkelige Raad udvidelsesplanerne, så var dets dage talte, hvis der kom en anden regering. Men rådet kunne slet ikke enes, nogle ville ikke bindes af drøftelser forud i landemoderne. Monrad betonedede, at man måtte afvente lovbestemte menighedsråd, »en uomgængelig Fornødenhed for en Kirkeforfatning«, og de kunne ikke indføres administrativt. Uenigheden førte til en udsættelse, for at sagen kunne drøftes på næste sommers ordinære landemoder. – Hvis der dér blev åbne drøftelser, noget som Lind søgte at fremme i Aalborg, så var enigheden ikke stor.

1885 indledte Monrad på værst tænkelig vis for de øvrige medlemmer: Man kunne hjælpe menighedsråd frem, hvis de ved kgl. resolution fik lejlighed til at udtale sig ved besættelse af præsteembeder. Fog svarede Monrad, der ellers advarede mod flere administrative skridt, at man ikke behøvede at dele anskuelser fra 1848. Lind mente, at de råd kun burde oprettes med præsternes billigelse. Det endte med, at Det kir-

kelige Raad enedes om for tiden ikke at ønske landemoderne udvidet, det forudsatte menighedsråd eller medhjælperinstitutioner. Dette ville bisperne hver for sig arbejde for, men det var noget, som alle – P. Madsen undtaget – erkendte ikke førte til noget.

De 2 første år forelå flere spørgsmål: Ministeriet foreslog, at bisperne fik den endelige afgørelse af flere administrative forhold. Der kom ønsker fra konventer og fra Indre Missions møde i Odense, til dels krav som fra Askov, men langt mere moderate, altså fra steder, hvor man ventede sig noget af Det kirkelige Raad. De opnåede ikke meget. P. Madsen talte for, at bisperne i indre kirkelige sager fik større ansvar. Swane måtte undre sig, det havde jo vist sig, at bisperne kun ønskede at kunne afgøre få spørgsmål. »Alle Principspørgsmaalene henviste vi til Ministeriet«. Madsens optimisme fik Monrad til at understrege, at bisperne forblev »en Melleminstans« under ministeriet, så længe det eksisterede. Hvad Madsen opnåede, var tak for hans »store Kjærlighed til det biskoppelige Embede«.

Fra 1887 fornyedes Det kirkelige Raad, ingen grundtvigianer kom dog ind. Monrad døde det år, i stedet kom H.V. Sthyr, Lind gik af 1888 og afløstes af V.C. Schousboe, og 1889 gik Engelstoft omsider af og efterfulgtes af Harald Stein. Ind kom et par bisper med godt kendskab til hovedstaden. Desuden blev Peder Madsen ikke genvalgt, af snurrige grunde valgte det teol. fakultet Fr. Buhl, som ikke gjorde sig meget gældende i Det kirkelige Raad, 1890 kom i stedet for ham Henrik Scharling. Alt dette ændrede ikke meget under drøftelser 1888 om udvidede landemoder og 1890 om en udvidelse af Det kirkelige Raad. Begge var foranlediget af forslag fra biskop Balslev, dels fordi Det kirkelige Raad stod så isoleret i menigheden, dels var udsat, hvis der kom politiske ændringer.

Balslev blev ikke modsagt, da han 1888 sagde, at Det kirkelige Raad ikke mødte megen interesse og tillid. Men man fandt ikke, at hans forslag duede, hverken praktisk eller teoretisk. Hvad der ude var ønsker om var ikke, at præster kom med i landemoderne, men lægfolk. Sagen udsattes.

Balslev kom igen 1890, nu med ønske om, at der i Det kirkelige Raad fra hvert stift optoges en præst og en lægmand, en overgang nævntes det, at præsterne valgte deres repræsentant. Alle erkendte rådets isolation. Man føler sig overalt forarget over Det kirkelige Raad på kirkens vegne, sagde Stein. Det kirkelige Raad kunne selv supplere sig, der kom ikke dygtige folk ved opagiterede valg, sagde Fog. Der fandtes ikke mænd, som kunne vinde bifald både i Det kirkelige Raad og i Folkeetinget, mente Scharling. Så gik man over til udvidede landemoder, det

vandt en overgang bifald. Det hele blev dog til et spørgsmål om bedre afstemningsmåder ved udvidede landemoder, hvor alle præster kunne være med.

Afstemmingsmåden drøftedes på landemoderne 1891, de ordinære! Hvor det forslag blev forstået, som det formelt var, accepteredes det, mens det forkastedes, hvor det opfattedes som et skridt mod kirkeforfatning, hvad det også reelt var, omend det mindst mulige skridt. – Da var Scavenius afløst af Goos som minister. Han undrede sig over, at Det kirkelige Raad 1891 var enedes om det forslag, for lægelementet hørte med til enhver kirkeforfatning, hans undren gjaldt også, at bisperne ikke havde hørt de udvidede landemoder derom, de var alligevel samlede.

Scavenius huskede rigtigt i 1891, Det kirkelige Raads væsentligste frugter var en ordning af præsternes pension og et nyt salmebogstillæg.

Meget havde ellers været forsøgt. 1885 prøvede P. Madsen igen at sætte Det kirkelige Raad i relief ved at gøre *Indre Mission* til en slags basis for Det kirkelige Raad. Friheden der og initiativet skulle ikke kvæles, men lægmandsvirksomheden skulle under kirkeligt tilsyn. PM gjorde sig til eneforhandler for Det kirkelige Raad, og Beck stod i gæld til ham for hjælp under den thyske krig. Beck kunne godtage alle forslag, kun ikke at Det kirkelige Raad fik et medlem i Indre Missions bestyrelse. Missionærerne var mistænksomme. Indre Missions venner var ikke uberørt af den politiske agitation og af mistilliden til myndighederne sagde han. 1886 omtalte Madsen kønt sit magre udbytte i Det kirkelige Raad. De fleste bisper var skeptiske, Fog fandt det endog ydmygende, at man havde stået bedende overfor Beck, og bisperne havde det vanskeligt nok med at lede præsterne og kunne ikke klare også Indre Mission.

Indre Mission vandt igen; vel skærpedes missionærernes instruks om forholdet til præsterne, men Beck fik det igennem, da han kundgjorde, at Indre Mission forblev en fri institution som hidtil, men blev anerkendt af Det kirkelige Raad. – Det fik en årlig beretning om Indre Missions virksomhed! (P.G. Lindhardt KhS 7 II, 444ff og Paul Holt 453).

Fra Indre Missions møde i Odense 1885 indsendte Det kirkelige Raad blot til ministeriet ønsket om, at ingen præst var pligtig til mod sin vilje at *vie fraskilte*. Det konfererede med justitsministeriet og Scavenius svarede, at for tiden var der intet at gøre. – 1886 indstillede Det kirkelige Raad, at *højmessen* fik en revision. Det forelagde ministeriet for de udvidede landemoder 1887. Hvad der fik Fog til at bemærke: Det kirkelige Raad står dog over dem, så sligt bør ikke gjentages. (Om Det kirkelige Raad, se Kirke Historie 264ff, 287ff, Aalborg-bisper 55ff).

Held fik Det kirkelige Raad med en nyordning af *præsternes pension*. 1886 forelå et forslag fra statistikeren, professor Harald Westergaard og en pastor Lind, Balslev kom også med et forslag. Man måtte bede ministeriet om at tage den sag op, og resultatet derfra vakte glæde 1887. Man havde blot glemt at tænke på enkerne, det havde Westergaard klaret med ministeriet. Vedtagelsen i Det kirkelige Raad betød, at det »nuværende Lotteri« afløstes af en ensartet ordning. Fog resumerede: Mens Det kirkelige Raads »Virksomhed i Reglen maa give et negativt Resultat, har vi her ved Raadets Initiativ tilendebragt en Sag af stor Betydning«. (Scharlings ganske negative syn på Det kirkelige Raad, se »Livsminder« 331, København, 1919).

Arbejdet med en *ny salmebog* førte til hårde tag mellem Det kirkelige Raad og vækkelserne i Københavns moderatere former. Det var foranlediget af Københavns konvent for at få afløst 1855-salmebogen og det tillæg fra 1873, som Martensen havde holdt ude fra København. De 7 udgivere, deraf 3 fra Københavns Indre Mission og 3 grundtvigske, var færdige 1885 og bad om ministeriets autorisation, sagen fik Det kirkelige Raad. Det kasserede 1885 forslaget af flere grunde, det var uhenigtsmæssigt at opbygge en salmebog efter kirkeåret, sproget i salmerne var ikke blevet lettet af litterær kritik og gode salmer var vejet for mange salmer af Grundtvig. De kunne holde grundtvigianismen i live, den var ellers døende. Udgiverne kom igen 1888 med en revideret udgave, hvor der var vist Det kirkelige Raad lidt hensyn. En god del af Københavns præster og 403 lægmænd ansøgte om, at den kunne tages i brug. Vilh. Beck anbefalede i sin form: Det er »en Taabelighed, ja ligefrem en Synd« at kvæle den ny salmebog, der er bedre end den gamle og tillægget. Lad den blive brugt i København og den vil bane sig vej til alle landets kirker (Fra Bethesda 28/4 89).

1889 var Schousboe, selv medudgiver, forsvarer i Det kirkelige Raad, og end ikke dette indvirkede på de andre: De grundtvigske salmers friskhed og sakramentale betoning var en gavnlig modvægt mod metodismen i Indre Mission, som nu var farligst. Et afslag ville bestyrke opfattelsen af Det kirkelige Raad som »en Institution, der ikke vil føre noget frem«. Hvad Det kirkelige Raad i stedet førte frem var, at 1873-tilægget lettere kunne tages i brug og udgiverne kunne komme med et nyt tillæg med 100 salmer.

Rudolf Volf, også medudgiver, skrev 28/11 89 til Scavenius, at det var aht. Fog, at flertallet i Det kirkelige Raad havde været imod (jfr. Stein til Volf 25/3 89, Fog til Stein 4/3 90, Fogs arkiv). 5/11 89 hørte Swane fra Fog, at han havde talt med Scavenius lige efter Det kirkelige

Raads møde. Scavenius havde sagt, at Det kirkelige Raad var for upopulært til at kunne forkaste forslaget. Men Fog henviste til sin samvittighed og villighed til at bære det ansvar. Fog fortsatte 12/11: Hverken Det kirkelige Raad eller han hindrede tillæggets indførelse, hvor forholdene talte for det (Swanes arkiv RA). Rørdam oplevede det efterår noget nyt, at Scavenius ikke var at træffe, når han søgte ham i ministeriet (Rørdams indsats se En Brevveksling II 146, 150, 164, 177). Scavenius tog nu fat på begge parter, 10/12 spurgte han Fog: Kan et nyt tillæg sammen med det nuværende ventes godkendt til brug i København, når konventet andrager om det? Går ministeriet ind på det, anser jeg det for givet, at de 2 tillæg indføres i de fleste kirker, og uroen vil være forbi for lange tider. Det kirkelige Raad opnår, at konventssamlebogen bevares, og at de nye salmer står i et tillæg. De 100 salmer må udgiverne så bestemme, det er ikke ubilligt efter deres store arbejde. De fleste kan da være tilfredse, de, der ønsker det gamle, kan det, og de, der ønsker det nye, kan få det. Det »vilde glæde mig meget, om De ser paa Sagen som jeg« (Fogs arkiv). 12/12 89 skrev Scavenius til en anden god kending i ministeriet, den grundtvigske professor Fredrik Nielsen: De 2 tillæg kan udelukke konventssalmebogen, som har flere tilhængere end De og andre tror, fx Paulli og Stein, der vist samler de største menigheder i byen. Så længe ministeriet i en sådan sag kan følge Det kirkelige Raad, har det ikke grund til at gøre sin egen mening gældende, det er umuligt at gå imod Det kirkelige Raad i den sag (KB Utilg. 155). – 3/2 90 spurgte Fog Swane: Kan 120 og 100 omarbejdede salmer være et tillæg? Scavenius havde været venlig overfor det, men Fog havde sagt ham, at Det kirkelige Raad måtte høres. 4/4 90 hørte Scharling i ministeriet af Jonquières, at ministeren »er fuld bestemt paa at indføre« det nye tillæg.

1890 skulle Det kirkelige Raad tage stilling til det, og Fog sagde, at sagen lå Scavenius meget på sinde. Tillægget kan passere, men ikke autoriseres, sagde Swane. Stein og Sthyr manede til, at man enedes, mens Matzen foreslog, at man brugte ministeriets praksis i sager, det ikke syntes om, at forelægge dem for landemoderne. Der blev et flertal for, at tillægget kunne tages i brug. (Aalborg bisper 64f, 98ff. »Holmens provst« 114ff).

1888 fik Det kirkelige Raad en adresse fra 39 ansete mænd om oprettelse af »en almindelig og kraftig *Menighedspleje*« (jfr. G. Schepele: Om Menighedspleje, København, 1888, »Kirkeklokken« 12/5 og 14/7 1889, Fra Bethesda 1889 298ff, 478). Bag lå både ønsket om at bremse socialismen og at afhjælpe den sociale nød, også at kirken kan vinde »mange for sig«, og at give lægfolk, der længes efter det, en opgave.

Harald Westergaard var en af 3 initiativtagere, han skrev: Vi ville give »et lille Stød til Fremme af de Troendes *Samfundsliv* ... det bedste Bolværk mod alle Angreb paa Kristendommen«. Vi ser jo, at det er de bedre stillede, der kommer i kirkerne (s.st. 60 og 190, 189-årgangen vrimler med indlæg). Westergaard så videre: Der kommer et samarbejde mellem menighedsforeningerne, og sagen vil »styrke Menighedslivet ved ligesom at give Kirken et fælles Organ« (brev 5/9 88, her fra Ribe bispearkiv, 1 pk. med Det kirkelige Raad-sager, LaV. Her kopi af skitse: 1) i sognene frivilligt arbejde, »helst« med præstens medvirken, 2) i hvert stift og København en centralforening med biskoppen i spidsen for lægfolk, der er fortrolige med opgaven, til at fordele menighedsplejernes midler ligeligt, løfte opgaver som de enkelte foreninger ikke kan magte og bistå de mindre foreninger og 3) et udvalg for de 8 centralforeninger indkalder delegerede for de enkelte foreninger til »kirkemøde«, for at drøfte fælles formål og opgaver fx bekæmpelse af drukkenskab, usædelighed og sociale spørgsmål).

Bisperne greb sagen med betænkelighed og glæde. Den var ensidigt støttet af højrefolk, det blev der rådet bod på ved endnu en adresse med 124 underskrivere, her var venstremænd som Bojsen, Klaus Berntsen og Høgsbro med. Deraf kunne også udvikles menighedsråd, som der siden kunne bygges videre på. Initiativtagerne fik dog tak for at have rejst en menighedssag, som kaldte på de bedste kræfter – men også advarsler mod at forivre sig og overse de anderledes forhold på landet. Bisperne ville, hver i sit stift, opfordre præsterne til at tage fat sammen med kirkelige mænd. »Først ad Aare« kunne en centraliseret organisation drøftes, når sagen havde vist sig levedygtig (koncept i Viborg bispearkiv, LaV). – Det her var bispernes anliggende, ministeriet holdtes på afstand. –

Sagen faldt på modvilje hos præsterne, der var stødte over at skulle indberette, det var klart i Det kirkelige Raad 1889. Det havde vist sig på landemoder og i konventer, samt ved Bethesdamødet. Her gik Beck hårdt imod: Initiativet var ikke kommet fra den levende menighed, man ville have sognepleje. De troende skulle nok hjælpe troende brødre som virkelig menighedspleje, dette var en ren human sag. Modsat ville de grundtvigske tage sagen just sådan (Beretning om Det tredje kirkelige Møde ... 1889 i Aarhus 40ff). Reelt var udfaldet, at man havde oppet sig noget, hvor der i forvejen var sådant arbejde igang.

Noter

Anvendte forkortelser

Ft Folketinget, med dato og/eller spalte angives Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger tilsvarende med Lt Landstinget, Jy. Saml. Jyske Samlinger, KhS Kirkehistoriske Samlinger.

KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland m.v., LaV Landsarkivet Viborg, RA Rigsarkivet.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

Litteratur, forkortelser

Rambusch: Sigurd Rambusch: *Jakob Scavenius*, Aarhus 1988.

Niels Petersen: Niels Petersen: *Kultusministeriet, Organisation og arkiv*, København, 1984.

Love Exp: *Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen* ved H.V. Skibsted.

Bojsen: *Frede Bojsens politiske erindringer* ved Kristian Hvidt, København, 1963.

En Brevveksling: *Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I-II* ved H. Skat Rørdam, København, 1915-16.

Fink: Troels Fink: *Estruptidens politiske historie I-II*, Odense 1986.

Høgsbro: Sofus Høgsbro: *Brevveksling og Dagbøger I-II* ved Hans Lund, København, 1924-25.

Pontoppidan: P.G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan I-II*, København, 1950-53.

Aalborg bisper: *Et Festskrift Fem Aalborg-bisper* ved P.G. Lindhardt, Aalborg 1954.

To høj Kirkemænd: *To Høj Kirkemænd, En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Aarhus 1958.

Kirke Historie: *Den danske Kirkes Historie VII* ved P.G. Lindhardt, København, 1958.

Thyssen: Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse I*, København, 1958.

1. Jakob Fr. Scavenius (1838-1915) havde været i Folketinget i 15 år og var i løbet af 70'erne blevet ledende i Folketingets Højre. – Ved hans udnævnelse skrev den grundtvigske N.J. Termansen (MF 1858-78, ML 1878-86): Det gælder selvfølgelig en estrupsk politiker, hverken kirken eller skolen (Høgsbro II 100). H.L. Martensen, Sjællands biskop 1854-84, skrev 24/10 80 til biskop Brammer, Århus: Ministeren er sikkert »meget ubetydelig og uden Interesse for Kirken«. Det kan måske gå ret godt, hvis han holder sig til traditionen og Jonquières (Martensens arkiv KB Ny kgl. S.

- 3448 4°). Jonquières var kontorchef for I. kontor, der varetog de kirkelige forretninger jfr. Niels Petersen 332.
2. P.E. Lund, se Aalborg bisper 27ff og Rambusch 16ff.
 3. Berg Ft 213, Scavenius.268, 349, forslaget som Scavenius havde stemt for KhS 1981 96.
 4. KhS 1981 83ff.
 5. Fink I 231 og 234.
 6. Ft 3992. – Ft havde modsat sig forhøjelsen, det vil mindre tilskynde til en præstelønningslov, »enhver Regjerings Opgave«, Ft Tillæg B 80/81 1246.
 7. Ft 3986f, 4030f – jfr. P.G. Lindhardt: Kampen om det teologiske Fakultet, Jy. Saml. Ny Rk. III 217ff.
 8. Ft 4029.
 9. Tauber og Claussen Ft Till. B 965, ændringsforslag nr. 26. – Scavenius Ft 4759, Lt 1300.
 10. Ft 20/1 81, 1916ff.
 11. Vends Herreds Provsti Konvent vedtog 17/11 80 enstemmigt, at opfordre kredsens folketingsmand, den gamle venstrefører Balthazar Christensen, til at fremsætte lovforslag om, at adgangen til bgl. ægteforening udvidedes til også at gælde fraskilte folkekirkemedlemmer. Det skete 22/11, Ft Till. A 3047, I. beh. 15/2 81 2619-2681.
 12. 1880 F 1444, her Scavenius' koncept og bispernes udtalelser.
 13. I »Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961« (citeres siden Paul Holt) omtaler Holt den tyske krig 423ff, uden at korrespondancen mellem ministeriet og Sjællands biskop nævnes. Jfr. Kirke Historie 253ff.
 14. Jfr. blot Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv (København, 1900): At Martensen fik sagen i sin hånd skyldtes et tilfældigt møde, 170 og Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck II 216f (København, 1922). Allerede i sin nekrolog over Martensen lagde Beck op dertil: Martensen var én, når man var sammen med ham, en anden når han skrev i studerekammeret. Da han var på sin allersidste visitats i Ørslev og Solbjerg, så han »mildt paa Livet ... udtalte ... sin Glæde over den nye Ordning af den indre Mission ... som han selv havde Del i«, sådan modererede Beck også Martensens kritiske bemærkninger om Indre Mission i erindringerne, hvor Becks navn end ikke nævntes (Indre Missions Tidende 1884 117f). Blev opholdet under visitatsen end forlænget, så beholder den overlevende, som drager skel mellem hvad en afdød har sagt privat og ytret offentligt, dog ret overfor den afdøde – hos dem, der tror den levende på hans ord (jfr. KhS 1986 129 note 12).
 15. Teol. professor Peder Madsen (1843-1911), 1909-11 Sjællands biskop, Harald Stein (1840-1900) da præst i Kbh, biskop Fyn 1889-99. Det må have tiltalt de 2 fra Kbh.s Indre Mission, med missionshuset Bethesda som center for forkyndelse og »geringsmission«, at Becks stærke Indre Mission, men landsdækkende »ordmission«, påkaldte deres bistand. – Kbh.s Indre Mission udgav »Fra Bethesda«.
 16. 1881 G 77, ministeriets skr. til bisprensbrevbog 2/2 303 og 16/4 1106. Der ligger en uafsluttet kladde til svar fra ministeriet.
 17. Kirke Historie 229ff, Pontoppidan 91ff, Thyssen 268ff, Høve Valgmenighed og fri-menighed 1880-1980 17ff (citeres Høve 100).
 18. 24/11 81 skrev M. Mørk-Hansen, Vonsild, til Carl Ploug: Også Scavenius har forhaestet og forløbet sig, han burde have holdt sig til underskriverne af den radikale adresse, det kunne forsvares. Men ingen tiltror Scavenius indsigt i de ting og mener at høre Martensens røst bag. Gav han og de andre bisper deres præster en tilrettevis-

- ning, så bar de selv ansvaret (KB Ny kgl. S. 3316 4°). Martensen var fortørnet over ikke at være hørt, i så fald havde han holdt sig til sagens realitet, ikke dens formalitet KhS 1994 81.
19. Her var et problem. Johs. Schrøder, bror til Ludvig Schrøder, Askov, skrev til V.J. Hoff 23/9 81: Adressen burde fra først af også være stilet til regeringen, men da det ikke er sket, må vi vise regeringen den opmærksomhed, at sende den en afskrift. – og 30/9: Jeg kan ikke få mig selv til at tilføje noget i det underskrevne dokument, selv om det svarer til den tydelige mening, at den var stilet »baade til Regjering og Rigsdag«. Det »maa i Sandheds Medfør besvares benægtende«, mens det fastholdes, at det i hastværk eller uagtsomhed ikke kom frem, men var meningen. At dette blev udtalt, kan jeg ikke sige med vished, RA.
 20. Elle Jensen i Vartovbogen 1949 137ff. 24/6 1844 indrykkede Birkedal en erklæring i Berlingske Tidende om, at den danske menighed *må* have en ny salmebog. B. fik en tilrettevisning for at have udtalt sig om forhold, der hører under regeringens afgørelse. Provsteretten idømte ham en bøde på 50 rdl., landemodet nedsatte den til 10 rdl., men B.s ytring fandtes »meget nær ved Grænsen af det utilbørlige«. Begge parter lod det blive derved.
 21. Ft 10/12 81 245-97; det vedtoges med 67 stemmer mod 5, at Folketinget ikke billiger irrettesættelsen af præsterne.
 22. Skat Rørdam, højregrundtvigianer, 1869 præst på landet, 1880 i Kbh., 1886 Holmens provst, 1895 Sjællands biskop. Jfr. P.G. Lindhardt: Holmens provst (København, 1969), citeres »Holmens provst«.
 23. Harald Holms arkiv i RA. Støtte fra Andreas Leth 5/11, mens Mors-præsterne var imod. I Askov var Holm tilskyndet af C.J. Brandt, J.L. Knudsen og Svejstrup, breve til læge Jes Rossen 12/8 og 18/8 81.
 24. 1876 var det forbudt Fr. Nygård at holde konfirmation og altergang ved samme gudstjeneste. Lund optog den skik (Thyssen 271). Ønsket om børnealtergang opstod i Vejstrup valgmenighed, det modsatte præsten der sig, i valgmenigheden på Mors blev det en livssag, Høve 100 21, 26.
 25. Høgsbro II 108, som citerer rigtigere end Bojsen og med ham Rambusch. – I. beh. 13-14/1 82 549-609 og 613-41.
 26. 20/5 82 udvalgsbetænkninger Till. B 1387ff.
 27. Plougs arkiv KB Ny kgl. S. 3316 4°.
 28. Se fx L. Koch: En gammel Præsts Erindringer 156 (2. udg. 1912) og de af mig meddelte breve, Vartovbogen 1961 96ff og 1962 121ff.
 29. Afsnittet er sammendrag af min afhandl. KhS 1971 157ff og 1972 189ff.
 30. Dagbogsnotat 4/7, det skete på opfordring af den grundtvigske provst C.P.G. Kampmann, Linds arkiv RA.
 31. B.J. Fog, biskop Århus 1881-84, Sjællands biskop 1884-95. Fogs afhængighed af Martensen fremgår klart af et brev til daværende kontorchef Larsen, Martensens svigersøn. De kender mit forhold til Deres svigerfar. Jeg har i spøg sagt ham: Jeg følger Dem et godt stykke på den anden side af min samvittighed. Det er tildels sandt, det er mig en samvittighedssag at følge ham. Jeg vil derfor gerne vide, hvordan hans mening i hovedsagen falder ud om et bisperne forelagt spørgsmål. (Martensens arkiv KB Ny kgl. S. 3456 4°). – Hans udnævnelse havde krævet mange tanker: 24/10 80 havde Martensen skrevet til biskop Brammer, der havde nævnt andre som sin afløser: Jeg mener, at De for mig har nævnt dr. Fog og han vil gerne, for han ønsker forandring og er ikke ganske tilfreds med sine Kbh.ske forhold (Martensens arkiv KB Ny kgl. S. 3448 4°). Hvad ville Scavenius? Højskoleforstander Jens Nørregård men-

- te rigtignok, at Scavenius havde været i kirke »i den sidste Tid hos Skat Rørdam, fordi han havde ham i Kikkerten til Aarhus Bispestol« (Erik Nørr: Mellem Otto og Jakob I 148 brev 27/5 81). 11/7 81 skrev P. Madsen til biskop Swane: Kongen og Martensen støtter stærkt Fog, men Scavenius vil ikke have ham »for hans Distraktions Skyld«. Fog er meget opsat på det, men Scavenius vil vel have domprovst L. Gude, men Martensen siger, at denne ikke vil, det er nok kun aht. Fog. [Snarere aht. at Sjællands bispestol snart blev ledig, jfr. note 38A]. Ministeren siges også at »tænke paa Johs. Clausen eller Skat Rørdam«. (Swanes arkiv RA). 2/9 eller 9/9 81 skrev Scavenius og tilbød Fog embedet.
32. Lind nedskrev siden: 8/10 oprettedes »et Bisperaad. Jeg talte derom til Scavenius, medens han var her. Om jeg har Andeel i, at det oprettedes veed jeg ikke, men det er næsten sandsynligt«.
 33. Rambusch nævner eksistensen af disse koncepter (125), men udnytter dem slet ikke.
 34. Martensen korresponderede jævnligt med bisperne Laub og Brammer, samt L. Gude. Det sidste brev til denne er af 7/2 83 (udg. af Bjørn Kornerup København, 1957).
 35. KB Ny kgl. S. 3176 4°.
 36. H.L. Martensen i sit Hjem blandt sine Venner 222ff og 228ff. København, 1918.
 37. Det undrer dog, at Scavenius' skrivelse om Det kirkelige Raad synes fjernet af Martensen begge tænkelige steder, og at datteren slet ikke vidste bedre; heller ikke Fog, der 19/10 just havde modtaget Martensens erindringer med omtalen af bisperådet, samtidig med at Det kirkelige Raad var oprettet 8/10, synes at indse, at Det kirkelige Raad ikke var efter Martensens ønske, nedsat af kongen, subsidiært af ministeren, uden at bisperne kompromitterede sig ved at bede derom. Der kan være mange tænkelige grunde dertil – også den, at Martensen ikke har kunnet stå for, at han gjordes til Det kirkelige Raads egl. ophavsmand og undlod indsigelser. En formastelig ide?
 38. Love Exp 8/10 83, hvor også ministerens forestilling bringes i sin helhed.
 - 38A. Rygterne gik. 21/11 83 svarede H. Stein R. Volf, at også han elskede og skattede vor »gamle Biskop«, men også han var efter Martensens afslutning af hans erindringer fyldt med sorg over de overfladiske og doktrinære domme, der er områder, hvor Martensen »Intet har lært og Intet glemt«. Men det drejede sig om, hvem der skulle efterfølge Martensen, Stein og Volf var enige om, at det skulle Fog. Volf tænkte på at sætte en præsteanstalt igang, men hverken de grundtvigske eller Indre Mission, dvs. Becks venner, ville være med. »End ikke Kjøbenhavns Præster ville kunne blive enige om Fog«, så en adresse med ringe tilslutning kunne gøre skade. Men Fog vil næppe, han er godt installeret i Århus. Alderen berettiger ham til en retrætepost, ikke til folkekirkens mest fremskudte post. »Mænd, som vide Besked« siger, at Scavenius er bestemt imod Fog. Det er ubegribeligt, at nogen tør byde sig frem til den post. 22/11 vidste Stein, at Martensen havde indgivet sin afskedsbegæring. Han peger »bestandig paa Gude, som er aldeles villig«, med ham må man »haabe det Bedste, men vente det Værste«. Scavenius og dronningen er for ham, kongen velvillig. 25/12 var Stein knuget af, at hans præstevener for Scavenius udtalte ønsket om ham som biskop, vel sagt af kærlighed. Alle spurgte Stein derom, og han kunne ikke svare dem, at han havde sagt nej, når han ikke var tilbudt stillingen. Blev han biskop, kunne der komme forhold, som hverken kirken eller han var tjent med. Den naturlige kandidat var Fog, Vols arkiv, RA.
 39. Scavenius havde hørt bisperne flittigt bl.a. om Balthazar Christensens lovforslag om bgl. ægteskab og om et ønske fra Thyboere, der hørte til valgmenigheden på Mors: Næsten truende fordrede de deres kristelige ret til at gå til alters uden forudgående absolution, som det var forordnet. Det sidste var 4 af 7 bisper for at imødekomme,

- Engelstoft, Swane og især Monrad var imod. Scavenius udskød sagen 17/10 83 til Det kirkelige Raad samledes, så kunne det tale sig til rette om at give Scavenius råd (KhS 1994 84, 90f). Thyboerne, før så stridige mod autoriteterne, afholdt sig nu autoritetstro fra at gå til alters, indtil Scavenius gav dem lov, skrev Laura Lund 2/1 84 til Fr. Nygårds kone (arkiv i RA!).
40. 30/1 84 skrev Swane til Peder Madsen: Det er korrekt, at der optages en repræsentant for grundtvigianismen i Det kirkelige Raad, og Rørdam er »den eneste af Partiet, som kan komme i Betragtning«, han bliver en ypperlig biskop. Jeg er derfor bedrøvet, om hans vægring er definitiv.
 41. En Brevveksling II 58f, 62. Da der er rejst berettiget tvivl om udgivelsens korrekthed, har jeg eftersat rigtigheden af direkte citater derfra i de originale breve (RA). – Vidste Scavenius, at Rørdam i Kbh.s præstekonvent 12/3 83 havde forsvaret Rasmus Lund: Han er udelukket af den danske præstestand, men ikke af folkekirken, og hans dåb og konfirmation må vi vel alle anse for fuldgyldig. Lund har handlet i god tro, ikke begået edsbrud, han vil kunne ansættes på ny i folkekirken.
 42. En Brevveksling II 69 og Henrik Sharlings dagbøger 29/2 84 (RA), 5/8 85 fortælles i dagbøgerne om et besøg hos Engelstoft, »der spørger mig, hvem der er udset til hans Eftermand«? – og 11/9 85 noteredes: »Styhr er udseet«. Jfr. Rørdam til P. Madsen 13/2 84: Jeg håber at kunne indse, at jeg gjorde ret, nu kan jeg kun sige: »Jeg kunde ikke gøre andet«, samt Madsen til C.C. Jacobi (KB Add. 1165a og d).
 43. Ft 16-17/11 870-964, jfr. KhS 1975 154ff, 157f. – Præster sendte bisperne takadresser, nogle grundtvigske kom med modadresser.
 44. Landemodetforhandlingerne foreligger gerne trykte. – Om landemoder som institution, se H. Matzen og Johs. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret 201ff (København, 1891).
 45. Jy. Saml. Ny Rk. IV 304, note 24. – Det kirkelige Raads møder refereredes i protokoller (RA), og referaterne godkendtes. Emneregistre bagi for hvert bind gør opslag let, hvorfor sidehenvisninger her udelades. Love Exp bragte for 8/11 84 et beskedent og intetsigende referat fra den første samling, det genoptoges først 1893 og udførligere. Formanden indsendte et referat til ministeriet om det af rådet foretagne, det svarede før næste session om, hvad det derefter havde foretaget sig. Skrivelser findes under journalsager.

Cand. theol. Haraldur Níelssons oversættelsesvirksomhed og de første tilløb til »bibelkritik« på Island

Af Gunnlaugur A. Jónsson

Det er blevet hævdet med rette, at ingen islænding har oversat mere af Bibelen end Haraldur Níelsson¹ (1868-1928). Han arbejdede på sin oversættelse 1897-1907 og oversatte en langt overvejende hovedpart af Det gamle Testamente. Hans oversættelse blev udarbejdet i en for islandsk kirkeliv urolig tid. En ny kritisk synsvinkel var ved at slå igennem inden for bibelforskningen i disse år, og det var daværende lærer ved Præsteskolen Jón Helgason (1866-1942), der først og fremmest præsenterede de nye synspunkter i islandsk regi. Arbejdet med oversættelsen medførte at Haraldur Níelsson efterhånden overtog den nye og kritiske tilgang til Skriften. Han gjorde fælles sag med Helgason i bestræbelserne for det nyes udbredelse, og faktisk havde de tos hidtidige venskab været så nært, at deres inbyrdes forhold næsten kunde kaldes broderligt. Uenigheden omkring denne »nye« teologi blev meget stærk på Island som den blev det mange steder udenfor dette lands grænser. Det skulle da også vise sig, at Níelssons oversættelse fik en meget blandedt modtagelse, og det ser ud til, at meningerne om den ikke mindst blev bestemt af, i hvilken lejr man befandt sig med hensyn til spørgsmålet om bibelkritikken.² Nogle priste Níelssons oversættelse i høje toner, andre kaldte den »hedenskabets Bibel« og indankede oversættelsen for Det britiske og udenlandske Bibelselskab, som finansierede dens udgivelse.

Oversættelsen forberedes

På et møde i Det islandske Bibelselskab 10. august 1887 blev det besluttet at påbegynde en revision af Bibelen, så snart det kunne lade sig gøre. Særlig presserende forekom en revision af Det gamle Testaments islandske tekst³. Biskop Hallgrímur Sveinsson var meget interesseret i sagen. Han nærrede et ønske om, at originalsprogene skulle danne baggrund for revisionen af bibeloversættelsen, og i 1889, på det første landskonvent, som Sveinsson forestod, fik dette ønske præsternes tilslutning. Imidlertid gik der adskillige år, før beslutningen kunne føres ud i livet, eftersom »ingen til opgaven vel kvalificeret person stod til

selskabets rådighed«⁴. Om foråret 1897 forandredes denne situation, idet biskoppens søstersøn, Haraldur Níelsson vendte hjem fra sine studier i København, hvor han havde bestået embedseksamen i teologi og fået et upåklageligt vidnesbyrd. Bibelselskabets bestyrelse ansatte ham til at revidere Det gamle Testaments tekst sammen med et udvalg af personer, som selskabets bestyrelse udpegede.

Kommissionen til oversættelse af Bibelen

Sæde i Kommissionen til oversættelse af Bibelen havde foruden Haraldur Níelsson biskop Hallgrímur Sveinsson (1841-1909)⁵, som samtidig var Bibelselskabets præsident, lektor Þorhallur Bjarnarson (1855-1916) og overlærer, senere rektor ved Latinskolen Steingrímur Thorsteinsson (1831-1913). Sidstnævnte var arbejdsgruppens digterbegavelse, og han havde specielt fået tildelt den opgave, »at yde sine medarbejdere behørig hjælp og vejledning, så sprogbrugen i den nye oversættelse kunne blive så omhyggelig og smuk, som vel muligt«⁶. De to førstnævnte havde såvel som andre islandske teologer med eksamen fra Københavns Universitet i deres studietid dér fulgt et begynderkursus i hebraisk og skulle derfor have en vis indsigt i dette sprog, i det mindste tilstrækkeligt til at kunne forstå førsteoversætterens udredninger af tekstvidenskabelige spørgsmål. Hallgrímur Sveinsson har dog utvivlsomt talt af egen erfaring, da han erindrede om »hvor nemt dette sprog (hebraisk) går i glemmebogen hos den, der kun har liden eller ingen mulighed for at bevare sine kundskaber og forøge dem med en fortsat beskæftigen sig med det«⁷. Også Haraldur Níelsson har nævnt, at ingen af hans medarbejdere besad videnskabelige færdigheder i hebraisk⁸. Kommissionens medlemmer holdt ugentlige møder på biskoppens kontor, hvor de diskuterede og gennemgik Níelssons oversættelse.

Haraldur Níelsson skaffede sig straks fra begyndelsen de bedst tænkelige hjælpemidler, som f. eks. de nyeste, udenlandske bibeloversættelser og kommentarer ifølge anvisninger fra hans lærer i Gammel Testamente i København. Mest uvurderlig betydning for ham fik imidlertid Gesenius' hebraisk-aramæiske ordbog⁹.

Oversættelsesarbejdets metode og målsætning

På kommissionens første møde den 20. oktober 1897 fremlagde biskop Sveinsson et udkast til regler for arbejdsprocedure, som kommissionen siden tilsluttede sig og rettede sig efter. Ifølge disse regler skulle originalteksten i enhver henseende danne grundlaget. Det skulle tilstræbes

at tilnærme oversættelsen så tæt til originalteksten, som hensynet til det islandske sprogs natur kunne tillade.

Den oprindelige plan gik i al beskedenhed ud på at revidere den eksisterende oversættelse; men kommissionsmedlemmerne blev snart klar over, at intet mindre end en nyoversættelse kunne repræsentere en tillfredsstillende løsning på opgaven.

Kommissionen lagde stor vægt på, at oversættelsen skulle være »præcis og ordret, således at ord modsvarede ord og afsnit afsnit fra original til oversættelse«. Så megen vægt blev lagt på dette forhold, at kommissionen tillod sig at fortrænge visse betænkeligheder ved »at oversættelsen af den grund mange steder kommer til at virke lidet islandsk«¹⁰. Der er således ingen tvivl om, at det var meningen at oversætte den hebraiske tekst, og det var en almindelig antagelse, at Det gamle Testamente ikke tidligere havde været oversat til islandsk fra den hebraiske originaltekst. Med henblik på et vellykket resultat blev det, da arbejdet med oversættelsen var kommet et stykke på vej besluttet at Haraldur Níelsson skulle rejse udenlands. På det tidspunkt havde han afsluttet oversættelsen af de to første Mosebøger og af de første 14 kapitler i den tredje. Ved tiden for Níelssons afrejse blev den nys oversatte 1. Mosebog udgivet som introduktionsbind, *Fyrsta bók Móse í nýrri býðingu eftir frumtextanum*. Reykjavík 1899.

Haraldur Níelssons studierejse til Halle og Cambridge

I maj 1899 offentliggjordes i tidsskriftet *Verði ljós* en nyhedsmeddelelse, hvori det oplystes, at Københavns Universitet havde bevilget cand. theol. Haraldur Níelsson et legat på 800 kr., så han kunne rejse til udlandet for at kvalificere sig fyldestgørende i det hebraiske sprog og andre kundskabsgrene med relevans til studiet af Det gamle Testamente. »Derfor rejser han nu hjemmefra med postbåden, og hans rejstes mål er Tyskland, eller universitetsbyerne Halle og Strassburg, hvor de betydeligste læreanstalter for gammeltestamentlige videnskaber for tiden anses at befinde sig« hedder det i meddelelsen¹¹.

Københavns Universitets velvillige indstilling til islandske teologer havde hidtil bl.a. kommet til udtryk derved, at Jón Helgason i foråret 1894 havde fået et legat med henblik på en studierejse til Tyskland, før han skulle vende tilbage til Island for at overtage det lærerembede ved Præsteskolens, der var blevet ledigt ved hans far lektor Helgi Hálfðánarsons (1826-1894) død. Denne Tysklandsrejse fik omfattende følger for Helgason – og i det hele taget for det islandske teologiske klima; thi under dens forløb blev han fortrolig med den liberale teologi, som lærerne

ved Det teologiske Fakultet i København for det meste havde fortiet eksistensen af eller omtalt i nedsættende vendinger. Og nu var det blevet Haraldur Níelssons tur til et besøg i det tyske.

Fra Halle skrev Níelsson et brev til sin gode ven, Jón Helgason, tilsyneladende den første aften, han ankom dertil. Brevet er interessant af mange grunde. Af dets indhold fremgår det bl.a., at det var den danske professor Frants Buhl, den eneste liberale teolog ved Københavns Universitet, der fik i stand, at Níelsson kom til Halle og ikke til Strassburg. Ifølge et skøn af Buhl, havde de i Halle større kapaciteter inden for faget hebraisk, og af dem var Kautzsch den betydeligste¹². Andre danske teologer og ledende skikkelser i den danske kirke, deriblandt kulturminister Styhr¹³, havde foretrukket at Níelsson tog til England, idet de frygtede, at han kunne komme under uheldig påvirkning fra bibelkritikken i Tyskland. I sit brev beretter Níelsson, at tyskerne straks var begyndt at spørge ham, hvilke følelser han nærede over for »kritikken«, og om den islandske oversættelses-kommission havde tænkt sig at følge den masoretiske tekst på ethvert punkt. »Det er også det mest problematiske spørgsmål, jeg er stødt på ved oversættelsesarbejdet,« skriver Níelsson og nævner endvidere, at han har forelagt problemet for professorerne Madsen¹⁴, Buhl¹⁵ og Jacobsen¹⁶. Han bemærker, at Madsen er både »konservativ« og »forsigtig«, men at Buhl på den anden side er villig til at underkende »textus receptus«, når Septuaginta (LXX) eller Pesjhitta frembyder en bedre variant; Madsen vil derimod altid følge den masoretiske tekst, men anføre andre varianter i apparatet¹⁷.

Det næste brev til Jón Helgason fra Haraldur Níelsson i Halle er dateret 9. juli (1899). I det brev beretter han om det gode udbytte, han får af sine grammatiske studier der og om det gavnlige ved at skrive hebraiske stile. Herefter fremstår hebraiskundervisningen i København som en gang overfladisk fuskeri¹⁸.

Oprindeligt havde en Englandsrejse ikke indgået i Níelssons planer for denne tur; men det ser ud til at nogle danske teologer har rådet ham til en sådan af frygt for, at han skulle blive udsat for usunde påvirkninger af bibelkritisk observans hos tyskerne i Halle, sådan som det er blevet omtalt ovenfor.

Haraldur Níelssons forbindelse med Eiríkur Magnússon

Om det, der gik forud for rejsen til England, beretter Haraldur Níelsson for Jón Helgason i et brev, skrevet i Cambridge efteråret 1899. Heri fremgår det, at Níelsson mest var »inspireret af professor Madsen«, da han besluttede sig for turen til England. Han fortæller endvidere, at han

har skrevet om sine rejseplaner til Eiríkur Magnússon (1833-1913), daværende bibliotekar i Cambridge og fået gode og imødekommende svar fra ham. Det tilføjes, at Buhl og Jacobsen har givet deres minde til planens udførelse – og det konstateres, at overværelsen af disse to læreres forelæsninger nærmest har været en slags formålsløst tidsfordriv¹⁹.

I en nekrolog over Eiríkur Magnússon beskrev Níelsson senere sin ankomst til Cambridge: »Aldrig har jeg været mere glad for at træffe en landsmand i udlandet, og aldrig har noget menneske taget imod mig af en så hjertelig velvilje, som den han viste mig. Hans kone var på det tidspunkt i Amerika. Han lod mig straks forstå, at det var hos ham jeg skulle bo, mens jeg opholdt mig i Cambridge. Jeg boede hos ham et stykke ind i marts 1900, og jeg har aldrig i mit liv haft det bedre; ingen far kan være mere for sin søn, end han var for mig. Og hvilken uudtømmelig visdoms kilde var han ikke for dem, der omgikkes ham. Det var nemlig hans kæreste beskæftigelse, at bibringe andre kundskab. Denne vinter kom jeg til at kende ham vældig godt, og siden har jeg ikke blot haft stor agtelse for hans begavelse og hans store, mangesidige viden, men er tillige kommet til at værdsætte ham for hans fine menneskelige egenskaber«. ²⁰

Haraldur Níelsson havde åbenbart mere tilovers for engelsk kirkeliv end for det tyske. Han giver udtryk for dette med fynd i et brev til Jón Helgason: »Englænderne læser Bibelen, tyskerne kritiserer den.«²¹ I det andet, ovenfor omtalte brev, som var skrevet nøjagtig en måned før det her refererede, og hvori Johannes Jacobsen i København blev omtalt og karakteriseret som konservativ sammenlignet med Halles gammeltestamentlige forskerstab, tilkendegiver Níelsson så, at han ingenlunde vil ytre sig bebrejdende om Jacobsens indstilling, men snarere udtrykke sin tilfredshed med den²². Af disse og andre ytringer i Níelssons brev kan det slutes, at han på den tid ikke til fulde havde tilsluttet sig bibelkritikken. I en vis forstand gjorde han det aldrig, som der senere skal refereres til.

Mellem Níelsson og Magnússon bestod herefter et stærkt og ægte venskabsforhold, som stort set varede til sidstnævntes dødsdag. Senere skulle der dog ved deres indbyrdes divergerende standpunkter overfor spiritismen komme en kurre på tråden.²³ Imidlertid skrev Magnússon en begejstret anmeldelse af Níelssons bibeloversættelse, som det også vil blive omtalt i det nedenstående. Desuden søgte han at gøre sin indflydelse gældende overfor Det britiske og udenlandske Bibelselskab med henblik på lønforhøjelse til Níelsson, efter at denne havde fået tilbud om et lærerembede i Manitoba i Canada til en betydelig højere gage,

end den han oppebar for oversættelsesarbejdet²⁴. Da striden omkring bibeloversættelsen opstod efter dens publicering i 1908, fandt Níelssons modstandere sig foranlediget til at henlede Det britiske og udenlandske Bibelselskabs opmærksomhed på hans og Magnússons nære venskabsforhold og på en direkte familiær forbindelse mellem Magnússons hustru og Níelsson²⁵. Hermed anfægtedes Magnússons position som neutral part i denne tvist²⁶.

Eiríkur Magnússon havde førhen haft ikke så lidt at gøre med Bibelens oversættelse til islandsk. Han havde haft det hverv at være korrekturlæser på den islandske Bibels London-udgave fra 1866. Omkring denne bibeludgave pågik stærke og personlige uoverensstemmelser imellem Magnússon og Guðbrandur Vígfússon (1827-1889)²⁷, som på den tid virkede i Oxford. I forlængelse af disse uoverensstemmelser opstod et nag, som holdt sig i de tos fælles levetid²⁸. Uoverensstemmelserne vil ikke blive yderligere omtalt her; men det bør nævnes, at i dem indgik Magnússons forsvar for udgaven fra 1866 imod Vígfússons kritik. Når det bringes i erindring, med hvor stor energi Magnússon i sin tid havde ført sit forsvar for denne udgave, bliver det bemærkelsesværdigt at han nu viste Níelsson så megen imødekommenhed og venlighed, i særdeleshed på baggrund af sidstnævntes reaktion på udgaven fra 1866, som han havde udtrykt sig ligeså kritisk om som Vígfússon.

Om den firsårige Magnússon hedder det i tidsskriftet, *Nýtt kirkjublað*, 1908, at ingen har haft større interesse end han for den nye bibeloversættelse, og hans kommentarer og forbedringsforslag kaldes »et flot stykke arbejde«²⁹. Efter sin hjemkomst fra udlandet genoptog Níelsson tråden i sit arbejde med oversættelsen. Imidlertid kom arbejdet med Mosebøgerne snart til at synes ham noget trivielt. Han tog i stedet fat på Esajasskriftet, og det var da også kendetegnende for århundredskiftets teologer, at de betragtede profetbøgerne som Det gamle Testaments åndelige tyngdepunkt³⁰. Professor Ásmundur Guðmundsson, Níelssons efterfølger på det gammeltestamentlige lærerpodie, har givet udtryk for den opfattelse, at Níelssons tekst intetsteds når et bedre kvalitetsniveau end netop i Esajasskriftet – måske med undtagelse af Jobs bog og Ordsprogenes bog³¹.

Bibeloversættelsen skaber debat

Det er et velkendt fænomen, at nye bibeloversættelser som regel afstedkommer meningsudvekslinger, og at de sjældent bliver modtaget med énstemmigt bifald. Det forholder sig nu engang sådan, at folk er nærtstående, når nogen piller ved det, som de betragter som helligt. Haraldur

Nielssons oversættelse var ingen undtagelse fra denne regel; den mødte kritik straks i sin første vorden. Som før nævnt var det i 1899, at Det islandske Bibelselskab publicerede *Fyrsta bók Móse í nýrri þýðingu eftir frumtextanum*, »for at indgive vor nations hele offentlighed en klarest mulig og mest muligt omfattende forestilling om den revision, som bibelselskabet nu lader udføre«³².

Medens Haraldur Nielsson opholdt sig i England det næstfølgende år, kunne man i februarnummeret af bladet *Frikirkjan* læse en artikel, som var skrevet af Nielssons gamle lærer, Halldór Kr. Friðriksson, hvori en særdeles skarp kritik blev rettet mod bibeloversættelsen. Denne Friðriksson var forhenværende overlærer og en velrenommeret kender af det islandske sprog, og det måtte forventes, at oversættelseskommisionen kunne drage en vis nytte af hans forskellige kommentarer. Imidlertid fik hans og Nielssons indbyrdes polemik et altfor personligt præg, til at denne mulighed kunne udnyttes. Det sårede øjensynligt den aldrende herre, at kommissionen havde taget den af Journalistforeningen foreskrevne, og i den tid omdiskuterede, retskrivning i anvendelse i stedet for at følge den retskrivning, som Friðriksson selv havde lagt navn til. »Journalisternes retskrivning virker aldeles skandaløs i en bog som denne«³³, skrev Friðriksson. »Kan det undre, at faderen har det dårligt med, at hans eget barn er ved at blive sat ud i den kolde sne?«³⁴ lød Nielssons ironiske svar.

Nærværende fremstillings disposition tillader ikke detaljerede udredninger af Friðrikssons kritik; men det kan nævnes, at han mange steder fandt fremmede eller u-islandske ord og vendinger i oversættelsen, såsom verbet »að ske«, substantivet »pláss« og visse relative pronominer, deklinerede i genitiv på en i islandsk sprogsammenhæng ubehjælpssom måde; eks: »Drottinn, fyrir *hvers* augsýn ég hef gengið«, [»Herren, for hvis åsyn jer har vandret«] (1. Mos. 24:40). Desuden forekom sprogbrugen Friðriksson altfor dagligdags visse steder, således at den højtidelige tone, som burde kendetegne Bibelen, forblev aldeles fraværende. Et eksempel kan hentes fra 1. Mos. 18:5: »Så vil jeg bringe en bid brød« [Og eg ætla að sækja brauðbita]. Denne formulering forekom Friðriksson utilbørligt bibelsprog, idet han langt foretrak den ældre formulering: »Så vil jeg bringe et lille stykke brød« [Og eg ætla að sækja lítið eitt af brauði]. I sit svar påviste Nielsson med eksempler, at der lå en ganske lang islandsk tradition til grund for benyttelsen af de ord, som Friðriksson kaldte »fremmedord«, og han konkluderede, at kommissionen ikke øjnede mulighed for at efterkomme Friðrikssons ændringsforslag, eftersom »den overvejende del af dem i så fald ville skæmme bibeloversættelsen betragteligt«³⁵. Alligevel er det en rimelig

antagelse, at ét og andet punkt i Friðrikssons kritik kunne have virket forbedrende på teksten, hvis blot debatten havde kunnet foregå i en mere fredsommelig atmosfære³⁶.

*Haraldur Nielssons lærergerning*³⁷

Næst efter bibeloversættelsen var Haraldur Nielssons anden hovedbeskæftigelse hans teologiske undervisning, først på Præsteskolen fra 1908 og sidenhen fra 1911, året for Islands Universitets stiftelse, ved dettes teologiske fakultet. Tidligere (1900-1905) havde han sideløbende med sin oversættelsesvirksomhed undervist i kristendomskundskab ved Den lærde Skole.

Nielsson var et medrivende lærertalent, og hans undervisning var tit berømt blandt hans disciple. Mange af dem har givet udtryk for hans position som yndlingslærer i deres øjne. Som eksempel på dette kan refereres Ásmundur Guðmundssons beskrivelse af en lektion i faget Gammel testamente hos Nielsson: »Når Nielsson formidlede sit materiale af lysende inspiration og med glimrende veltalendhed, var det for nogle af hans elever, som om ildgnister fra Horebs bjerg kom flyvende i det fjerne, og som sad de foran én af disse oldtidens profeter, der på Guds vegne talte levende sandheds ord midt imod bogstavernes og formernes forstenede afgud«³⁸. Og Jón Auðuns slår på den samme streng: »Professor Haraldur Nielsson var en gudsbenådet pædagog. Nok i højere grad end nogen anden, jeg har kendt. Han nåede knapt nok at sætte sig ved katederet, før hans livlige begavelse begyndte at udstråle fra ham«³⁹. Nielssons undervisningsfelt var Gammel testamente og nytestamentlig eksegese. Til brug ved undervisningen i faget Gammel testamente planlagde han på grundlag af sine forelæsninger værker om Israels religionshistorie og gammeltestamentlig isagogik. Han blev af sine elever opfordret til at udgive dette materiale; men selv var han utilbøjelig hertil, medmindre han først kunne få lejlighed til at gøre det udførligere med tilføjelser og udfyldelse af mangler⁴⁰. Nielsson nåede aldrig at få sit materiale klargjort til trykning; men hans manuskript opbevares i Landsbibliotekets arkiv⁴¹.

*Gísli Skúlason (1877-1942)*⁴²

I 1903 fik Nielsson en medarbejder ved oversættelsearbejdet. Det var Gísli Skúlason, som kort forinden var blevet teologisk kandidat i København og havde opnået en flot karakter. Skúlason oversatte Krønikebøgerne og det meste af Salmernes bog⁴³. Han assisterede ved over-

sættelsen af de sidste kapitler i 2. Samuelsbog og af Kongebøgerne, men bidrog ikke yderligere til arbejdet, eftersom han ikke kunne acceptere de betalingsvilkår, som han fik tilbudt herfor.

Skúlason var født 10. juni 1877 og var søn af provst Skúli Gíslason i Breiðabólstað, som ligger i egnen Fljótshlíð på Sydisland. Skúlason studerede ved Den lærde Skole 1892-1897 og viste sig der som en første-klasses elev. Det samme kan siges om hans studietid i København hvor han siden læste teologi og tog embedseksamen 1903 med en gedigen 1. karakter. Skúlason underviste desuden i græsk på Reykjavíks Gymnasium vinteren 1904-1905. Han blev i sommeren 1905 valgt til præst i Stóra Hraun pastorat i Árnes provsti på Sydisland. Efter nogen tid påtog han sig tillige præstegerningen i det nærliggende Gaulverjabær pastorat og betjente det sideløbende med det andet indtil sin død. Vinteren 1905-1906 var Skúlason i Danmark for at sætte sig ind i undervisning af døvstumme⁴⁴. Han påbegyndte derefter selv en sådan undervisning ved Døvstummeskolen i Stóra Hraun, hvor han var forstander 1906-1908. Han skrev endvidere for offentligheden om denne sag for at gøre opmærksom på, hvor dårlige kår de tale- og hørehæmmede havde på Island og opfordre til forbedring af disse kår⁴⁵.

Den første bibelkritik på Island

Den, der som den første bragte den nye teologi til Island, var præsteskolelærer Jón Helgason, som senere skulle blive professor, universitetsrektor og biskop. Efter at hans far, lektor Helgi Hálfðánarson døde i begyndelsen af 1894, blev Helgason af en række personer både på Island og i Danmark opfordret til at rejse hjem og overtage den nu vakante lærerpost ved Præsteskolen, til trods for at han på det tidspunkt havde gjort foranstaltninger til at blive præst i Danmark. Helgason stillede sig meget tøvende overfor denne opfordring, men lod sig dog tilsidst overtale. Før han vendte hjem, modtog han i foråret 1894 legat til et studieophold i Tyskland, som et supplement til hans teologiske uddannelse ved Københavns Universitet. I Tyskland fik Helgason et mere seriøst kendskab til den nye teologi, som han dog ikke tilsluttede sig før et par år senere. Helgasons introduktion af de nye synspunkter for hjemlandets teologiske opinion skabte megen debat, som det også havde været tilfældet de fleste steder i udlandet. De første meningsudvekslinger forekom i en offentlig polemik mellem Helgason og en svensk adventistmissionær ved navn David Östlund, som var kommet til Island sidst på året 1897. Striden tog sit udgangspunkt i det adventistiske syn på søndagens helligdagsstatus, men udviklede sig snart til en generel diskus-

sion om gyldigheden af de gammeltestamentlige love for en kristen sammenhæng⁴⁶. Diskussionen førte til, at Helgason begyndte at fordybe sig i den gammeltestamentlige forsknings nyeste teorier og følgelig præsentere dem for sine landsmænd.

Det vil føre for vidt i denne fremstilling at foretage nærmere udredninger af den nye teologis indhold;⁴⁷ men på en noget forenklet måde kan den beskrives således, at dens fortalere gik ind for visse, nye og kritiske forskningsmetoder, som især kan spores til Tyskland, hvor Jón Helgason og Haraldur Níelsson netop havde lært dem at kende. Videnskabsmænd af denne skole indtager den holdning overfor Bibelen, at den skal kunne underkastes de samme metoder, som anvendes på anden oldtidslitteratur. Metoderne skal være videnskabelige, og hensynet til en kirkelig hermeneutisk tradition må ikke påvirke forskningsarbejdet. Resultaterne af denne form for forskning går bl.a. ud på, at Mosebøgerne ikke kan være skrevet af Moses, men at der må ligge fire forskellige kildekrifter til grund for dem og aldersforskellen mellem den ældste og den yngste kilde er mindst fire hundrede år. Hvad Salmernes bog angår, hævdes det at i det højeste et fåtal af salmerne kan henføres til bibelmærket David, og endelig kan det konkluderes, at forfatterne til Esajas skriftet ikke har været færre end to, hvoraf den ene var den Esajas, der virkede som profet i Jerusalem i det 8. århundrede f.Kr., mens den anden virkede blandt de deporterede i Babylon næsten to hundrede år senere. Overalt hvor disse teorier præsenteredes, forårsagede de megen diskussion, og Island var i den henseende bestemt ingen undtagelse. Stridsspørgsmålene drejede sig ikke mindst om Bibelens ufejlbarlighed, og i hvilken forstand den kunne anses for at være Guds ord.

Haraldur Níelsson og bibelkritikken

Haraldur Níelsson tog ret hurtigt Jón Helgasons parti i den religiøse debat. Eller som Helgason selv udtrykker det i sine erindringer: »I det hele taget havde jeg her på den hjemlige teologisk-litterære arena kun få medkæmpere, når undtages Haraldur Níelsson, som solidarisk forsvarede den nye teologi og legitimerede den som en værdig sag med artikler i blade og tidsskrifter«⁴⁸.

Til trods for dette udsagn er det sikkert og vist, at Níelsson længe stod tvivlende i sit standpunkt til bibelkritikken, og han tog den aldrig helt til sig. Det gradvise forløb af hans holdningsændring kan observeres i hans breve. Hans venskab med den islandske bibelkritiks fader Jón Helgason har uden tvivl haft en vis betydning. Men selvom Níelsson anså sig for Helgasons fælle i diskussionen omkring bibelkritikken,

blev hans offentlige bidrag til denne diskussion alligevel af et ret ringe omfang i første omgang. Hovedårsagen hertil var den, at han havde mere end nok at bestille med det gammeltestamentlige oversættelsesarbejde, og desuden var han en mindre produktiv natur end Helgason. Imidlertid var det netop arbejdet med oversættelsen, der overbeviste Níelsson om de videnskabelige metoders relevans for bibelforskningen. Han har tit redegjort herfor i forskellige sammenhænge, f.eks. i et brev skrevet 1907 til Friðrik J. Bergmann (1858-1918), som var pionér for den nye teologi blandt islændingene i Nordamerika. I brevet erklærer Níelsson, at han er led og ked af den lutherske orthodoxis snæversyn, som var blevet ham indprentet i barndommen. I den forbindelse har intet medvirket mere til hans horisonts udvidelse end netop Bibelen. Det at have siddet i mange år og arbejdet med tydningen af Gammel testamente, har for ham været en særdeles lærerig praksis. Han tilføjer, at der fra nu af ikke er noget der kan undre ham så overordentligt som det faktum, at professorerne ved Københavns Universitet med god samvittighed kunne undervise som de gjorde, når de talte i én uendelighed om den samlede Bibel, som var den ordret guddommeligt inspireret, og når de byggede deres teorier på en ligelig vurdering af alle de bibelske skrifter. I det samme brev bebuder Níelsson, at han med hensyn til den teologiske debat har bestemt sig for »tavs stillesiddende indtil Bibelen udkommer på tryk«⁴⁹.

Men selvom Níelsson ikke blandede sig noget videre i den religiøse strid, medens arbejdet med oversættelsen stod på, så har der næppe hersket nogen tvivl om, at han var blevet en af den liberale teologis håndgangne mænd. I 1903 skrev han således artiklen »Kundskab og undselighed« i Verði ljós⁵⁰. Artiklen var et svar til Jón Bjarnason (1845-1914), som var den lutherske orthodoxis ivrigste fortaler i den islandske menighed i Nordamerika. Bjarnason havde året før slået en noget bøs tone an imod Níelsson i bladet Sameiningin og ironiseret over, at sidstnævnte havde undslået sig for at skrive om videnskabelige forskningsresultater vedrørende islandske sagaer, mens han på den anden side uden videre anså sig kompetent til at vurdere en lignende »kritik«, når det var Bibelen det drejede sig om. Dette forekom Jón Bjarnason en ejendommelig form for undselighed. I sit svar redegør Níelsson for sin akademiske løbebane og beskriver, hvorledes han til hjælp ved oversættelsesarbejdet de sidste fire år omhyggeligt har rådført sig med de bedste udenlandske oversætteres tekster. I og med at have sat sig ind i bibelforskningen på denne måde påberåber han sig at være en kyndigere dommer end Jón Bjarnason i spørgsmålet om, hvorvidt Moses var forfatter til Mosebøgerne, eller om de var et konglomerat af ældre skrifter.

Selvom det ikke udtales direkte i Niélssons svar, kan ingen af dets læsere være i tvivl om, hvilket af de to synspunkter han selv repræsenterer.

Nogle kunne nok mene, at Niélsson med denne artikel ikke havde gjort meget andet end referere til sit akademiske generalieblad; men artiklen forslog i det mindste til at mane enhver tvivl om hans standpunkt overfor den historisk-kritiske bibelforskning i jorden. Efter at Niélsson havde fuldført sit oversættelsesarbejde 1908, begyndte han imidlertid for alvor at bidrage til debatten om den liberale teologi. Han skrev artiklen »Prædikerens og dennes sortsyn« og publicerede den i *Skírnir*⁵¹. Niélssons hensigt med denne artikel var at kritisere den i kirkelige kredse traditionelle opfattelse, at Bibelen side op og side ned er det verbalinspirerede Guds ord – fri for paradokser. I artiklen understregede han, at menneskers religiøse forestillinger undergår visse forandringer og modningsprocesser i tidens løb, og evolutionære love gælder for Bibelens vedkommende såvel som for andre områder.

»Hvordan kan noget menneske anse det for sandsynligt at Moses og Salomon kan have haft ligeså højtudviklet begreb om Gud og den menneskelige tilværelse som apostlene? Moses ledte såvidt vides israelitterne ud af Ægypten omkring 1820 f.Kr., og Salomon regerede 970-938 f.Kr., mens de fleste af den nye pagts skrifter [er] affattede i den sidste del af første århundrede efter Kristi fødsel. Forandring og videreudvikling af menneskers forestillingsverden finder sted på kortere tid end tusind år«.

Niélsson konkluderede således i artiklen, at de indbyrdes forskelligheder i Prædikerens livssyn og Kristi lære var lige så store som forskellen på »de korte vinterdages mulm og de lange sommerdages solskin«⁵².

Men selvom Niélsson havde gjort sig til talsmand for den nye teologi, var der alligevel en del træk ved den, som han aldrig kunne komme helt overens med. Han kritiserede den tyske liberale skole for at afvise de beretninger i Bibelen, som indeholdt beskrivelser af overnaturlige hændelser. Han kunne ikke forlige sig med, at okkulte fænomener i skriften blev frakendt et historisk fundament. Løsningen på disse problemer mente Niélsson at kunne finde i den psykiske forskning, som på den tid for alvor var ved at slå an i det islandske⁵³. Niélsson har berettet hvordan han, da han var kommet langt med sin bibeloversættelse, næsten havde mistet sin kristentro. Han havde nemlig opdaget, hvor ufuldkommen en bog Bibelen var, og indset at hans hidtidige religiøse idéer, bl.a. dem han havde fået indprentet ved Københavns Universitet, måtte være falske. I den situation var den psykiske forskning kommet

som en solstråle ind i hans liv, og han havde forstået, at Bibelens udstrakte mangelfuldhed ikke betød alverden, eftersom han nu havde opdaget den usynlige ånde-verden⁵⁴. Jón Helgason har også beskrevet, hvor stor en påvirkning den psykiske forskning (eller spiritismen) havde på Níelsson, og hvorledes de tos divergerende standpunkter overfor denne retning havde forårsaget et brud på deres venskab. Níelsson begyndte ovenikøbet at vise tegn på irritation overfor den liberale teologi – særlig den af Helgason mest forfægtede tyske skole – på grund af dennes syn på psykisk forskning. »Min gamle ven blev simpelthen en ren fanatiker hvad dette angik og vendte det døde øre til ethvert modargument«⁵⁵. Men så stor var Haraldur Níelssons indflydelse, at det uden overdrivelse kan hævdes, at han prægede en hel generation af islandske præster, og han er utvivlsomt mere ansvarlig end nogen anden for det forhold, at den islandske befolkning stadig indtager en særstilling blandt de nordiske nationer ved sin udbredte fastholden ved troen på et liv efter døden og sin almindelige antagelse af den kristne tros og spiritismens forenelighed⁵⁶.

Spiritistiske tendenser i bibeloversættelsen?

Naturligvis må der spørges, om Níelssons stærke sympati for spiritismen ikke influerede på hans bibeloversættelse⁵⁷. Et tilbunds gående svar på spørgsmålet ville kræve en specifik og nøjagtig analyse. I nærværende fremstilling skal det blot påpeges antydningssvis, at Níelssons oversættelsesarbejde var særdeles fremskredent, da han gik over til spiritismen, og derfor er der ringe sandsynlighed for, at påvirkninger herfra skulle kunne spores i en større del af hans oversættelsesværk. Ikke desto mindre blev værket udsat for kritik af netop en sådan observans, således at Níelsson direkte blev anklaget for at læse spiritistiske idéer ind i den bibelske tekst. Det var den før omtalte adventistmissionær David Östlund der påtalte, at nu kunne man læse om »genfærd« i Det gamle Testamente (Esajas 8:19), hvor man før havde kunnet læse om »de hedengangne«. Denne ændring i terminologi syntes han var »et udtryk for åndetro«. I sit svar til denne kritik fremførte Níelsson, at det oprindelige hebraiske ord netop betyder genfærd, og for påstandens underbygning henviste han, som han tit gjorde, til Buhl og Kautzsch, som var de to kapaciteter indenfor faget hebraisk, han selv havde haft forbindelse med, og som begge havde et ry som specialister på deres område⁵⁸.

Selvom opholdet i dødsriget rigtigt nok er beskrevet i Det gamle Testamente som en grå skyggetilværelse, så er »genfærd« ingenlunde nogen heldig oversættelse på grund af de tankeassociationer, som forbin-

des med ordet på islandsk. Man overbevises herom blot ved at slå op i en islandsk synonymordbog. Der vil man se, at synonymt med ordet »genfærd« (vofa) står »spøgelse« (draugur)⁵⁹. I islandsk folketro figurerer genfærdet nærmest identisk med spøgelse og gengangere, selvom genfærd forekommer mere konturløse end de andre to⁶⁰. Med hensyn til anklagen om en for stærk tendens til åndetro i bibeloversættelsen hævdede Níelsson, at selvom han hjertens gerne havde villet det, så havde han ingen ret til at lempe den slags ud af Bibelen. Det måtte nødvendigvis være forbundet med store vanskeligheder, eftersom et fåtal af bøger beretter ligeså meget om »gådefulde fænomener« som netop Bibelen⁶¹.

Reaktioner på bibeloversættelsen

Det kan siges kort, at reaktionerne på bibeloversættelsen kom til at fremvise meget store udsving. I den forbindelse må det erindres, at så godt som al den tid, oversættelsesarbejdet stod på, foregik der omfattende og skarpe partidannelser blandt islandske teologer og andre kirkeligt engagerede. Det var diskussionen om den nye, liberale teologi og den historisk-videnskabelige bibelkritik, der meget markant satte sit præg på denne periode. De fleste af dem, der, med præsteskoledærer Jón Helgason i spidsen, stod bag den nye bibeloversættelse, var tilhængere af den nye teologi. De, der på den anden side ville slutte tæt op omkring en kirkelig fortolkningstradition, blev undertiden kaldt for »den gamle teologis talsmænd«. Helt sikkert var disse for en stor dels vedkommende på forhånd negativt indstillede overfor den nye oversættelse – eller i det mindste på vagt overfor den. De frygtede, at de nye forskningsresultater ville få en uheldig indflydelse på oversættelsen. Denne frygt kommer bl.a. til udtryk i en artikel, som »den gamle teologis hovedtalsmand«, Sigurbjörn Ástvaldur Gíslason (1876-1969)⁶² skrev 1905 i det svenske tidsskrift *Facklan*, der som målsætning havde at modarbejde bibelkritikkens skadelige indflydelse. I sin artikel skriver Gíslason bl.a. følgende om det islandske oversættelsesarbejde: »Fara är blott att den nya öfversättningen kommer att bära spår af, att de flesta som arbetat på densamma äro afgjorda bibelkritici, ehuru de visserligen gå och gälla for »moderata« eller »sansade«⁶³.

Det kan i forlængelse heraf ikke virke overraskende, at da anmeldelserne af Níelssons oversættelse begyndte at se dagens lys, blev deres bedømmelser i høj grad bestemt af, hvilken teologisk fraktion deres ophavsmænd tilhørte. Níelssons gode ven, Eiríkur Magnússon i Cambridge, som var en overbevist tilhænger af den liberale teologi⁶⁴, ud-

trykte sig således i *Nýtt kirkjulað*: »Oversættelsen af den gammeltestamentlige tekst er den smukkeste og mest korrekte, som hidtil har foreligget i et nordisk land ... Oversættelsen er – såvidt jeg kan bedømme – en præstation; en lykkelig begivenhed for nationen i en tung og slet tid; et af de vigtigste tænkelige led i den ædle frihedssøgen, der hersker i den islandske menigheds trosliv... Hvis man vælger blot at se på den sproglige side af oversættelsen, så kan det med fuld ret siges derom, at ingen bog så ren i sit sprog er blevet Islands børn til del siden udgivelsen af biskop Hannes Finnssons Aftenlæsninger og Sveinbjörn Egilssons Odysseus-epos⁶⁵. I 1910-nummeret af tidsskriftet *Andvari* havde pastor Jens Pálsson (1851-1912) bl.a. følgende at bemærke til den nye bibeloversættelse: »Den nye bibeloversættelse – særlig pastor Haraldur Níelssons GT-oversættelse fra originalsproget – er den betydeligste, videnskabelige og kirkelige bedrift, som er blevet øvet indenfor den islandske kirke i de sidste århundreder; – men den er tillige andet og mere: Fra vort lands kirkes side fremtræder den som en ambitiøs kraftpræstation og æresdåd, som tydeligt vil kunne ses som et hæders- og selvstændighedsmærke på denne kirkes skjold i den kommende tid«⁶⁶.

Frithrik J. Bergmann, der før har været omtalt som en lederskikkelse for islandske liberale teologer på den anden side af Atlanten, hævdede at Níelssons oversættelse var de store nationers bibeloversættelser overlegen m.h.t. skønhed og præcision, og han tilkender den nye teologi æren for det vellykkede resultat. »Den islandske Bibel er blevet en ny bog med en ny og korrekt forståelse af en lang række spørgsmål. Og til grund for den ligger jo også anvendelsen af alle vor samtids kundskabsmidler. Disse kundskabsmidler er netop dem, som den nye teologi har tilvejebragt. Med deres hjælp har oversættelsen ladet kristendommen åbenbare sig i et nyt og prægtigere opstandelsesskrud i forhold til tidligere. Den gamle teologi besad ikke midlerne til på antagelig vis at levere et sådant stykke arbejde«⁶⁷.

Ásmundur Guðmundsson var Haraldur Níelssons efterfølger på universitetets gammeltestamentlige lærerpodie og desuden en oprigtig beundrer af ham. Guðmundsson kalder oversættelsen et klenodie, som står mål med de betydeligste kulturfolks aktuelle oversættelser, og han betvivler, »at nogen befolkning ejer en bedre, alt taget i betragtning«⁶⁸.

Steingrímur J. Þorsteinsson repræsenterer utvivlsomt en mere neutral synsvinkel end de fleste af dem, der udtalte sig om oversættelsen ved dens fremkomst. I en veludført fremstilling fra 1950 om islandske bibeloversættelser skriver han, at der er hæget om sproget i Níelssons tekst, og hans stil er letflydende »men sjældent af virtuost format«⁶⁹.

Hvem var opponenterne?

Den nye oversættelse fik langt fra énstemmigt bifald. Som før antydet vil nye bibeloversættelser som regel være genstand for strid, hvilket biskop Jón Helgason henleder opmærksomheden på i sine utrykte erindringer. I dem udtrykker han sig iøvrigt ejendommelig sparsomt om bibeloversættelsen, ikke mindst set på baggrund af, at han selv havde ydet det største bidrag til dens nytestamentlige tekst, af hvilken han havde oversat godt og vel en trediedel. Men vi får dog at vide, »at en gusten mistækeliggørelsens strategi har været mere dominerende her til lands end andre steder ved offentliggørelsen af denne første islandske bibeloversættelse, som er foretaget på grundlag af originalteksterne«⁷⁰.

Det skulle da også vise sig, at den liberale teologis modstandere kunne finde en hel del i Haraldur Niélssons tekst, som de på ingen måde kunne acceptere, hvilket også foranledigede, at oversættelsen fik tildelt øgenavnet »hedenskabets Bibel«. En konsekvens blev, at denne bibeludgave i lighed med sin nærmeste forgænger afstedkom en klage til Det britiske og udenlandske Bibelselskab.

Der er aldrig blevet foretaget nogen analyse af de kontroverser, som opstod på grund af den bibeloversættelse, som er til behandling her. Det har f.eks. aldrig ligget klart, hvilken eller hvilke instanser det var, som i sin tid klagede til Det britiske og udenlandske Bibelselskab. Den islandske oversættelseskommision fik sandsynligvis aldrig fuldt kendskab dertil, og til at begynde med indtog dens medlemmer den holdning til klagerne, at det var under deres værdighed at besvare beskyldninger fra navnløse ophavsmænd. Udfra det materiale, jeg havde til min rådighed hjemme på Island, kunne jeg ikke bestemme, hvem der først havde sendt klagerne til England.

Det britiske og udenlandske Bibelselskabs brevsamling opbevares på universitetsbiblioteket i Cambridge⁷¹, og dér kan man få et ganske detaljeret overblik over affærens hele udvikling ved at granske modtagne og afsendte breve – tillige med referater af møder, der angik sagen.

For nylig blev det mig beskåret at aflægge biblioteket et besøg og foretage en sporadisk undersøgelse af ovennævnte materiale⁷². Der er imidlertid god grund til at foranstalte en nøjere analyse af alle Det islandske Bibelselskabs og Det britiske og udenlandske Bibelselskabs fælles affærer, sådan som disse tager sig ud i sidstnævnte selskabs aktstykker.

Af den nævnte samplings breve, ikke mindst af dem der bærer mærket »fortroligt« (confidential), bliver det – noget uventet – klarlagt, at de

første anker over den islandske oversættelse indkom fra en norsk præst ved navn Johan Storjohan (1832-1914). Om Storjohan er det blevet hævdet, at han slet og ret så det som sit livs kaldelse at bekæmpe bibelkritikken⁷³. Han begrænsede ingenlunde sit virkefelt til Norge i den henseende, men foretog ofte forelæsningssturnéer til nabolandene. Storjohan var stifter af den norske sømandsmission i fremmede havne og kom i denne egenskab til Island sommeren 1905⁷⁴. På den tur lærte han Sigurbjörn Á. Gíslason godt at kende, og der er ingen tvivl om, at hans oplysninger om den islandske bibeloversættelse først og fremmest stammede fra netop Gíslason⁷⁵.

Storjohans forbindelsesled til Det britiske og udenlandske Bibelselskab var Henry Martyn Gooch, som var generalsekretær for »Evangelical Alliance« i London. Gooch havde i pastor Arthur Taylor en lydør bekendtskabsforbindelse til Det britiske og udenlandske Bibelselskab, og nu viderebragte han Storjohans klage til denne uden at opgive sin hjemmelsmand. I sin henvendelse til Taylor vedlagde Gooch et udklip af et brev fra Storjohan⁷⁶, men angav ikke hvem der havde skrevet brevet. I dette brev henviser Storjohan til en samtale, han havde haft med Gooch, og hvori han specielt havde optaget en drøftelse af Esajas 1:18. Han beskriver Haraldur Níelsson som en liberal teolog, der går så vidt som til at frekventere spiritistiske sammenkomster, men unægtelig er en kompetent person med hensyn til lærdom og sprogvidenskabelige færdigheder og desuden kan fremføre til sin undskyldning, at professor Buhl i København oversætter det omtalte skriftsted på samme måde, som han selv gør. Henimod brevet slutning anmoder Storjohan om, at Sigurbjörn Á. Gíslason får tildelt det hverv at have opsyn med, at den teologiske side af bibeloversættelsen er korrekt udført. Storjohan nævner i den sammenhæng, at han skaffede Gíslason kapitalhjælp til at kunne give møde ved sammenkomsten i anledning af foreningens (Evangelical Alliance) 60 års jubilæum året før. Endvidere foreslår Storjohan, at domkirkepræsten i Reykjavík, Jóhann Þorkelsson (1851-1944), får overdraget ovennævnte opsynshverv sammen med Gíslason, da han formoder at disse to mænd er parate til at inspicere oversættelsen og slå ned på de steder, der divergerer med en »orthodoks« forståelse af Bibelen. Som et passende hjælpemiddel til dette hverv foreslås så den reviderede norske oversættelse af Det gamle Testamente, ved hvis udarbejdelse den velrenommerede professor Caspari havde holdt om styrepinden⁷⁷.

Det er først i et brev, dateret 25. februar 1909 fra H. M. Gooch til Det britiske og udenlandske Bibelselskab, at selskabet får besked om ophavsmændene til anken over den islandske oversættelseskommission.

Ifølge Gooch var Storjohan den første til at gøre opmærksom på sagen; men Gooch oplyser, at han desuden har stået i brevveksling desangående med både Sigurbjörn Á. Gíslason og Arthur Gook i Akureyri⁷⁸.

Der foreligger intet som tyder på, at Det britiske og udenlandske Bibelselskab oplyste den islandske oversættelseskommisjon om opponenternes identitet, og sandsynligvis har kommissionen aldrig modtaget underretning om sagens ophav, endskønt dens videre forløb efterhånden åbenbarede, hvem der var oversættelsens vigtigste avindsmænd.

Det er interessant at iagttage, at de mest aktive opponenter til bibeloversættelsen for det meste viser sig at være identiske med de personer, som Jón Helgason i en anden sammenhæng nævner som den liberale teologis største modstandere. Helgason remser de følgende op som »foregangsmand i kampen mod den nye retning«:⁷⁹ Præsidenten for det islandske kirkesamfund i Nordamerika, forstanderen for adventistmissionen, lederen af Frelsens Hær, en repræsentant for den indre mission, en missionær for Plymouth-brødrene og redaktøren af det indremissionske organ *Bjarmi*.

Haraldur Níelssons svar på de anonyme klager

Den islandske oversættelseskommisjons første seriøse svar blev affattet af Níelsson omkring midten af 1909.⁸⁰ I svaret skriver han, at anonyme beskyldninger i grunden ikke fortjener svar; men at han alligevel leverer et sådant, først og fremmest af to grunde: For det første fordi det er Bibelen striden står om, og for det andet fordi Det britiske og udenlandske Bibelselskab hidtil har udvist megen velvilje både overfor Det islandske Bibelselskab og overfor ham selv.

Det britiske og udenlandske Bibelselskabs talsmænd havde henledt kommissionens opmærksomhed på, at det i det aktuelle tilfælde drejede sig om en Bibel til kirkeligt brug, og dette forpligtede til varsomhed m.h.t. forandringer væk fra en hævdunden kirkelig tolkningspraksis som i eksemplet Esajas 1:18. Níelsson anfører herimod, at kommissionen helt fra begyndelsen har været sig bevidst om dette forhold, og at man har iagttaget stor forsigtighed ved tilfælde af originalteksten. Han bringer på den anden side i erindring, at Det britiske og udenlandske Bibelselskab selv har autoriseret inddragelsen af de klassiske oversættelser⁸¹, dér hvor disse tydeligvis repræsenterer en bedre læsemåde, samtidig med at den hebraiske »textus receptus« enten er dunkel eller så medtaget, at den er totalt uforståelig. Kommissionen har tilladt sig at gøre brug af denne praksis i visse tilfælde; men i Esajas 1:18⁸² er der

netop ikke forandret noget som helst i forhold til »textus receptus« – som opponenterne i deres vankundighed har påstået. Níelsson erklærer, at oversættelseskommissionen havde stået samlet i den opfattelse, at professor F. Buhls forståelse af dette skriftsted var den rette, d.v.s. at dets udsagn skulle opfattes som spørgende eller sarkastisk. Og han hævder, at de fleste af samtidens kapaciteter i gammeltestamentlige videnskaber er af den samme opfattelse⁸³.

Endvidere nævner Níelsson, at kommissionens ledetråd først og fremmest har været den, at teksten skulle være så nøjagtig, som omstændighederne tillod, d.v.s. at den skulle indeholde den af den oprindelige forfatter tilstræbte betydning, og selv om kommissionen havde tilgodeset hensynet til en kirkelig henneneutisk overlevering, så var det aldrig faldet dens medlemmer ind at vurdere traditionen højere end originaltekstens faktiske betydning. Kommissionen havde sat sandheden over alt andet, og derfor havde ingen dogmatisk begrundet opfattelse af orthodox eller anden art fået lov til at påvirke oversættelsen på nogen måde.

I svarbrevet kommer Níelsson desuden ind på anvendelsen af Jahvenavnet og henviser i sit forsvar for denne praksis til, at Det britiske og udenlandske Bibelselskab selv har tilladt den. Han protesterer imod den påstand, at den nye oversættelse skulle have forvoldt generel utilfredshed både inden- og udenfor Folkekirkens rækker og hævder, at påstanden blot er et udslag af snæversynet, sekterisk bagtalelse. Om den beskyldning, at pastor Campells (1869-1956)⁸⁴ teorier skulle have influeret oversættelsen, forsikrer Níelsson, at den er for latterlig til at kunne kræve et svar, eftersom intet eksempler af Campells værker havde fundet vej til Island, førend begge testamenter havde ligget klar i manuskriptform⁸⁵.

Svarbrevet foranledigede en heftig brevveksling. Dagen efter at Níelsson færdigskrev sit brev (22. maj 1909), skrev Þórhallur Bjarnarson, som 19. september 1908 var blevet udnævnt til biskop over Island, også et brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab, hvori det hævdedes, at der rådede generel enighed om holdningen til de anonyme beskyldninger, og Bjarnarson bad selskabets bestyrelse om at fæste lid til, at islændingene nu havde fået en genuin og vellykket bibeloversættelse, hvad fremtiden nok skulle bekræfte.

Andre sørgede imidlertid for, at selskabet ikke kunne tage biskop Bjarnarsons ord for deres pålydende. Den mest aktive i den henseende var den før nævnte missionær for Plymouth-brødrene i Akureyri, A. Gook. Gook forblev i denne sag en utrættelig pennefører både i breve til Det britiske og udenlandske Bibelselskab og i kritiske skrivelser, som

han fik formidlet ad anden vej⁸⁶. I selskabets arkiv findes en redegørelse for en samtale med Gook, som fandt sted 14. juni 1909. Heri kritiserer Gook oversættelsen af Esajas 7:14. Han påtaler mangelen af en bibeludgave i lommeformat og tilbyder selv at revidere den nye bibeloversættelse sammen med Jóhann Þorkelsson og Sigurbjörn Á. Gíslason med henblik på en sådan udgave. Man tog ikke imod dette tilbud; men bestyrelsen for Det britiske og udenlandske Bibelselskab fulgte til gengæld et forslag fra nordmanden Storjohan og betroede Þorkelsson og Gíslason at udarbejde en betænkning om oversættelsen. Betænkningen lå færdig 1. maj 1909. I den medgives det, at den nye oversættelse er den gamle langt overlegen m.h.t. det sproglige, især hvad Det gamle Testaments tekst angår. Som det kunne forventes, rummer betænkningen dog mere ris end ros. For Det gamle Testaments vedkommende rettes kritikken særligt mod de to nævnte steder, Esajas 1:18 og 7:14. Der klages desuden over, at henvisningsapparatet er mangelfuldt, og der protesteres mod anvendelsen af Jahve-navnet. Det hævdes, at den nye bibeludgave er for voluminøs, og der efterlyses en udgave i lommeformat, i hvilken Jahve passende kunne vige pladsen for Herren, og andre skavanker ved den foreliggende udgave kunne blive udbedret. Lederen af Frelsens Hær på Island, H.J. Hansen tilsluttede sig disse synspunkter – i et brev som bærer den samme dato som Þorkelssons og Gíslasons betænkning!

I brevvekslingen, som nu fulgte, lod udsigterne til et kompromis vente længe på sig. Den islandske oversættelseskommission var lidet modtagelig for tildelt dadel og så sig ikke istand til at ændre på oversættelsen af de skriftsteder, kritikken særlig angik⁸⁷. Opponenterne truede på den anden side med, at såfremt der ikke blev udbedret på oversættelsen i forbindelse med udsendelsen af en senere udgave, ville de ikke gøre deres til at befordre udbredelsen af Det britiske og udenlandske Bibelselskabs udgave. I stedet ville de selv tage arbejdet op med en ny udgave, som stemte bedre overens med de bedste udenlandske oversættelser⁸⁸. Det stod imidlertid klart for alle, at der nødvendigvis måtte trykkes et nyt oplag af Bibelen, fordi den eksisterende beholdning snart ville være bortdistribueret. Under denne tingenes tilstand modtog biskop Þórhallur Bjarnarson et hvast brev fra Det britiske og udenlandske Bibelselskab⁸⁹. Dette indeholdt en trusel om, at genoptrykning af den nye Bibel ikke kunne komme i betragtning, såfremt der ikke først blev foretaget udbedringer. I brevet fremsattes tillige en skarp kritik af oversættelsens islandske ophavsmænd, fordi disse havde vist sig ude af stand til at tage hensyn til andre standpunkter end deres egne.

Haraldur Níelsson tager affære

Haraldur Níelsson døjede ved denne tid med et dårligt helbred, som krævede en kurrejse til udlandet. Han slog to fluer med ét smæk, idet han drog til England for at få lægehjælp og talte undervejs med Det britiske og udenlandske Bibelselskabs bestyrelse. Sammen med ham deltog Eiríkur Magnússon i møderne, som blev særdeles resultatrige. Der opnåedes et kompromis mellem Níelsson og Det britiske og udenlandske Bibelselskab. Níelsson skulle foretage en del mindre væsentlige indgreb for at imødekomme kritikken fra orthodox side – rent faktisk i de tekster som havde fået bølgerne til at gå højest. I Níelssons brev til Jón Helgason desangående kan man spore en vis frygt hos førstnævnte for at sidstnævnte vil anse ham for at have været et nummer for eftergivende overfor det britiske selskab. Níelsson skriver, at han havde overvejet sagen grundigt, før han slækkede på sine krav og tilføjer så, at han ser helt anderledes på sagen, nu hvor han kender »selskabets sande indstilling til vores opponenter«⁹⁰.

Níelsson og det britiske selskab nåede til enighed om, at den gammeltestamentlige tekst skulle ændres på de to mest forkætrede steder, Esajas 1:18 og 7:14. Ganske vist således, at to fortolkningsversioner bibeholdtes der. Den gamle fortolkning skulle rykkes op i hovedteksten for at berolige orthodoxiens mænd, og den nye oversættelse fik uforandret plads i en fodnote. Det kom på tale, at fodnote-versionen eventuelt skulle flyttes op i hovedteksten i fremtidige udgaver. Endelig ytrede Det britiske og udenlandske Bibelselskabs talsmænd ønske om udgivelsen af en Bibel i lommeformat, hvori »Herren« afløste Jahve-navnet. Denne udkom 1914 hvorimod det omstridte, let ændrede og med længsel ventede genoptryk udkom allerede 1912.

Begge parter udtrykte deres tilfredshed med mødet, og 29. september 1910 indkom et brev fra biskop Þórhallur Bjarnarson, hvori han erklærede sig indforstået med det kompromis Níelsson havde fået istand.

Esaias 1:18

Som det fremgår med al ønskelig tydelighed af det ovenfor givne referat af debatten, indkredsede kritikken på et tidligt tidspunkt to skriftsteder som sit hovedobjekt, nemlig Esajas 1:18 og 7:14. I det nedenstående følger nu nogle bemærkninger til disse omstridte tekster. Som nævnt, bestod forandringen, i eksemplet Es 1:18, i, at et forsikrende udsagn blev forandret til et spørgende.

Bibelen 1866: »Er eders synder som purpur, de skal blive hvide som sne; er de end røde som skarlagén, de skal blive som uld«. [Þó að syn-

dir yðar væru sem purpuri, þá skyldu þær verða hvítar sem snjór, og þó þær væru rauðar sem skarlat, þá skyldu þær verða sem ull].

Bibelen 1908: »Hvis eders synder er som skarlagen, kan de da blive hvide som sne? Hvis de er røde som purpur, kan de da blive som uld?« [Ef syndir yðar eru sem skarlat, munu þær þá geta orðið hvítar sem mjöll? Ef þær eru rauðar sem purpuri, munu þær þá geta orðið sem ull?]

Luther tydede denne tekst som en forsikring, og som sådan havde teksten været et af de klassiske eksempler på Guds tilgivelse. Derfor var der nu nogle som syntes, at et vægtigt trøstens budskab var gået til. Niélsson blev på dette punkt nødt til at bøje sig for Det britiske og udenlandske Bibelselskabs vilje, og oversættelsen blev med den senere bibeludgave 1912 ændret i retning af sin tidligere skikkelse, som det blev nævnt i et tidligere afsnit.

Professor Þórir Kr. Þórðarson (1924-95) så den gammeltestamentlige tekst efter i sømmene med henblik på bibeludgaven 1981 og foretog »nogle forbedringer« i den, som det hedder på titelbladet; men han ændrede ikke på den af Det britiske og udenlandske Bibelselskab i sin tid knæsatte, forsikrende form på det pågældende sted⁹¹. I Þórðarsons til undervisningsbrug duplikerede »Bemærkninger angående Esajas-bogen«⁹² fremgår det imidlertid, at han er enig i Niélssons fortolkning, idet han hævder, at der på baggrund af konteksten kun kan være ringe tvivl om, at det her drejer sig om et spørgende udsagn, selvom den hebraiske sproglære rigtigt nok ikke kan fælde endelig dom i sagen. De fleste videnskabsmænd af idag vil være af samme mening, endskønt der – som tilforn – stadig ikke hersker fuld enighed herom.

Esajas 7:14

Dette bibelvers rummer en af de mest omdiskuterede sætninger i Det gamle Testamente⁹³. Som det skal illustreres med nedenstående eksempler, var det imidlertid kun et enkelt ord, som forårsagede meningsudvekslingerne. Oversættelseskommissionen havde nået den konklusion, at det ville være rigtigst at oversætte det hebraiske ord *almah* med »ung kvinde« i stedet for med »jomfru«, som det hidtil havde været praktiseret.

Bibelen 1866: »Se! en jomfru skal blive med barn og føde en søn, og hun skal give ham navnet »Immanuel« (Gud med os)«. [Sjá! mey nokkur mun barnshafandi verða og son fæða; þann mun hún heita láta »Immanú-el« (Gud er með oss)].

Bibelen 1908: »Se, en ung kvinde bliver frugtsommelig og føder en søn og giver ham navnet Immanuel«. [Sjá, ung kona verður þunguð og fæðir son og lætur hann heita Immanúel].

Dette skriftsted havde faktisk spillet en vis rolle i diskussionen mellem Jón Helgason og frikirkepræsten, pastor Lárus Halldórsson (1851-1908), da disses indbyrdes strid omkring de nye synspunkter på bibelforskningen stod på sit højeste. I denne strid henviste Helgason og Halldórsson i argumentationen for deres modstridende synspunkter begge til Franz Delitzsch (1813-1890)⁹⁴, der i begge de respektive lejre nød anseelse som en af de allermest betydelige bibelforskere i samtiden. Helgason udtrykte sig i begejstrede vendinger om »den fortrinlige Guds mand« Delitzsch⁹⁵ og anså ham for en uomtvistelig tilhænger af de nye synspunkter indenfor de gammeltestamentlige videnskaber. Halldórsson bragte på den anden side Delitzsch i felten som et hovedvidne imod »vantroens teologi«⁹⁶. I den i fodnoten anførte artikel henviser Halldórsson til Delitzsch' bog om Det gamle Testaments Messiasprofetier, og hvorledes forfatteren nævner Jesu fødsel i forbindelse med Esajas' profetord (7:14)⁹⁷. Her får vi antydning af den vigtigste årsag til den udtalte ømfindtlighed overfor ændring af oversættelsen. Teksten havde altid været opfattet som en Messiaspådom, idet det antoges at den forudsagde Marias, gudsmoderens jomfrufødsel.

Det er så sandelig en velkendt problemstilling, vi møder her. Troende mennesker, som er blevet fortrolige med »deres egen« bibeloversættelse, kan vanskeligt tolerere forandringer af formuleringer, som de næsten kan udenad, endsige da formelige betydningsændringer i skriftsteder, der figurerer som nogle af de vigtigste i kirkens tros lære. De to steder, som har været til behandling i det ovenstående, er vitterligt begge af vital betydning, set på denne baggrund.

Jahve eller Herren?

Som nævnt ovenfor, var brugen af Jahve-navnet en af grundene til kritik af bibeludgaven fra 1908. I Nýtt kirkjubilad bragtes 1909 en kort notits om »Jahve-navnet i skriften«. Heri hedder det: »Et antal tvivlsomme personer har rendt det britiske Bibelselskab på dørene med bagvaskelse og løgn; men som det kunne forventes, har dette respektable selskab ikke ænset den slags. Man kan kun trække på smilebåndet over den ståhej, som Jahve-navnet i oversættelsen har medført«⁹⁸. Det samme tidsskrift publicerede kort tid efter »brudstykker af et brev fra en sydlandsk præst«, som skrev at han havde set den nye bibeludgave og været ganske tilfreds med dens hele indhold, bortset fra at »Herren« mange steder havde været skiftet ud med Jahve. Han tilføjede, at islændingene ville behøve lang tid til at lære at tilbede og lovprise Jahve, og at det var en noget slap hilsen at sige »Jahve velsigne dig«⁹⁹.

Níelsson forsvarede brugen af Jahve-navnet og refererede bl.a. til, at det britiske bibelselskab havde forordnet i sit publikationsregulativ, at det på Island som andre steder var en fuldstændig frivillig afgørelse, om man ville holde sig til Jahve som en direkte gengivelse af det hebraiske tetragram, eller om man ville benytte Jehova-formen eller erstatte de to nævnte med Herren¹⁰⁰.

Níelsson fremhæver også det forhold, at Jahve er et egennavn eller proprium, ikke et fællesnavn. Han tilføjer hertil: »Af den grund bør det ingenlunde oversættes, men skal stå uforandret. Der er ikke mere grund til at oversætte det end til at oversætte navne som Abraham, Isak, Jakob eller David«¹⁰¹. Han siger endvidere: »At oversætte Det gamle Testamente fra originalsproget og overalt erstatte Jahve med herren er i virkeligheden at forfalske teksten«, og han tilføjer i forlængelse heraf, at brugen af Jahve-navnet kan bringe i erindring »hvor stor en forskel der er på gudsbegrebet i gamle og ny testamente«¹⁰². Sandsynligvis er vi her konfronteret med et argument, der har forekommet de bibeloversættende liberale teologer af den allerstørste betydning; thi de lagde netop megen vægt på en iboende udvikling i den bibelske religiøse begrebsverden, og i det store hele var Det gamle Testamente forholdsvis lavt vurderet i deres behandling af sagerne.

Det er blevet nævnt tidligere, at Jahve-navnet senere blev vraget, og Herren genindsat i den gammeltestamentlige tekst i lomme-udgaven fra 1914. Det er også værd at bemærke, at man i en artikel om islandske bibeloversættelser, som udgør Níelssons bidrag til et jubilæumskrift for Frants Buhl, næsten kan spore en slags fortrydelse med hensyn til Jahve navnet – eller i hvert fald føler Níelsson sig der foranlediget til at skrive beslutningen om dets indførelse på Þórhallur Bjarnarsons regning¹⁰³.

Dyre ord om før og nu

Nærværende artikel er ikke ment som en generel bedømmelse af den oversættelse, Haraldur Níelsson udførte i samarbejde med en gruppe kompetente mænd. Hensigten med artiklen har blot været den at redegøre for en række omstændigheder omkring oversættelsens tilblivelse og senere skæbne. Jeg mener mig dog berettiget til at drage den enkle konklusion, at oversættelsen blev udført på god, professionel vis. På den anden side betragter jeg den i ret udstrakt grad snarere som en revision end som en egentlig nyoversættelse, eftersom forskellen på de to bibeludgaver fra hhv. 1912 og 1866 på ingen måde er så stor, som Níelsson ville give det udseende af.

Níelsson betjener sig således af forbavsende stærke udtryk i sine be-

skrivelser af den gamle oversættelse; som her i det følgende, hvor han siger: »Man tager vel næppe munden for fuld ved at påstå, at sjældent har nogen befolknings bibeloversættelse undergået et fuldstændigere hamskifte i én eneste etape, end det der er tiltænkt vor med denne revision. Forandringen er total, må nødvendigvis være det, af den simple grund at der næppe vil kunne peges på nogen nation, som har – eller nogensinde har haft – en ligeså dårlig bibeloversættelse som vor«¹⁰⁴.

Ved en hurtig synkronisk læsning kan man næppe se, at der er dækning for Níelssons dyre forsikringer. Hvis den ældre oversættelse havde været så underlødige, som han vil give indtryk af, er det underligt at så meget får lov til at stå uforandret i den nye, hvilket nemlig er langt mere, end hans udtalelser vil hævde. Denne tendens hos en bibeloversætter, at vise nedladdenhed overfor ældre oversættelser for dermed at fremhæve en nys kvaliteter, er en skamplet på de islandske bibeloversættelsers historie.

Hvorfor nyoversættelse?

Den umiddelbare anledning til denne fremstilling – og til de øvrige bidrag til den artikelsamling, den indgår i¹⁰⁵ – er den nys tagne beslutning om påbegyndelsen af endnu en ny oversættelse af Det gamle Testamente som et led i den højtideligholdelse, der vil finde sted år 2000 i forbindelse med tusindåret for kristendommens indførelse på Island. En anden anledning er regeringens meddelelse om, at den vil støtte oversættelsesarbejdet finansielt. I den forbindelse er det naturligt at der spørges om det, der kan begrunde behovet for en sådan oversættelse. Man hører tit det argument imod en nyoversættelse, at det islandske sprog ikke har forandret sig noget videre i forhold til bibeludgaven fra 1908/1912. I det mindste vil de fleste betvivle, at den forandring alene kan retfærdiggøre en nyoversættelse; thi en konservativ indstilling til modersmålet har længe været betragtet som en dyd blandt islændinge. Hos vore nabofolk er det imidlertid generelt netop dette argument, at sproget har forandret sig, der først høres nævnt. Det er f.eks. det første, Bertil Albrektson fremfører i sin artikel »Adam och Eva i ny språkdrakt«¹⁰⁶, hvori han fortæller om den oversættelse af Det gamle Testamente, der i øjeblikket pågår under hans ledelse.

Efter mit skøn bevirker følgende forhold, at det er presserende at foretage en ny islandsk oversættelse:

/ Store forandringer har fundet sted i de senere år m.h.t. tolkningsmetode. Den erklærede målsætning hos dem, der foretog oversættelsen fra 1908/1912 var den, at der skulle oversættes fra ord til ord«. Denne me-

tode er nu for det meste blevet forkastet. Dens ufuldkommenhed er ikke mindst blevet tydeliggjort i kraft af Eugene A. Nidas¹⁰⁷ forskning.

2 Bibeloversættelse kan aldrig praktiseres uden eksegese. Et sådant samspil er en indre nødvendighed, og nye eksegetiske landvindinger medfører derfor ofte behovet for en ny oversættelse. Vores kendskab til oldtidens tekster er øget stærkt i løbet af de årtier, som er gået siden Det gamle Testamente sidst blev oversat til islandsk. Arkæologiske fund, der er gjort i den periode, bevirker at man nu ved mere end nogensinde før om det kulturelle miljø, som dannede rammen om Bibelens tilblivelse.

3 Islandsk sprogbrug har naturligvis forandret sig i de omtrent hundrede år, som er passeret siden Haraldur Níelsson og hans medarbejdere påbegyndte deres oversættelse, endskønt dette måske ikke hører til de allervægtigste argumenter for en ny oversættelse.

4 Bibeloversættelsernes historie er en del af enhver kristen nations kulturelle arvegods. Den kristne menighed anser Bibelen for at være Guds ord, og den vil til enhver tid tilstræbe at iføre dette ord en dragt som er det værdig. En »endelig« oversættelse vil aldrig kunne komme på tale.

Noter

1. Steingrímur J. Þorsteinsson, »Íslenskar bibliupýðingar«. Tidsskriftet *Víðförlí* 4/1950, s.82.
2. Det er ingenlunde uproblematisk at anvende begrebet bibelkritik (»biblíugagnrýni«) om de nye synspunkter, som formidledes på Island ved udgangen af forrige århundrede. Ordet kritik kan være uheldigt fordi det let kan forårsage den antagelse, at det drejer sig om negativ kritik. Forfægttere af de nye synspunkter, som er til behandling her, ville hellere benævne sagen videnskabelig bibelforskning. Benævnelsen bibelkritik (»biblíugagnrýni«) er imidlertid blevet noget af en tradition blandt islandske teologer, og derfor er den bevaret her. Men samtidig skal det understreges, at denne benævnelse ikke indeholder en kvalitativ vurdering af den indstilling til Bibelen, som blev forfægtet under disse omstændigheder. Med begrebet »biblíugagnrýni« menes der simpelthen det, som på andre sprog end det islandske hedder »historical criticism of the Bible«, »historisk-kritisk bibelsyn«, »bibelkritik« eller tilsvarende benævnelser på andre sprog. Begrebet dækker over den indstilling til Bibelen, at den skal være et objekt for forskning med alle forhåndenværende litteraturvidenskabelige og historisk-videnskabelige metoder ligesom enhver anden historisk kilde.
3. Nærværende artikel har kun til formål at omhandle oversættelsen af Det gamle Testamente; den meddeler således intet om oversættelsen af Det nye Testamente.
4. Hallgrímur Sveinsson, *Fyrsta bók Móse Genesis í nýrri þýðingu eftir frumtextanum*. Reykjavík, Isafoldarprentsmiðja 1899, s. iii.
5. Se Jens Pálsson, »Frá Hallgrími biskupi Sveinssyni.« Tidsskriftet *Andvari* 35/1910, s. i-xvi. I denne kilde berettes bl.a. om biskoppens andel i at fremskaffe midler til det løbende arbejde med oversættelsen fra Det britiske og udenlandske Bibelselskab og

- om hans utrættelige korrespondance desangående. Haraldur Níelsson giver selv bisoppen det skudsmål, at han var den af kommissionens medlemmer som ofrede mest tid på arbejdet med oversættelsen, og at han hen var meget nøjeregnende og samvittighedsfuld. Han benyttede sig især af den engelske *Revised Version*. Se Haraldur Níelsson, »De islandske bibeloversættelser« i: *Studier tilegnede professor dr. phil. & theol. Frants Buhl*. 1925, s.195.
6. Hallgrímur Sveinsson, *ibid.* s. vi.
 7. Hallgrímur Sveinsson, *ibid.* s. vi.
 8. Haraldur Níelsson, »De islandske bibeloversættelse« i: *Studier tilegnede professor dr. phil. & theol Frants Buhl*. 1925, s.194: »Desværre var Kommissionens nævnte medlemmer ikke det hebraiske Sprog videnskabeligt mægtige.«
 9. Jfr. Ásmundur Guðmundsson, i: *Stríðsmaður eilífðarvissunnar*, red. Benjámín Krístjánsson, 1968, s. 40 og Haraldur Níelsson, »De islandske bibeloversættelser« i: *Studier tilegnede professor dr. phil & theol Frants Buhl* 1925, s.194. Wilhelm Gesenius' (1786-1842) ordbog udkom første gang 1810/1812 under titlen *Hebräisch-deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments*. Helt til idag har denne ordbog været blandt de mest benyttede ordbøger i faget hebraisk, og den udkommer fortsat i nye udgaver. I perioden 1878-1909 udkom 22.-28. udgave af bogen, som i denne periode bar forfatternavnene Gesenius-Kautzsch, eftersom Emil Kautzsch forestod dens udgivelse. I efteråret 1899 var Kautzsch manuduktør for Haraldur Níelsson, som det fremgår mere udførligt af det nedenstående.
 10. Hallgrímur Sveinsson, *ibid.* 1899, s. viii.
 11. *Verði ljós* 4/1899, s.80
 12. Emil Kautzsch (1841-1910) havde undervist i Basel og Tübingen, før han overtog posten som lærer i Gammel Testamente i Halle. Kautzsch var en meget markant lærer. Det tog ham kort tid at blive overbevist om holdbarheden af J. Wellhausens (1844-1918) teorier. Dennes bog, *Geschichte Israels* fra 1878 var en milepæl indenfor gammeltestamentlig forskning (Engelsk overs: 1885 *Prolegomena to the History of Israel*). Kautzsch'es oversættelse af Det gamle Testamente, *Die Heilige Schrift des Alten Testaments*, blev for Níelsson et godt og nyttigt hjælpemiddel ved hans eget arbejde. Oplysninger om Kautzsch kan f.eks. findes i H-J. Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments*. Neukirchener Verlag ³ 1982, specielt s. 288.
 13. H. V. Styhr (f.1838) var uddannet teolog. Han blev professor i Ny Testamente 1877 og beklædte dette embede i ti år. I Københavns Universitets histoneværk får han et mildest talt ringe skudsmål. Uden omsvøb siges det dér, at han ikke var sin stilling voksen, og at det står som en gåde, hvordan han kunne blive professor og senere kulturminister. Se *Københavns Universitet 1479-1979*. Bind V. Det teologiske Fakultet. Red. Leif Grane. G.E.C. Gads Forlag, København 1980, s. 423.
 14. Peder Madsen (1843-1911) var nok den mest indflydelsesrige lærer ved Københavns teologiske fakultet, mens han underviste der. Man får et fingerpeg om hans autoritet ved at læse en tilføjelse til overskriften over kapitlet om Det teologiske Fakultet i årene 1875-1900 i universitetets historieværk. Der hedder det kort og godt: »Peder Madsens fakultet«. Se *Københavns Universitet* Bind V, 1980, s.420f. Madsen blev docent i 1875 og professor ét år senere. Han var Sjællands biskop 1901-1911. Hans hovedfag var dogmatik. Madsen var som teolog konservativ. Som et eksempel herpå kan nævnes en passage i Jón Helgasons erindringer, hvor han fortæller, at under Madsens forelæsninger havde han rent ud sagt tørstet efter at høre ham indrømme, at det havde forvoldt ham vanskeligheder at annamme én og anden detalje af kirkens læresætninger. Se Jón Helgason: *Það sem á dagana dreif*, (Manusk. s.88).

15. Frants Buhl var ved denne tid lærer i semitiske sprog ved Det filosofiske Fakultet i København. Han havde førhen undervist i Gammel Testamente ved Det teologiske Fakultet, hvor han var blevet docent i 1880 og professor to år senere. I 1890 blev han opfordret til at overtage et professorat i Gammel Testamente i Leipzig, efter at den verdensberømte bibelforsker Franz Delitzsch (1813-1890) var afgået ved døden. Buhl vendte tilbage til København i 1898. På den tid hvor Jón Helgason studerede i København var Buhl den eneste af fakultetets lærere, som i nærværdig grad havde sat sig ind i de nye, kritisk-videnskabelige synspunkter på bibelforskning. Alligevel var han ved katederet »tør som en klippisk« – som Jón Helgason udtrykker det i sit brev til Gísli Skúlason 23. marts 1898 – og derfor formåede han ikke at præge de islandske teologistuderende i den nye teologis ånd.
16. Johannes Jacobsen overtog lærerembedet i Gammel Testamente, da Frants Buhl drog til Leipzig i 1890, og han viste sig at være af en lignende teologisk observans som sin forgænger. Selv den omtale, som han fik af sine islandske studenter, lignede den der blev tildelt Buhl. Således klager Niélsson i et brev til Jón Helgason over, at Jacobsens forelæsninger er kedelige; han er utrolig længe om at få tingene sagt og gør en dårlig figur i talerstolen. Niélssons brev er affattet under et midlertidigt ophold i København efter fuldførelsen af hans Tysklandsbesøg.
17. Haraldur Niélssons brev til Jón Helgason, ab Geiststraße 5 II, Halle 28/5 1899.
18. Haraldur Niélssons brev til Jón Helgason, dateret 9. juli 1899, ab Moritzzwingen 17 III, Halle.
19. Niélssons brev til Helgason ab Cambridge, dateret 14. november 1899.
20. Haraldur Niélsson, »Eiríkur Magnússon«. Avisen, *Ísafold* 1. febr. 1913.
21. Niélssons brev til Helgason ab Cambridge, dateret 14. november 1899.
22. Niélssons brev til Helgason, dateret 13. oktober 1899.
23. De tos indbyrdes uoverensstemmelser omkring denne sag fremgår bl.a. af Niélssons brev til Magnússon, skrevet 19. juni 1907. Dér formulerer Niélsson sig overfor venen i skarpe vendinger på grund af dennes negative holdning til spiritismen. Han skriver bl.a.: »En ting frygter jeg på dine vegne, og det er, at når du er kommet over i det hinsides, da vil du komme til at afsone din vrangvilligheds synd imod sandheden på den måde, at du vil blive medhjælper for et medie, og du vil få tildelt den særlige opgave at omvende sagens hårdeste modstandere. Og dette må være et overordentlig trættende hverv.« *Afritunarbók Haralds Niélssonar* [Haraldur Niélsson kopibog], lbs. 4723 4to. Det kan endvidere anføres, at Jón Helgasons og Haraldur Niélssons venskab ophørte som en følge af deres uenighed omkring spiritismen.
24. Magnússons brev desangående til Det britiske og udenlandske Bibelselskab er skrevet 31. oktober 1905. Biskop Hallgrímur Sveinsson forfulgte herefter sagen, indtil der fandtes en løsning. Det var Einar Hjörleifsson Kvaran som tilbød Niélsson stillingen i Canada på den derværende islandske kirkes vegne. Om Kvaran udtaler Niélsson i et brev, dateret 6. august 1907: »Herhjemme er han min bedste ven«. Se *Afritunarbók Haralds Niélssonar*, Lbs. 4723 4to.
25. Magnússons hustru var en moster til Niélssons første hustru.
26. Om disse underretninger fremgår i et brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab, skrevet af A. Gook 29. juli 1909. I brevet nævner Gook Sigurbjörn Á. Gíslason som kilde til sin viden om forbindelsen mellem Magnússon og Niélsson. Gook vil blive omtalt yderligere i et senere afsnit om bibeloversættelsens opponenter.
27. Se f.eks. Benedikt S. Benedikz, »Guðbrandur Vigfússon. Foredrag holdt ved Íslands Universitet i anl. af hans 100-års jubilæum, 31. januar 1989«. *Andvari* 1989, s. 166-188.

28. Se Stefán Einarsson, *Saga Eiríks Magnússonar í Cambridge*. Reykjavík 1933 s.84-93.
29. Se »Meistari Eiríkur Magnússon«. *Nýtt kirkjublað* 3/1908, 6.febr. s.24. Fødselsdagsnotisen bærer intet mærke, men er sikkert skrevet af tidsskriftets redaktør, pastor Þórhallur Bjarnarson.
30. Jón Helgason, *Verði ljós* 6/1901, s.141.
31. Ásmundur Guðmundsson, »Starfið að þýðingu Biblíunnar«, i lejlighedsskriftet, *Haraldur Níelsson. Stríðsmaður eilífðarvissunar 1888-1968*. Redaktør Benjamín Kristjánsson, Reykjavík 1968, s. 39.
32. Hallgrímur Sveinsson, *ibid.* s. vii.
33. Halldór Kr. Friðriksson, »Nokkrar athugasgreinar við hina nýju útleggingu biblíunnar.« Reykjavík 1900, s.7. (Særnummer af *Frikirkjan*).
34. Haraldur Níelsson, »Endurskoðun biblíunnar. Svar til H. Kr. Friðrikssonar.« Reykjavík 1900, s.6. (Særnummer af *Verði ljós*).
35. Haraldur Níelsson, »Endurskoðun biblíunnar. Svar til H. Kr. Friðrikssonar.« Reykjavík 1900, s.16. (Særnummer af *Verði ljós*).
36. Der er skrevet udførligere om denne debat i Guðrún Kvaran, »Bibliupýðingar og íslenski máli«: *Ritröð Guðfræðistofnunar. Studia theologia islandica*. 4/1990, s.39-56.
37. Det bedste kildemateriale om Haraldur Níelsson findes i mindeskriftet *Stríðsmaður eilífðarvissunar* som en af hans elever, Benjamín Kristjánsson redigerede 1968 og i *Haraldur Níelssonar fyrirlestrar* af Ásmundur Guðmundsson. I tidsskriftet *Morgunn* refereres alt det, der blev sagt ved Níelssons begravelse og ved en mindehøjtidelighed om ham. Se endvidere: Sigurður P. Sívertsen, *Prestafélagsritið* 10/1928 og af samme forfatter *Árbók Háskóla Íslands* 1927-1928, s. 45-53, Tryggvi Þórhallssons nekrolog i dagbladet *Tíminn* 24. marts 1928, Jónas H. Haralz' artikel i biografisamlingen, *Faðir minn – Presturinn*, Reykjavík 1977, s. 95-116 og Sigurður A. Þórðarsons doktordisputats fra 1989, *Liminality in Icelandic Religious Traditions* (Nashville, Tennessee). Foruden det nævnte har jeg i vid udstrækning bygget min fremstilling på Níelssons ikke trykte korrespondance med Jón Helgason, som opbevares af Teologisk institut ved Íslands Universitet. Korrespondancen strækker sig over årrækken 1886-1910. Der bygges tillige på diverse af Níelssons breve, som opbevares på Det islandske Landsbibliotek. Og sidst men ikke mindst Det britiske og udenlandske Bibelselskabs brevsamling, som opbevares på universitetsbiblioteket i Cambridge, og hvori findes nogle breve af Níelsson til selskabet.
38. Ásmundur Guðmundsson, *Haraldur Níelssonar fyrirlestrar I* 1938, s. 23.
39. Jón Auðuns, *Líf og lífsviðhorf*. Reykjavík 1976, 5.59.
40. Sigurður P. Sívertsen, *Prestafélagsritið* 10/1928, s. 48.
41. Haraldur Níelsson, *Inngangsfraði Gamla testamentisins*. Manuskript. Lbs. 2210 4to.
42. Se Ásmundur Guðmundssons mindeord i *Kirkjuritið* 8/1942, s. 270-274. Den vigtigste kilde til oplysning om Gísli Skúlason er iøvrigt hans korrespondance med Jón Helgason.
43. Skúlason oversatte ikke salmerne 48-52.
44. Se nyhedsmeddelelse i *Nýtt kirkjublað* 1/1906, s. 55.
45. Gísli Skúlason, »Daufdumbraskólar og daufdumbrakennsla.« *Nýtt kirkjublað* 2/1907, s. 169. Den sidste sommer i Skúlasons liv arbejdede han på en oversættelse af de synoptiske evangelier sammen med Ásmundur Guðmundsson. De oversatte i fællesskab den første del af Markusevangeliet (indtil Mark 8:27) og parallelerne i synopsen. Så måtte Skúlason imidlertid tage til Reykjavík for at bivåne sin søns begravelse, og der afgik han selv ved døden nogle få dage senere, 19. august 1942. Se forordet Ásmundur Guðmundssons kommentarer til *Markúsarguðspjall* 1950.

46. Se David Östlund, *Hvildardagur Drottins og helgihald hans fyrr og nú*. Reykavík 1898. Helgasons svar kom især i følgende artikler: »Árás aðventstans á sunnudags-helgina«. *Verði ljós* 3/1898, s. 152-159; »Lögmál Mósesar og vér«. *Verði ljós* 3/1898, s. 170-175; »Jesús Kristur og gamla testamentið«. *Verði ljós* 5/1900, s. 71-76. Jfr. også »Smápastlar um alvarieg efni« i *Verði ljós* 4/1899, s. 24-29, 43-47, 55-59, 81 -91.
47. Jón Helgasons beskrivelser af denne teologiske skoles kendetegn findes i hans skrift *Grundvölurinn er Kristur. Trú málahugleiðingar frá nýðguðfræðlegu sjónarmiði*. Reykjavík 1915, særlig s. 25ff.
48. Jón Helgason, *Pað sem á dagana dreif*. Manuskript s. 317.
49. Niéllssons brev er dateret 18. september 1907 i Reykavík. Se *Afritunarbók Haralds Niéllssonar*. Lbs. 4723, 4to, s. 62-67.
50. Haraldur Niéllsson, »Þekking og hógværd. Svar til Sameiningarinnar.« *Verði ljós* 8/1903, s. 10-15. Bladet *Sameiningin*, som udkom i 78 ár, var organ for Islændingenes evangelisk-lutherske Kirkesamfund i Amerika, som blev stiftet i Winnipeg i juni 1885.
51. Haraldur Niéllsson, »Prédikarinn og bölsýni hans«. *Skírnir* 82/1908, s.43-61.
52. Haraldur Niéllsson, »Prédikarinn og bölsýni hans«. *Skírnir* 82/1908, s.60-61.
53. Vedrørende dette emne henvises til Jakob Jónssons fremstilling i afsnittet »Guðfræði Haralds Niéllssonar« i bogen *Stríðsmaður eilífðarvissunnar 1868-1968*. Red. Benjamín Kristjánsson. Reykjavík 1968, s.68-92, specielt s.70-74.
54. Se Haraldur Niéllsson, *Kirkjan og ódauðleikasannanirnar*. Reykjavík 1916, s. 127. Jfr. også Pétur Pétursson, *Spiritismen på Island*. Religio. *Skriften utgivna av Teologiska Institutionen i Lund* 23, 1987, s.43.
55. Se Jón Helgason, *Pað sem á dagana dreif* Manuskript s. 323.
56. Jfr. den interessante fremstilling af Björn Björnsson og Pétur Pétursson, *Trúarlif Íslendinga. Studia theologica Islandica. Ritröð guðfræðistofnunar* 3/1 990, specielt s. 22-26.
57. I min doktordisputats argumenterede jeg bl.a. for det synspunkt, at selv sådanne forskere som ellers søger at varetage videnskabelig neutralitet altid vil være afhængige af deres omgivelser og »yndlingsteorier« i deres egne forskningsresultater. Min konklusion m.h.t. denne del af disputatsen gik ud på, at enhver eksegese er »eksegese her og nu«, d.v.s. eksegeten kan aldrig frigøre sig for sin samtids indflydelse. Denne konklusion er ingen nyhed; men jeg mente mig så berettiget til at fremdrage en række eksempler på dens rigtighed ud fra en iagttagelse af fortolkningsprocesserne hos så godt som alle de videnskabsmænd, der optræder i min analyse af imago Dei-problematikken. Se Gunnlaugur A. Jónsson *The Image of God. Genesis 1:26-28 in a Century and Old Testament Research*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1988, specielt s. 210-218.
58. Buhl anvendte ordet »skyggerne« og Kautzsch det tilsvarende på tysk, »Schatten«.
59. Se Svavar Sigmundsson (red.) *Íslensk samheitaorðabók*, Reykjavík 1985.
60. Jón Hnefill Aðalsteinsson, *Þjóðtrú: i Íslensk þjóðmenning. Trúarhættir*. Hjalti Helgason og Jón Hnefill Aðalsteinsson. Red. Frosti Jóhannsson. Reykjavík 1988, s. 376.
61. Haraldur Niéllsson, *Nýja þýðingin á Gamla testamentinu. Nýtt kirkjublað* 1910, s. 102.
62. Den vigtigste kilde til information om Gíslason er hans biografi, skrevet af pastor Jón Kr. Ísfield, *Afkastamikill mannvinnur, starfs saga sr. Sigurbjörns Á. Gíslasonar*. Reykjavík 1976. Se tillige Lára Sigurbjörnsdóttirs artikel i biografisamlingen *Faðir minn – Presturinn*. Reykjavík 1977, s. 143-158. og Árni Sigurjónssons artikel i jubi-

- læumsskriftet *Lifandi steinar. Afmælisrit Sambands Íslenskra kristniboðsfélaga* 1929-1989. Reykjavík 1989, s. 89-92.
63. Sigurbjörn Á. Gíslason, »Kyrkliga förhållanden på Island i äldre og nyare tid.« *Facklan* 4/1905, s. 17.
 64. Magnusson var blandt de første, der greb til pennen for at støtte Jón Helgason og bibelkritikken. Se Eiríkur Magnússon, »Út af deilunni um ritninguna og rannsóknir hennar.« *Verði ljós* 6/1901, s.100-103.
 65. Eiríkur Magnússen, »Bibliuþýðingin nýja« *Nýtt kirkjublað* 5/1 91 0, 14.
 66. Jens Pálsson, »Frá Hallgrími biskupi Sveinssyni« *Andvari* 35/1 91 0, xv.
 67. Friðrik J. Bergmann, *Trú og Þekking*, 1916, s. 128.
 68. Ásmundur Guðmundsson, *Haraldar Níelssonar fyrirlestrar I* 1938, s. 18.
 69. Steingrímur J. Þorsteinsson, »Íslenskar bibliuþýðingar.« *Víðförli* 4/1 950, s. 83.
 70. Jón Helgason, *Það sem á dagana dreif*. Manuskript, s. 291.
 71. I Bible Society's Collection i bibliotekets såkaldte Bradshaw-sal.
 72. Jeg vil bringe universitetsbibliotekets bibliotekar Brian Dodsworth en tak for hans uvurderlige rundvisning i arkivet og for den gæstfrihed han viste mig i sit hjem. Bibliotekar Allan F. Jesson i bibliotekets bibelafdeling skal have en lignende tak for en hurtig og god service i den korte tid, jeg kunne tilbringe der.
 73. Dette oplyses i G. Sørebø's artikel »Julius Wellhausen, Israels og Judas historie, Høvik 1988 – eit vendepunkt for norsk Gt-forskning?« *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 56/1985, s.249-265, specielt s.256.
 74. Se Elisabet S. Kristjánsdóttir, »'Lyffið heilögum höndum' Kristniboðsfélag kvenna í 85 ár«, s. 83 í jubilæumsskriftet *Lifandi steinar. Afmælisrit Sambands íslenska kristniboðsfélaga* 1929-1989. Reykjavík 1989.
 75. Árni Sigurjónsson har udtrykt sig således om dette, at det »blev betroet [Gíslason] at påvise den nye teologis fingeraftryk i bibeloversættelsen«. Undersøgelsen af brevsamlingen i Cambridge må siges at bekræfte, at Gíslason var den oprindelige initiativtager til anken, selvom den blev overbragt via en mellemmand.
 76. Storchjans brev til Gooch er dateret 6. august 1908.
 77. Cari Paul Caspari (1814-1892) var øverste myndighed indenfor den norske gammeltestamentlige forskning i perioden 1850-1890. Han var udaf en tysk-jødisk familie, som var gået over til kristendommen, og han betragtede sig som en overbevist discipel af E.W. Hengstenberg (1802-1869). Denne var en af de mest konservative, men også en af de mest magtfulde tyske gammeltestamentlige videnskabsmænd i dette tidsrum. Det er blevet sagt om Caspari, at han uden tvivl forsinkede bibelkritikkens indmarch i Norge.
 78. Arthur Charles Gook (f. 1882) kom til Island sommeren 1905 som missionær for den såkaldte Brødrebevægelse (Plymouth-brethren). Han slog sig ned i Akureyri, hvor hans trofælle Fredrik H. Jones havde virket fra 1898 og til sin død 1905. Gook lærte islandsk af pastor Jónas Jónasson fra Hrafnagil og rejste vidt og bredt på Island, fra Vestfjordene over Nordlandet og til Østfjordene. Der opstod snart en lille forsamling omkring Gook, hvor man helt i stil med Brødrebevægelsen lagde vægt på at leve i overensstemmelse med skriftstedet i ApG 2:42 (»Og de holdt fast ved apostlenes lære og ved fællesskabet, ved brødsbrydelsen og bønne«). I 1917 opløstes denne forsamling som følge af en strid mellem Gook og digterpræsten Matthías Jochumssen, hvorefter der dannedes en ny, som fik navnet Sjónhæðarsöfnuður (»Menigheden på udkigsposten«). Da Gook forlod Island 1955, havde Akureyri været hans missionsager i et halvt århundrede. Gook oversatte Hallgrímur Péturssons berømte Passionsalmer til engelsk.

79. Jón Helgason, *Grundvöllurinn er Kristur. Trúmálahugleiðingar fra nýguðfræðilegu sjónarmiði*. Reykjavík 1915, s. 29.
80. Níelssons brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab er dateret 21. maj 1909. Hallgrímur Sveinsson havde i et brev, dateret 20. december 1908, bebudet at et svar kunne forventes fra den islandske oversættelseskommission. Samtidigt lagde han vægt på, at kommissionen ubetinget havde krav på oplysninger om opponenternes identitet. Det er bemærkelsesværdigt at Sveinssons brev er skrevet noget efter, at han havde modtaget sin afsked som biskop 19. september 1908.
81. Septuaginta, Vulgata, Itala og Pesjitta.
82. Dette skriftsted bliver behandlet udførligere i det følgende.
83. Níelsson nævner særligt Kari Marti i Bern, tyskerne Duhm og Wellhausen og tillige J. Skinner i Cambridge.
84. Reginald John Campell var en kendt prædikant i London, og hans »nye teologi« skabte megen debat i århundredets første årtier. Information om Campell kan f.eks. erholdes i John Macquarrie, *Twentieth Century Religious Thought*. SCM London Revised ed. 1971, specielt s. 39-41.
85. I 1908-nummeret af *Nýtt kirkjulað* bringes i Þórhallur Bjarnarsons oversættelse et afsnit af Campells bog, *The New Theology*, som var udkommet i slutningen af 1908.
86. F. eks. en artikel fra februar 1910 i tidsskriftet *Evangelical Christianity* med titlen »Christian Work in Iceland«. Heri skrev Gook bl.a., at Bibelen var uopdrivelig på Island undtagen i en forvansket udgave, som var udarbejdet af repræsentanter for den liberale teologi og spiritistiske præster i Reykjavík. På grund af denne artikel så H.M. Gooch sig nødsaget til at sende Det britiske og udenlandske Bibelselskabs styrelse en skriftlig undskyldning, for at den gode forståelse imellen selskabet og »Evangelical Alliance« fortsat kunne opretholdes.
87. I et brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab, dateret 2. februar 1910, erklærer Þórhallur Bjarnarson, at den aktuelle tydning af Esajas 1:18 og 7:14 er den eneste mulige.
88. Dette ultimatum blev tilsendt Det britiske og udenlandske Bibelselskab i et brev, skrevet i fællesskab af Sigurbjörn Á. Gíslasen, David Östlund og officer Edelbo i Frelsens Hær. Brevet er dateret 21. marts 1910.
89. Brevet er skrevet 3. juni 1910.
90. Haraldur Níelssons brev til Jón Helgason, med påskriften »91 Tension Road, Cambridge, 8. august 1910«.
91. Den som sætter sig for at analysere de »forbedringer« Þórðarson foretog i Det gamle Testaments tekst, vil opdage at forandringerne først og fremmest gælder stavemåden og tekstens hele opsætning – den fremtræder mere læselig og smukkere end før. Herudover er enkelte udbedringer foretaget, især i Salmernes bog. Þórðarson har overfor mig bekræftet i en samtale, at de af ham foretagne forandringer mere var koncentrerede om Salmerne end om andre gammeltestamentlige tekster på grund af den flittige brug af førstnævnte ved kirkens gudstjeneste. Han iagttog dog den samme påpasselighed dér som andre steder, idet han tilstræbte en naturlig indpasning af forandringerne, således at de tillod 1912-udgaven at bevare sin integritet og oprindelige profil.
92. Þórir Kr. Þórðarson, *Athugasemdir um Jesjabókina*. Fotokopieret hæfte, s. 11.
93. H. Ringgren, *Israelite Religion*. SPCK, London 1969, s. 272.
94. Angående Delitzsch se f.eks. Gunnlaugur A. Jónsson, »Franz Delitzsch (1813-1890). Dáður og elskaður ritskýrandi og gyðingavinur.« *Orðid. Misserisrit Félags guðfræðinema* 24, 1990, s. 34-37. Dér findes henvisninger til de vigtigste kilder om Delitzsch.

95. Jón Helgason, *Verði ljós* 4, 1989, s. 164.
96. Lárus Halldórsson, »Franz Delitzsch um vantrúarguðfræðina.« *Fríkirkjan* 2, 1990, s. 90-92.
97. Franz Delitzsch, *Messianische Weissagungen in geschichtlicher Folge*. Berlin 1890.
98. *Nýtt kirkjublað* 1909, s. 119-120.
99. *Nýtt kirkjublað* 1909, s. 135.
100. Haraldur Níelsson, *Nýtt kirkjublað* 1910, s.78.
101. Haraldur Níelsson, *Nýtt kirkjublað* 1910, s.75.
102. Haraldur Níelsson, *Nýtt kirkjublað* 1910, s.78.
103. Haraldur Níelsson, »De islandske bibeloversættelser« i: *Studier tilegnede dr. phil & theol Frants Buhl*. 1925, s. 195.
104. Haraldur Níelsson, »Endurskoðun biblíunnar. Svar til H. Kr. Friðrikssonar.» Reykjavík 1900,5. 4. (Særtryk af *Verði ljós*). I begyndelsen taltes der altid om »en revisi-
on«, som Níelsson gør det her. Se f. eks. notits i *Verði ljós* 1899, s. 93-94 under tit-
len: »Endurskoðun bibliupýðingarinnar.«
105. Fremstillingen er et indslag i 4. bind (Bibliupýðingar í sögu og samtíð) af en serie fra
Teologisk Institut ved Islands Universitet. *Ritröð Guðfræðistofnunar. Studia theo-
logica islandica* 1990.
106. Bertil Albrektson, Adam och Eva i ny språkdräkt.« *Språkvård* 1, 1990, s.3-11.
107. Eugene Albert Nida (f. 1914) blev belønnet med æresdokortitel af Islands Universi-
tets teologiske fakultet 4. oktober 1986. I forordet til hans doktordiplom hedder det
bl.a.: »Med sit forskningsarbejde, hovedsageligt indenfor faget sociolingvistik, og
med sin indsats til skabelse af tværfaglige forbindelser mellem fag som lingvistik,
socioantropologi og teologi har han placeret sig blandt de største inspiratorer for den
opblomstring af bibeloversættelsesvirksomhed, som har kendetegnet de sidste årtier.
Således har han også ydet et væsentligt bidrag til udformningen af en moderne ekse-
gese.« I 1988 udkom den betydelige ordbog i Nidas og J.P. Louws udarbejdelse,
Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains. United
Bible Societies.

Summary

No other Icelander has translated as much of the Bible as Haraldur Níelsson (1868-1928), who personally translated the greater part of the Old Testament, although his work was reviewed by a translation committee. This article discusses Haraldur's translation of the Old Testament, carried out between 1897 and 1907, and the connections between his translation work and the introduction of the historical-critical method in Iceland.

The method of historical criticism was hotly disputed in Iceland at the time of its introduction, and reactions to Haraldur's translation were heavily influenced by the position which readers and critics took toward the new critical method. This article describes the background of these disputes. Attention is, for example, drawn to the fact that historical criticism had not yet gained much of a following at the University of Copenhagen in the years around 1890 when the Icelandic »Turn-of-the-Century-Theologians« were studying there. It was through visits to German universities that Icelandic theologians became acquainted with the new critical method.

Haraldur Níelsson was one of the pioneers of historical criticism in Iceland, and his opponents found numerous traces of this new method in his translation. They called the translation the »heathen Bible«; but others could barely find words sufficient to express their delight and admiration, and maintained that few other nations possessed a Bible translation as successful as Haraldur's. In those years, Haraldur was becoming one of the most zealous proponents of spiritualism in Iceland, and many people claimed to find reflections of this in his translation. The use of the name Jahve in the translation, instead of the traditionally-used expression, Drottinn (the Lord), also attracted criticism. It was not these matters but others, however, which formed the principal basis of a complaint lodged with the British and Foreign Bible Society, the financial sponsor of the translation. Haraldur had to go abroad to answer this complaint. A compromise was reached in the which he agreed to make changes in two places: Isaiah 1:18 and 7:14.

The final part of this article attempts to answer the question why a new Bible translation is needed. It is pointed out that in Iceland the simple argument that the language has changed has less application than in most other countries. Linguistic conservatism has long been accounted

a great virtue in Iceland. The main reason presented in favor of a new translation is rather that approaches to translation have changed. The announced objective of those who carried out the 1908/12 translation was to translate »word for word«. That approach is here rejected, and the ideas of E.A. Nida suggested as a better alternative.

(Dansk oversættelse: *Jens Hvidtfeldt Nielsen*)

Arboe Rasmussen-sagen i årene 1916-20

Af Karsten Hermansen

Indledning

Den 9. maj 1916 faldt Højesteretsdommen i den Arboe Rasmussenske sag¹. Pastor Niels Peter Arboe Rasmussen (1866-1944) frifandtes for straf, mens spørgsmålet om hans egnethed som præst i den danske folkekirke ikke fandt nogen afgørelse: »Højesteret finder det nu ikke nødvendigt at træffe en Afgørelse af dette Spørgsmaal, idet nærværende Sag alene drejer sig om, hvorvidt Tiltalte er strafskyldig«².

Dommen udløste en voldsom debat i det danske kirkeliv. Diskussionen gik på, hvorvidt man skulle opfatte dommen som en anerkendelse af Arboe Rasmussen som præst i folkekirken eller som et udtryk for den dømmende magts manglende stillingtagen til den liberale teologis plads i folkekirken (altså at sagen indtil videre var uafgjort). Den førstnævnte fløj bekendte sig til den »tålsomme folkekirke«³ (kunne også kaldes den rummelige folkekirke) og bestod af den politiske venstrefløj, samt kirkens radikale (og liberale) folk. Den anden var den kirkeligt konservative fløj, som befandt sig såvel kirkeligt som politisk på den højre side af midten.

Årsagen til hele sagen var, at pastor Arboe Rasmussen, som siden 1897 havde været sognepræst i Skibsted og Lyngby menigheder i Himmerland, i 1902 havde skrevet en artikel i *Teologisk Tidsskrift*, hvor han havde stillet sig kritisk overfor jomfrufødslen⁴. Hermed havde han vist sig som en fuldtro discipel af den tyske teolog Adolf Harnack⁵. I øjeblikket vakte hans artikel kun ringe interesse, men 3. december 1910 holdt Arboe Rasmussen et foredrag i Studenterforeningen om »Dogmekirken – og Vejen frem«, hvor han talte om den »store Kirke, Folkekirke, i Evangeliets Stil, med det høje Loft og de vide Vægge«⁶. Herefter kom der fuld gang i diskussionen om denne kætterske præsts forbliven i folkekirken. I 1911 besluttede man inden for kirken, at undersøge Arboe Rasmussens opfattelse af dogmerne, men biskop Poulsen i Viborg erklærede efter nogen vaklen, at Arboe Rasmussen endnu stod på folkekirkens grund og at sagen kunne stilles i bero. I 1913 blev Vålse sognekald på Falster ledigt. Arboe Rasmussen søgte, da det på grund af hans holdninger var det eneste embede han kunne håbe på at få, som lå nærmere København og Stenløse, hvor hans nære ven og trofaste støtte i

kampen for den liberale teologis plads i folkekirken, Morten Pontoppidan var sognepræst. Han blev indstillet af menighedsrådet, men Lolland-Falsters biskop Wegener nægtede at give kollats, hvorfor Arboe Rasmussen ikke kunne få stillingen. Regeringen ønskede imidlertid at fastslå den »tålsomme folkekirke« og ønskede den liberale præst indsat i embedet. Seks af landets syv biskopper enedes om at svare igen med et sagsanlæg, som tog sit udgangspunkt i, at Arboe Rasmussen var kommet i afgørende strid med de pligter, som påhvilede ham som præst i folkekirken på grundlag af Danske Lovs 2-4-6 og præsteløftet af 27/8-1870. Disse pligter var kort fortalt, at han som præst i ord og gerning skulle forkynde og følge Guds ord, de hellige symboler og den Augsburgske Bekendelse. Sagen gik gennem provsteretten, hvor Arboe Rasmussen frifandtes, videre til landemoderetten, hvor han dømtes, og endte tilsidst i Højesteret, hvor han, som nævnt ovenfor, frikendtes for straf, da han betragtedes som værende i god tro om sin stilling i folkekirken. Eftersom sagen var anlagt som straffesag, blev der kun taget stilling til dette spørgsmål og derfor fik man ikke Højesterets vurdering af Arboe Rasmussens »lære« – til den kirkelige højrefløjs store fortrydelse. Wegener nægtede fortsat at give kollats og derfor vedtog Rigsdagen i det efterfølgende forår en særlov, som placerede Vålse sognekald under ministeriets tilsyn så længe Wegener var biskop og Arboe Rasmussen var sognepræst i Vålse (9/3-1917)⁷.

Med Højesterets dom og særlovens vedtagelse, begyndte sagen at finde sin afslutning. Eftersom det er denne afslutning, der har interesse i nærværende fremstilling, vil forhold før og under dommen i 1916 kun blive berørt i det omfang de har betydning for den efterfølgende situation.

Det er i det følgende hensigten at undersøge, hvem der vandt Arboe Rasmussen-sagen, da den havde principiel betydning for den strid, som fandt sted i folkekirken. Striden handlede om folkekirkens bredde: skulle der være én læreopfattelse eller skulle der være plads til mange varianter? En bred folkekirke ville kunne tolerere præster, som stod for mere ekstreme og utraditionelle trosopfattelser. Det var et perspektiv, der fra den »tålsomme« fløj opfattedes som en sikring af den danske folkekirke, medens den konservativt-kirkelige fløj så folkekirkens snarlige opløsning heri. Var der overhovedet nogen, som havde fordel af, at kirken var splittet i dette spørgsmål? I bekræftende fald: hvad havde man da opnået?

Det særlige ved sagen var, at staten blandede sig, hvorved en politisk dimension kom til syne ved siden af den religiøse. At disse to aspekter

hang tæt sammen, ses af den debat, som førtes i aviser og tidsskrifter samt i Rigsdagens forhandlinger om et Vålse-lovforslag i 1916 og 1917.

Vægten vil i det følgende blive lagt på det verdslige, dvs. det politiske aspekt og der vil blive argumenteret for, at dét var det afgørende for »løsningen« af Arboe Rasmussen-sagen. Dette indebærer, at sagen ses på en ny måde i forhold til tidligere fremstillinger, hvor vægten i højere grad har været lagt på det religiøse aspekt.

Litteratur og kilder

I 1953 udkom P. G. Lindhardts bog *Morten Pontoppidan II. 1894-1931*. Heri giver Lindhardt en meget grundig fremstilling af hele Arboe Rasmussen-sagen set fra en Morten Pontoppidan-synsvinkel. Morten Pontoppidan var en grundtvigianer, som var blevet delvis tilhænger af den bibel-og dogme-kritiske liberale teologi. Han var en dygtig polemiker i den kirkelige debat og forsvarede altid upopulære personer og standpunkter. Således også Arboe Rasmussen⁸. Denne synsvinkel gør, at sagen får en drejning i retning af det kirkelige og kristeligt-religiøse aspekt, hvorfra Morten Pontoppidan forsøgte at påvirke sagens gang. Det politiske aspekt får derved en lidt mindre fremtrædende placering hos Lindhardt. Sat på spidsen kan man sige, at det politiske hovedsageligt er med til at »binde« begivenhederne i det kirkelige liv kronologisk og forklaringsmæssigt sammen. Lindhardt konkluderer, at den liberale teologi og den »tålsomme folkekirkes« ret ikke blev fastslået ved Højesteretsdommen i 1916 og ved den efterfølgende særlov i 1917, men at Arboe Rasmussen forblev en undtagelse fra reglen -altså et særtilfælde⁹. Igennem hele fremstillingen hersker der imidlertid ingen tvivl om, at Lindhardt føler medlidenhed med Arboe Rasmussen, hvilket særlig tydeligt kommer til udtryk, da han fortæller om Arboe Rasmussens afrejse fra Vålse sogn i 1920¹⁰.

I årene efter *Morten Pontoppidan II. 1894-1931*, udkom der en række bøger af Lindhardt, som behandlede den samme periode. Der er ikke tale om ny forskning i sagen, men udelukkende tekster, som ligger meget tæt på Morten Pontoppidan-bogen fra 1953. Det var bl.a. den lille populære bog *En dansk sognepræst, Morten Pontoppidan* (1954), som var en kortfattet sammenskrivning af biografien: den førnævnte fra 1953 og *Morten Pontoppidan I. 1851-1893* fra 1950, *Kirken i går og i dag* (1955) om nyere tids danske kirkehistorie og *Den danske kirkes historie* (bind 8. Tiden 1901-1965) fra 1966. I det sidstnævnte værk udviklede Lindhardt sin konklusion en smule, idet han skrev, at den »tålsom-

me folkekirke« i 1920 stadig ikke var en formel realitet, men den liberale teologi havde spredt sig ind i andre kirkelige retninger. Det politiske aspekt er forholdsvis bedre repræsenteret og mere fremhævet i dette værk end tidligere, hvilket skyldes det bredere kirkehistoriske sigte i modsætning til Morten Pontoppidan-biografien.

Arboe Rasmussen-sagen er ikke gået helt upåtalte hen af andre forfattere. Således har professor N. H. Søb i *Dansk Teologi siden 1900* (1965) kort og klart fastslået, at sagen teologisk set viste, at »radikal teologi havde ringe grobund i datidens Danmark« og at sagen i øvrigt mest havde kirkeretslig betydning¹¹.

I bogen *Lolland-Falsters Stift i 150 år* (1955) får man biskop Wegeners version af sagen. S. Klitgaard Sørensen beskriver sagen i et biografisk afsnit om Wegener. Klitgaard Sørensen finder Wegeners fremstilling af forløbet for klar og redelig, trods hans tætte involvering i sagen¹². Klitgaard Sørensen betoner den fiasko som Vålse blev for Arboe Rasmussen (og Arboe Rasmussen for Vålse). Det politiske element nedtones stærkt, hvorved sagens todelte forløb (indtil særloven i 1917; og til Arboe Rasmussens afgang i 1920) forsvinder og eneste klimaks kommer derved i 1920, da Arboe Rasmussen får sin afsked. Det klart væsentligste i Klitgaard Sørensens fremstilling er understregningen af Højesterets absolut intetsigende dom: »Man var altså egentlig lige vidt ...«¹³.

Det modsatte syn har Hal Koch i *Danmarks kirke gennem tiderne* (1949/1967). Han konkluderer, at Arboe Rasmussen frikendtes ved dommen i 1916 og skriver, at »man må vel i praksis sige, at den »tålsomme folkekirke« har sejret. Man har inden for nogenlunde rimelige grænser lærefrihed som præst. Menigheden er jo til gengæld ikke bundet til præsten, således at der ikke øves overlast mod nogen¹⁴. Årsagen til, at opfattelsen af den »tålsomme« sejr ikke kunne bekæmpes fra konservativ side, var – ifølge Koch – at den liberale teologi havde spredt sig ind i deres egne rækker. Det sidste er i fuld overensstemmelse med Lindhardts vurdering, men det giver jo ingen lovmæssig anerkendelse af den »tålsomme folkekirke« omkring 1920. Derfor kan man sige, at Kochs opfattelse er begrundet i et langstrakt perspektiv, som ser sagen som et led i en reel anerkendelse gennem tiden, fremfor en juridisk/lovmæssig accept.

Tilsvarende opfattelse har Martin Schwarz Lausten i *Danmarks kirkehistorie* fra 1987, hvor han uhyre kortfattet giver sin version af Arboe Rasmussen-sagen og uden nogen argumentation bemærker, at tanken om den »tålsomme folkekirke« sejrede¹⁵.

Det er væsentligt at bemærke, at bortset fra Lindhardt, så har alle, der

har beskæftiget sig med sagen, set den i det lange perspektiv og dermed nedtonet den konflikt både religiøs og politisk, som fandt sted, mens sagen stod på.

Kildegrundlaget i Arboe Rasmussen-sagen er ganske omfattende. Sagen havde et meget langstrakt forløb, hvilket resulterede i, at de forskellige holdninger til sagen stort set endte med at samle sig om et ja eller nej til den »tålsomme folkekirke«. Som det allerede er fremgået, beskæftiger denne fremstilling sig med sagens resultat eller med andre ord: hvem vandt Arboe Rasmussen-sagen? Kirkeministeriets akter i sagen¹⁶ samt *Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag*¹⁷ giver en fyldestgørende oversigt over de teologiske overvejelser frem til dommen i 1916.

Rigsdagstidende er en stor og væsentlig primærkilde i forbindelse med den lov, som gennemføres, så Arboe Rasmussen kan blive sognepræst i Vålse sogn uden biskop Wegeners kollats¹⁸. Desuden findes der tidsskrifts- og avisartikler i rigt omfang til belysning af sagens problemer. Debatten løber fra 1910 (efter foredraget »Dogmekirken – og Væjen frem«) og kulminerer efter dommen i 1916. I 1917 er debatten væsentligt aftaget¹⁹. Aviserne bidrager også til debatten. Det er karakteristisk, at sagen altid er forsidestof i *Kristeligt Dagblad*²⁰. Private breve, dagbøger og selvbiografier/erindringsbøger kan bidrage med oplysninger i sagen. Blandt brevene kan nævnes Arboe Rasmussens breve til Morten Pontoppidan²¹.

C. Th. Zahles dagbøger er udgivet af Tage Kaarsted og både biskop Wegener og Morten Pontoppidan har udgivet deres erindringer.

9. maj 1916: Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-sagen

»De i den indankede Dom ommeldte Udtalelser af Tiltalte er tildels uklare, og Tiltalte har for Provsteretten samt i en for Højesteret fremlagt Skrivelse til Defensor nærmere forklaret og suppleret Udtalelserne paa væsentlige Punkter. Der er derhos for Højesteret fremlagt en Række Erklæringer fra Landets Biskopper samt fra Professorer og Præster, hvor- efter Spørgsmaalet om, hvorvidt Tiltalte ved sine Udtalelser er kommet i afgørende Strid med Folkekirkens Lære, er Genstand for forskellig Bedømmelse. Højesteret finder det nu ikke nødvendigt at træffe en Afgørelse af dette Spørgsmaal, idet nærværende Sag alene drejer sig om, hvorvidt Tiltalte er straffskyldig. Da han nemlig efter det Foreliggende maa antages at have været i begrundet god Tro med Hensyn til sin Berettigelse til at fremkomme med Udtalelserne, vil han som Følge heraf

være at frifinde, hvorhos Aktionens Omkostninger bliver at udrede af det Offentlige. Thi kendes for Ret: Sognepræst Niels Peter Arboe Rasmussen bør for Aktors Tiltale i denne Sag fri at være. Aktionens Omkostninger ... udredes af det Offentlige«²².

Sådan lød dommen. Spørgsmålet var nu, hvorvidt afgørelsen talte til den kirkelige højre- eller venstre-fløjs fordel.

På den kirkelige højrefløj befandt sig, blandt andre, tidsskriftet *Kirken og Hjemmet*, hvis redaktør – H. Lützhøft – konstaterede, at »Højesteret har ikke frifundet ham for at være i afgørende Strid med Folkekirkens Lære – det har man ladet uafgjort –, men man har frifundet ham for at være strafskyldig. Hvilket er noget ganske andet«²³. Lærespørgsmålet og Arboe Rasmussens fortsatte virke i folkekirken måtte afgøres af kirkestyrelsen. F. R. Nielsen skrev senere – ligeledes i *Kirken og Hjemmet* – at Højesterets dom i den Arboe Rasmussenske sag var, at selve samfundet var demoraliseret, eftersom man i dommen kunne skrive, at Arboe Rasmussen var i begrundet god tro²⁴. I *Den Indre Missions Tidende* mistænkte Chr. Sørensen Arboe Rasmussen for at have bortforklaret eller udglattet sine radikale standpunkter, hvorfor der ville være god mening i at offentliggøre den skrivelse som Arboe Rasmussen havde givet defensor Liebe (skrivelsen uddybede Arboe Rasmussens udtalelser). Samtidig undrede det ikke Sørensen, at man kunne få en højst forskellig bedømmelse af Arboe Rasmussens lære, når man på den ene side spurgte landets biskopper og på den anden side allierede sig med folk som professorerne Jacobsen og Buhl, samt pastor Krarup i Sorø. Sørensen kunne ikke se nogen mening i at spørge disse sagkyndige indenfor teologien: »Det er jo da ikke efter Professorers og Præsters Anskuelse, men efter den hellige Skrift og Kirkens Bekendelse, at »Folkekirkens Lære« skal bedømmes²⁵. Endelig opfordrede Sørensen meget kraftigt til, at kilde-materialet måtte blive lagt frem, så man kunne se, hvad det var, der havde frikendt Arboe Rasmussen, hvilket også skete, da Kirkeministeriet kort tid efter udgav Højesteretsdommen. I *Tiden. Ugeblad for Politik og folkelig Oplysning* skrev L. J. Laursen, at »Biskopperne har tabt deres anlagte Strafferetssag. Men A.-R. har ikke vundet nogen Sejr for sin Lære. Han blev vel fri for Straf, men slap ikke for at blive noget forpjuget«²⁶. Laursen var ikke helt fastlåst på den kirkelige højrefløj, men valgte en slags midterkurs, eftersom han senere på sommeren i 1916 skrev, at biskopperne bar ansvaret for den eksisterende situation. De havde jo haft mulighed for at suspendere Arboe Rasmussen, men havde ikke benyttet denne mulighed²⁷.

Henry Ussing skrev i *Kirkeligt Landsforbund*, at Arboe Rasmussens

dom ved Højesteret i hovedsagen var en afvisning af hele sagen, hvad det indholdsmæssige angik. Sagen stod altså på fuldstændig samme standpunkt som før sagsanlægget. Det var altså ikke hos Højesteret man skulle søge afgørelsen af lærespørgsmål i den danske folkekirke²⁸.

Som en skarp kontrast til den ovenstående opfattelse kunne man samtidigt følge den »tålsomme folkekirkes« sejrsgang i *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning*. Anders Vedel skrev begejstret om dommen: »Den har styrket den rummelige og tålsomme karakter, vor folkekirke i tidernes løb mere og mere har fået ... Pastor Arboe Rasmussen vil nu få sit embede. Ingen har mere nogen ret til at forholde ham det«²⁹. Morten Larsen opfattede dommen som en ret til forkyndelsesfrihed i folkekirken og biskopperne måtte rette sig derefter, hvis de fortsat ønskede at sidde i deres embeder³⁰.

I *Vort Samfund. Dansk Menighedsblad* skrev Bertel Bjerre om sin specielle glæde ved dommen. Den skyldtes ikke en positiv holdning overfor den »tålsomme folkekirke«, men derimod, at der med dommen var givet forkyndelsesfrihed i folkekirken. Nu behøvede præsterne ikke længere at gå på akkord med deres samvittighed, for at kunne tjene deres penge som præst i folkekirken. Til gengæld mente Bjerre, at en sådan frihed for præster måtte betyde en tilsvarende frihed for menighedsrådene: afskedigelsesret og ordning af alle kirkelige spørgsmål i menighederne³¹.

En samtidig juridisk tolkning af Højesteretsdommen

Som det ses af det foranstående var diskussionen mellem de to hovedfløje ikke blevet mindre efter dommen. Debatten fortsatte ligesom før og under Højesteretssagen, blot med nye argumenter på grundlag af dommen. Den »tålsomme« fløj havde en afgørende fordel i at have Regeringen på sin side: kirkeministeren havde straks udtalt, at den »tålsomme folkekirke« nu var fastslået ved dom³², og fulgte Regeringen sin egen tolkning, så var folkekirken – ifølge den konservativt-kirkelige fløj – på vej til sprængning. Folkekirken ville med en større tolerance blive så bred og uensartet, at ingen enhed var mulig. Reelt havde Højesteret svigtet begge fløje med sin betoning af strafskylden – vel vidende, at dette ikke havde nogens interesse. Således skrev en anonym jurasagkyndig i artiklen »Kirke og Domstol«, at provst Ussing var den, som havde opfattet dommen klarest. Ussing mente, at dommen ikke afgjorde det som striden var blevet »lidenskabelig over, nemlig om Arboe-Rasmussens Forkyndelser er folkekirkelige eller ikke. Hans Strafskyld var der jo i Virkeligheden ikke et Menneske, der interesserede sig for«³³. Det vil altså si-

ge, at Højesteret havde forbigået kernen i sagen – dét som man ville have afgjort – og i stedet lagt vægt på strafskylden, hvad man også kunne, da biskopperne meget belejligt havde anlagt sagen som straffesag. Det, der betød noget i dommen var man ikke kommet en afgørelse nærmere: teologisk set var Arboe Rasmussens stilling den samme som før og Højesterets dom var afgivet så neutralt, at den ikke gav indrømmelser til hverken den ene eller anden side – og dog: havde dommen lydt på straf til Arboe Rasmussen, ville højrefløjten utvivlsomt have opfattet det som en sejr for deres holdning. Nu var Arboe Rasmussen frikendt, hvilket umiddelbart kunne opfattes som en indrømmelse til den »tålsomme« fløj. Det er bemærkelsesværdigt, at artiklen »Kirke og Domstol« var skrevet af en anonym jurasagkyndig. Artiklen gav en juridisk tolkning af dommen, hvilket ikke i sig selv skulle være en anledning til anonymitet, eftersom denne tolkning burde være den, der lå tættest på Højesteretsdommens opfattelse. Det er usandsynligt, at der var tale om anonymitet, fordi den jurasagkyndige ikke kunne bifalde Højesterets afgørelse, for i så fald havde denne ingen grund til at gøre opmærksom på fejltolkningerne. Hvis det var en tilhænger af Højesterets neutrale tolkning, så var der ingen grund til at være anonym, hvis det blot ikke var en impliceret: én af dommerne. Der er en overvejende sandsynlighed herfor, blandt andet fordi tolkningen er i nøje overensstemmelse med den officielle tolkning som højesteretsdommer Schau gav i 1918 i *Tidsskrift for Rettsvitenskap*: Højesteret anså sig for så vidt kompetent til at dømme i spørgsmålet om vranglære eller ej, og der var også strafmuligheder for sådanne vranglærere, men da sagen var en kriminel sag, der kun drejede sig om Arboe Rasmussens strafskyld, udtalte Højesteret sig ikke i lærespørgsmålet. Om den begrundede gode tro var kun at sige, at den henviste til de kirkelige myndigheders meget lange tøven inden deres indgriben. I slutningen af Schaus artikel om Arboe Rasmussen står der, at når man ikke ville tage stilling til lærespørgsmålet, så kunne man ikke efterfølgende frifinde på et grundlag, der betød anerkendelse af Arboe Rasmussens plads i folkekirken³⁴. Dette tolker Lindhardt således: »I virkeligheden vil dette sige, at Højesterets dom konsekvent skulde være fulgt af AR.s administrative afsked med pension«³⁵. Dette er i høj grad en overfortolking: Schau siger intet om, at Arboe Rasmussen kun slap for afskediggelse, fordi Højesteret ikke tog stilling til lærespørgsmålet. Han siger kun, at det ville være inkonsekvent først at være neutral angående lærespørgsmålet og bagefter anerkende læren indirekte via en accept af Arboe Rasmussen som værende indenfor folkekirkens rammer. Man kan rimeligvis opfatte dette som en overladelse af lærespørgsmålet til den kirkelige administration, men Højesteret har – ifølge Schau – ikke givet

nogen som helst antydning af, hvilken konklusion administrationen måtte nå frem til.

Artiklen var skrevet i 1918 og kunne derfor understrege Højesterets position som et neutralt og upolitisk organ, der ikke tog stilling til Rigsdagens lovgivning. Politikerne fik ikke nogen accept af, at hverken deres tolkning eller Våseloven fra 1917 var i overensstemmelse med Højesteretsdommen, men fik derimod indirekte overladt spørgsmålet til en administrativ afgørelse.

Kirkeministeriet oprettes

Pastor Thorvald Povlsen blev i midten af april 1916 spurgt om han ville være kirkeminister i et nyoprettet ministerium, som skulle udskilles fra kultusministeriet. Den 20. april skrev Zahle til Povlsen og opfordrede ham til at sige ja. Der var flere grunde. Zahle skriver: »Den Arboe Rasmussenske Sag vil jo nu snart blive paadømt Hvorledes end Dommen bliver, vil den afføde Vanskeligheder, som velsagtens vil blive ret alvorlige.

Da vort Parti sikkert paa det kommende Landsmøde vedtager det Kirkeprogram, som er Deres, bør ogsaa De staa fremmest i den Strid, som nu forestaar.

Vi er alle i Ministeriet enige om, at De er den Mand, som bedst kan føre os under disse tilstundende kirkelige Vanskeligheder«³⁶.

Povlsen sagde ja den 25. april og Zahle var lettet, idet den autoritet Povlsen havde i grundtvigske kredse ville kunne hindre grundtvigianerne i at udtræde af folkekirken, hvis Arboe Rasmussen blev dømt. Skulle dommen ende med frifindelse, så håbede Zahle, at Povlsen som kirkeminister kunne »indgyde saa megen Respekt, at Bisperne betænker sig paa at lave altfor store Demonstrationer«³⁷.

28. april 1916 blev kultusministeriet delt i et kirke- og et undervisningsministerium. Den hidtidige kultusminister, S. Keiser-Nielsen, havde på grund af den truende krise intet imod at afgive det kirkelige ressortområde, men kongen havde til gengæld sine bekymringer over delingen af kultusministeriet. Derved blev de historiske bånd mellem kirken og skolen nemlig også revet over³⁸.

En generel Våselov?

Den radikale Regering havde den »tålsomme folkekirke« på sit parti-program og i fuld overensstemmelse med dette politiske mål, udtalte kirkeministeren straks efter Højesteretsdommen den 9. maj 1916, at nu

var den »tålsomme folkekirke« fastslået ved dom. Dette var – med Lindhardts ord – »ganske afgjort en mistolkning, men Regeringen lagde den til grund for sin kirkepolitik«³⁹. Dét var netop det væsentlige: regeringen opfattede dommen som man ønskede at se den fra venstrefløjens side, og ville derfor have Arboe Rasmussen indsat i embedet i Vålse. Biskop Wegener nægtede fortsat at give kollats til Arboe Rasmussen. Dette synspunkt havde han på sin vis allerede udtrykt længe inden Vålse-sagen blev aktuel, idet han i 1911 skrev *Folkekirken og den Arboe-Rasmussenske Sag til Overvejelse*. Heri skrev han nemlig, at Arboe Rasmussen burde søge sin afsked selv, men fik han lov at blive, så måtte han forstå, at det alene skyldtes overbærenhed⁴⁰. I Wegeners erindringer står der, at »Jeg blev spurgt [samme dag dommen faldt], om jeg nu vilde give Kollats. Jeg svarede, at jeg ikke indsa, at den kirkelige Situation i nogensomhelst Henseende ved Højesteretsdommen, som den lød, var undergaaet nogen Ændring – og at min Stilling derfor maatte blive den samme, nemlig Kollatsnægtelse«⁴¹. Povlsen havde, via defensor under retssagen, lovet, at der ikke skulle øves samvittighedstvang mod nogen biskop i landet angående kollats⁴². Dette løfte satte biskop Wegener i stand til at nægte at give kollats. Som en klar hentydning hertil skrev Zahle i sin dagbog, at Povlsens løfte om ikke at øve samvittighedstvang gav Wegener mulighed for at spille helt – endda helt gratis. »Det vil stedse forblive en Gaade, hvorvidt han havde været ligesaa heltemæssig, hvis Følgen havde været Afsked uden Pension«⁴³.

På et møde d. 22/5-1916 forelagde kirkeministeren biskopperne et lovforslag, som de accepterede. Povlsen havde i mødeindkaldelsen klart tilkendegivet, at der ikke kunne være nogen tvivl om Arboe Rasmussens ret til Vålse sognekald. Til gengæld ville ministeren gerne høre biskoppernes meninger om kollatsspørgsmålet, da han håbede at sagen kunne løses uden samvittighedstvang til nogen side og dermed undgå at gøre sagens »Konsekvenser i Øjeblikket større end højst nødvendigt«⁴⁴. Ostenfeld gik med for at undgå kirkekamp⁴⁵. Biskopperne var ikke fuldstændigt enige om sagen, men de har utvivlsomt været enige om, at det var bedre, at de gik med til dette forslag, hvor de dog var blevet spurgt, end helt at overlade spørgsmålet til politikerne og blive sat udenfor enhver indflydelse. Ingen kunne jo vide om et rent politisk lovforslag ville være endnu mere vidtgående. En heraf opstået kirkekamp ville i denne forbindelse være en alvorlig ulempe, da en splittet folkekirke var en svag modstander overfor Rigsdagen og vigtigst: folkekirkens opløsning kunne lige pludselig blive en virkelighed, som ingen reelt ønskede. Dette viser biskoppernes accept af lovforslaget med al ønskelig tydelighed: kirkeministerens forslag var jo trods alt meget vidtgående.

Den 7/6-1916 fremsatte kirkeminister Povlsen sit kollatslovsforslag i Folketinget⁴⁶: hvis en præst ikke kan få biskoppelig kollats, kan præsten indsættes uden kollats og underlægges kirkeministerens tilsyn – også med skolevæsenet, såfremt præsten er formand i skolekommissionen. I den efterfølgende behandling af lovforslaget i Folketinget blev fronterne trukket skarpt op: Venstres ordfører, J. C. Christensen, ønskede ikke at se kirkeministeren som landets 8. biskop. Til gengæld kunne Venstre godtage en speciel lov direkte om Vålse-problemet. Den konservative ordfører, Schovelin, kunne ikke se andet end, at den naturligeste løsning var en afskedigelse af Arboe Rasmussen med pension, men fandt dog en speciel lov på linie med Venstre tiltalende. Ikke for at undgå kirkekamp, men fordi en sådan kirkekamp simpelthen ikke var værd at ofre på Arboe Rasmussen – sådan en »eftersnakker«. Alligevel var han bange for den præcedens selv en isoleret lejlighedslov kunne skabe. Endelig var der både fra Venstres og de konservatives side ønske om, at man ikke vedtog en generel lov af denne rækkevidde, uden at kvinderne hørtes – det vil sige, at de ønskede en lov udskudt indtil der var afholdt valg efter den nye grundlov fra 1915. Det sidste kan vel næppe kaldes andet end regulær forhalingstaktik.

På den modsatte fløj befandt sig Socialdemokratiet og de radikale, som varmt anbefalede kirkeministerens forslag til vedtagelse. Den radikale Fog-Petersen roste Thv. Povlsen for hans måde at undgå at øve samvittighedstvang mod Wegener, samtidig med, at han understregede, at man måtte bøje sig for Højesterets dom. Socialdemokratiets ordfører, Dahl, lagde vægt på, at bisperne ved deres anbefaling af lovforslaget selv havde givet udtryk for deres eget ønske om frihed i sådanne situationer – det var altså ikke præstefrihed, men bispefrihed loven drejede sig om⁴⁷. Som en direkte følge af denne klare uenighed, endte det nedsatte udvalg med at dele sig i to: en socialdemokratisk-radikal gruppe, som anbefalede lovforslaget og en venstre-konservativ gruppe, der fremsatte et ændringsforslag, som isolerede loven til Vålse, men hvor menigheden måtte høres ved et møde, inden man kunne indsætte Arboe Rasmussen uden kollats⁴⁸. Som J. C. Christensen sagde, så ønskede vålserne ikke nødvendigvis at være omfattet af en særlov med hensyn til deres præst, selv om de havde ønsket at få Arboe Rasmussen i embedet⁴⁹. Når Venstre og Det konservative Folkeparti overhovedet kom med deres ændringsforslag var det ikke fordi de opfattede dommen som en anerkendelse af Arboe Rasmussens ret til at være præst i folkekirken, men fordi de erkendte, at spørgsmålet lå i de samme hænder som hidindtil, nemlig i administrationens: kirkeministeren og biskopperne⁵⁰. Resultatet blev, at ændringsforslaget faldt og det oprindelige lovforslag

blev vedtaget med 47 stemmer mod 29⁵¹. Den 16. juni 1916 fik Landstinget forelagt det i Folketinget vedtagne lovforslag. Meningsforskellene fordelte sig på fuldstændig samme måde som i Folketinget, omend der kom nogle mere eller mindre værdiløse »nye« argumenter til: fra højrefløjten blev det nævnt, at man måtte tage hensyn til mindretal i sogne, hvor man fik en præst ansat på disse vilkår⁵². Fra den »tålsomme« side fremførtes det, at forslaget var i god overensstemmelse med udviklingen i retning af større menighedsrådsindflydelse⁵³. Resultatet blev, at Landstinget den 23/6-1916 vedtog et ændringsforslag i lighed med Venstres og de konservatives faldne forslag i Folketinget⁵⁴ med 21 stemmer mod 16⁵⁵. De konservative stemte imod i Landstinget, men de radikale og Socialdemokratiet stemte af taktiske grunde for Venstres ændringsforslag. Herved opnåede partierne nemlig, at lovforslaget tilbagesendes til Folketinget, for ad den vej at få det sendt i fællesudvalg⁵⁶. Folketinget vedtog det oprindelige lovforslag 27/6-1916 med 42 stemmer mod 21⁵⁷, hvorefter det sendtes til enestebehandling i Landstinget. Her foreslog Venstre, at lovforslaget skulle ændres til den form det havde haft, da det sidst forlod Landstinget. De radikale og Socialdemokratiet stemte endnu en gang for sammen med Venstre, for at få det nødvendige flertal mod de konservative – der indstillede Venstres forslag til forkastelse – som var betingelsen for sagens henvisning til fællesudvalg. Ved afstemningen eksisterede dette flertal af Venstre, de radikale og Socialdemokratiet imidlertid ikke, da der i Venstres, men også i de to øvrige partiers rækker, var mange fraværende, medens de konservative var omtrent fuldtallige. Derved fik de konservative et flertal på to stemmer i Landstinget (26 mod 24). Tilbage var der kun for Landstinget at stemme om Folketingets lovforslag og det forkastedes med 43 stemmer mod 6 (radikale og socialdemokrater)⁵⁸. Forslaget var bortfaldet. Af de tolv fraværende var de seks fra partiet Venstre, mens de tre øvrige partier savnede hver to.

Om årsagen til det store fravær kan man kun gætte. Socialdemokratiet og de radikale ønskede sagen i fællesudvalg og stemte derfor for Venstres ændringsforslag. Venstre så helst sit eget forslag vedtaget, på grund af den begrænsende virkning det gav Vålsesagen. De tre partier stemte altså for af to forskellige grunde. De konservative var klart imod og det var en stor del af Venstre i virkeligheden også. Ændringsforslaget var jo kun fremkommet som et begrænsende alternativ til kirkeministerens generelle lov, da partiet havde erkendt, at spørgsmålet i sidste instans lå i hænderne på kirkeministeren. Det er derfor sandsynligt, at Venstres leder, J. C. Christensen, udnyttede de radikale og Socialdemokratiets iver for at få sagen i fællesudvalg og lod et passende antal

Landstingsmedlemmer fra Venstre lægge sig syge! Derved kunne partiet holdes sammen om én kirkepolitik og stemme for sit ændringsforslag. Det var imidlertid ikke nok til at sikre vedtagelse. Da forslaget var faldet kunne Venstres gruppe derfor kun stemme sammen med de konservative – i mangel af bedre alternativer – og lade den generelle Vål-selov falde. Venstre – eller snarere J. C. Christensen – havde vist sin gode vilje uden politiske omkostninger! Generelt kan man sige, at Venstre og de konservative forsøgte at argumentere ud fra menighedens synspunkter og moralske forhold, såvel som det juridiske aspekt også blev inddraget ofte. De tilstræbte i det hele taget at gøre forhandlingen så upolitisk som mulig, for at Rigsdagen kunne holdes ude af sagen, hvilket jo i sig selv var et politisk mål. Indenfor folkekirken var ledende folk med den traditionelle holdning fortalere for en løsning i folkekirken (trods bispens accept af lovforslaget), fremfor at de folkevalgte skulle overtage rollen som kirkens ledere. Disse folk tilhørte den politiske højrefløj. Dernæst var det et politisk spørgsmål om ikke at bøje sig i en så ømtålelig sag som denne: de radikale og Socialdemokraterne var jo ikke ligefrem kendt som de mest troende, og hvordan kunne man forsvare at stemme for deres forslag og dermed udvande den nationale kirke og religion i den grad? Her ramte den konservative Schovelin et væsentligt punkt, da han sagde, at en kirkekamp ikke var værd at ofre på Arboe Rasmussen: sagen var for lille til at »reformere« kirken i den grad som Regeringens lovforslag lagde op til: det drejede sig jo kun om én mand. En begrænset lov kunne man acceptere, fordi den isolerede Arboe Rasmussen-tilfældet; men samtidig erkendte man herved, at højrefløjen var ude af stand til at forhindre, at Regeringen benyttede sin magt til at tage sagen op til politisk behandling, uanset at deres påståede grundlag i Højesteretsdommen var grebet ud af den blå luft.

De radikale og Socialdemokratiets faste tilslutning til kirkeministerens lovforslag bærer mere præg af politisk enhed end af rent moralske og kristelige overvejelser. Påfaldende var deres argumentation om, at de ikke ønskede at presse biskopperne: hvem havde overhovedet sagt noget om, at Arboe Rasmussen og lignende tilfælde *skulle* have lov at virke i folkekirken? Bisperne havde selv ønsket at få denne frihed ved at anbefale loven, argumenterede man. Reelt var det af nød og tvang: lovforslagets indhold var ikke dikteret af biskopperne – tværtimod, men de havde accepteret det, hvilket unægtelig er noget andet. Venstrefløjen følte sig bundet af Højesteretsdommen og så sig derfor forpligtet til at gennemføre den foreslåede lov. Dette argument var så dårligt som det kunne være, når Højesteret netop havde afgivet en neutral dom – det har juristerne i de to partier selvfølgelig også set, men ignoreret i den »go-

de« sags interesse. Endelig ses de politiske motiver med al ønskelig klarhed, når man ville vedtage en generel lov for én mand! Havde det ikke været på grund af de kendte politiske planer om en »tålsom folkekirke«, så ville dette lovforslag kun kunne ses som en total overreaktion på en iøvrigt misforstået Højesteretsdom!

Venstre og kirkepolitikken

Som en følge af, at loven ikke lod sig gennemføre, besluttede kirkeminister Povlsen sig for at konstituere Arboe Rasmussen i Vålse. Den 30. juni ankom Arboe Rasmussen til Vålse – sendt i hemmelighed, for at undgå, at Wegener skulle lukke præstegården for ham⁵⁹. Wegener nægtede efter konstitutionen at have noget med tilsynet af præsteembedet at gøre, hvorfor Arboe Rasmussen var uden tilsyn til den 9/3-1917⁶⁰. Den kirkeligt-konservative presse reagerede kraftigt imod konstitutionen⁶¹. 21/7-1916 var der en forespørgsel i Landstinget til kirkeministeren om, hvorfor Arboe Rasmussen var blevet konstitueret⁶². Povlsen sagde blandt andet, at en accept af Wegeners uberettigede kollatsnægtelse ville betyde en bispekirke fremfor en folkekirke – Wegener burde have givet en rent »ekspeditions-mæssig kollats«. Konseilspræsident Zahle sagde, at når Højesteret ikke havde fradømt Arboe Rasmussen embedet, så var det op til kirkeministeren at bedømme hans egnethed, hvad der betød, at Arboe Rasmussen var lovligt ansat i folkekirken. Med denne opfattelse havde Zahle med andre ord tænkt sig at fratage landets syv biskopper deres bemyndigelse til at afgøre sådanne forhold ved hjælp af kollatsen. Landstinget endte med at vedtage en misbilligelse af konstitutionen, hvorefter Arboe Rasmussen-sagen blev lagt til side for en kort tid, for allerede under finanslovsforhandlingerne blev sagen nævnt påny⁶³.

For Zahle var der ingen tvivl om, at Wegener – ikke Arboe Rasmussen – var det egentlige problem. Han så derfor en mulighed i at forflytte Wegener til Aarhus stift, hvorefter hele problemet kunne løses administrativt. Den idé blev der dog aldrig noget ud af⁶⁴.

I januar 1917 måtte Povlsen opgive et forslag i lighed med sit første, blot var det denne gang tidsbegrænset og skulle godkendes af den første Rigsdag efter den nye grundlovs ikrafttræden. Forslaget, der tog stort hensyn til Venstre, blev aldrig fremsat, da Povlsens bemærkning – under finanslovsforhandlingerne – om det kommende lovforslag og Venstres reaktion var nok til at vise umuligheden af en vedtagelse⁶⁵.

Den 16. februar 1917 fremsatte kirkeministeren et nyt lovforslag⁶⁶: biskop Wegener skulle fritages for at føre tilsyn med Arboe Rasmussen,

som skulle indsættes uden kollats i Vålse og være under kirkeministerens tilsyn. Venstre og de konservative havde længe forsøgt at forhale sagens afgørelse ved at nægte at vedtage en generel lov, uden at høre kvinderne først – altså efter valg under den nye grundlov. Derfor skulle ordningen være midlertidig, indtil en generel lov kunne vedtages.

Under fremlæggelsen lagde kirkeministeren vægt på, at loven skulle afhjælpe Wegeners problem: han skulle fritages for at give kollats, men når han var væk ville tilsynet overgå til det almindelige folkekirkelige tilsyn⁶⁷. Lindhardt har helt ret i, at denne udlægning var en tilsnigelse: Wegener havde ikke ønsket fritagelse for noget⁶⁸. Til gengæld har Lindhardt ikke ret i, at forslaget gled let igennem begge Ting, fordi det i virkeligheden var Venstres forslag fra foråret 1916⁶⁹. At forslaget gled meget let gennem begge Ting, kan ikke nægtes, men at forslaget skulle være det samme som Venstres fra året før er en fejltagelse: som tidligere nævnt var Venstres forslag fra 1916, at Vålse sogn kunne vælge at stille sig udenfor biskoppeligt tilsyn ved et menighedsmøde og overgå til kirkeministerens tilsyn. Tanken var så, at sognet ved et nyt møde kunne vende tilbage, når Arboe Rasmussen tog sin afsked. Derved var problemet totalt indkapslet: Arboe Rasmussen ville være et rent undtagelsestilfælde og dermed ikke præcedensskabende. Det nye lovforslag var derimod indrettet sådan, at Arboe Rasmussen ville komme under normalt tilsyn i det øjeblik Wegener gik af, og dermed ville den »tålsomme folkekirke« være en formel realitet.

Venstre gjorde meget ud af at fortælle, at det var deres forslag, som kirkeministeren nu fremsatte⁷⁰. Det kan have to årsager: det var en politisk gevinst for Venstre, hvis den radikale minister måtte stille deres forslag. Ministeren understregede, at det ikke var Venstres forslag⁷¹. Året før havde kirkeministeren udtalt, at det ville være at give Vålse den »sorte kokarde« på, hvis man vedtog en særlov⁷². Dette var ganske svært at bortforklare med det foreliggende forslag, så det var ikke vanskeligt at pege på en markant holdningsændring hos Povlsen og det var uden tvivl også på grund af Venstre, at han havde ændret kurs⁷³, for med Venstres stemme var forslaget sikret vedtagelse. Derfor kan man pege på, at Venstre kunne have en mulighed for at hovere overfor regeringen på grund af forslaget. Den anden og mere sandsynlige årsag til at lægge vægt på ligheden mellem Venstres og regeringens forslag kunne være, at Venstre derved med »god« samvittighed kunne stemme for forslaget og få den langvarige sag bragt til en afslutning. Det konservative Folkeparti sagde nej til forslaget: Der var ikke grund til at lovgive alene for Arboe Rasmussens og kirkeministerens skyld. Desuden skulle man ikke vente, at de konservative ville give deres tilslutning til en eventuel

senere generel lov, sådan som det næsten forudsattes med lovens ordvalg om at være midlertidig⁷⁴. De konservative var altså fuldstændigt kompromisløse, når det gjaldt forsvaret for den danske folkekirke. Med Venstres accept af forslaget var der imidlertid ingen tvivl om, at loven ville gå igennem og man kan derfor mistænke de konservative for at ville profilere sig på Venstres bekostning. Det er næppe troligt, at de konservative skulle være så meget mere standhaftige end Venstre. På den anden side set havde de konservative ikke risikoen for indre splid i dette spørgsmål som tilfældet i nogen grad var hos Venstre.

22/2-1917 vedtoges forslaget i Folketinget med 59 stemmer mod 5⁷⁵. I Landstinget blev forslaget 8/3-1917 vedtaget med et noget mindre flertal: 29 stemmer mod 22⁷⁶, men ikke desto mindre var modstanden ikke overvældende bortset fra de konservative, som fandt, at man med loven brød et grundlæggende princip om lighed for loven⁷⁷. Venstre, de radikale og Socialdemokratiet sagde ja (bortset fra de som af religiøse og moralske grunde ikke kunne stemme for det) og den 9. marts 1917 kom Arboe Rasmussen dermed under kirkeministerens tilsyn. Arboe Rasmussen måtte indsætte sig selv da kirkeministeren ikke ville gøre det efter J. C. Christensens bemærkninger om landets 8. biskop⁷⁸.

Den »tålsomme folkekirkes« realisering

Rigsdagsdebatten viser, at ingen af politikerne var i tvivl om, at »tålsomheden« meget nemt kunne blive en realitet ved hjælp af loven, men her beroligede den politiske og kirkelige opposition sig med forslagets midlertidige karakter, og at det desuden ikke var sikkert, at man kunne finde en biskop, som ville acceptere Arboe Rasmussen som normal folkekirkepræst.

Om loven skriver Lindhardt: »Striden var endt: de radikale og socialistiske partier havde ikke opnået at få AR godkendt som normalt medlem af Folkekirkens præsteskab; han var og blev et *undtagelsestilfælde*. Hverken ved dom eller gennem den udøvende og lovgivende magt var den liberale teologis hjemstedsret blevet formelt godkendt. . . Indkapslingen af »lokalbetændelsen« var en kendsgerning«⁷⁹. Lindhardt tilføjer ganske vist, at den liberale teologi reelt var godt på vej til at blive godkendt. Alligevel, så kan man ud fra Lindhardt konkludere, at den »tålsomme folkekirke« formelt ikke nåede målet nærmere. Indkapslingen var lykkedes.

Dette er i fuldkommen modstrid med den lov, som forelå og endda også i strid med de ytringer som nogle af rigsdagsmændene var fremkommet med angående tilsynsforholdets tilbagevenden til den normale

kirkelige administration efter Wegeners embedstid. Vålse-loven havde åbnet for den »tålsomme folkekirke« – ganske vist indirekte, men ikke desto mindre var det en kendsgerning, at Arboe Rasmussen indenfor en overskuelig årrække ville blive almindelig folkekirkepræst uden nogen særlov⁸⁰. Sagen var nemlig, at biskop Wegener var født i 1851 og kunne ikke forventes at sidde i bispeembedet ret meget længere⁸¹. Arboe Rasmussen var født i 1866 og ville derfor uden problemer kunne sidde i Vålse i et godt stykke tid efter Wegeners aftrædelse. Politisk var loven sikret gyldighed, for indtil kvinderne havde stemt og en generel lov kunne vedtages, ville det være utænkeligt, at Venstre skulle forsøge at ændre Vålse-loven. Dette kan have to grunde: Venstre havde selv stemt for forslaget nu og kunne ikke stemme imod senere, uden at modsige sig selv. Hvis Venstre havde haft flertallet, da Højesteretsdommen faldt, så var der, som det tidligere er fremgået, ikke tvivl om, at Arboe Rasmussen havde fået afsked med pension; men sådan var situationen ikke. Nu var Venstre selv gået med til det langt mere vidtgående forslag fra regeringens side. Dernæst har Venstre sandsynligvis ikke haft lyst til at tage striden op igen, da den allerede i 1917 havde varet længe nok. Dette var, efter min opfattelse, også årsagen til Venstres ja i 1917, blot under dække af ligheden mellem regeringens forslag og Venstres fra året før (se foranstående).

Pressen var i samtiden ikke i tvivl om perspektiverne i den nye lov: i *Den indre Missions Tidende* skrev Axel Bülow bekymret om, at det urolige hjørne i Europa -Balkan – havde fået en ligemand i Vålse, set fra et kirkeligt synspunkt. »Det er slet ikke usandsynligt, at denne rationalistiske Rede bliver den Krudttønde, der fremkalder Folkekirkens Sprængning« og senere: »»Venstre« vilde netop give Vaalse Sogmenighed en saadan blivende Undtagelsesstilling ... Enhver kan da forstaa, at en saadan Lov med en saadan Motivering saa langt fra vil tjene til at indkapsle den rationalistiske Bakterie, at den tværtimod vil indsmugle den i det paagældende Stift og dermed i hele Folkekirken«⁸². I *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning* skrev Johannes Monrad i en næsten spøgefuldstone, at der nu var skabt fortillfælde for, at en biskop kunne fritages for at føre tilsyn med en af et menighedsråd valgt præst. »Det har altid været saadan, at det enkelte lokale Tilfælde gav Frihed for de mange ... Hvem står sig så? ... Ingen ved det. Fremtiden vil vise det. Loven bliver i Virkeligheden en Forsikring på længst Liv. Til Oplysning kan tjene, at Biskop Wegener er født 1851 og Sognepræst Arboe Rasmussen i Aaret 1866«⁸³. Monrad havde været til stede ved Studenterforeningens møde den 3. december 1910 og havde ikke ventet, at den aften skulle bringe så megen uro, eftersom man i dette forum var vant

til at høre det, der var værre. Arboe Rasmussens fejl var at udgive foredraget og dermed bringe det til en videre kreds' kendskab. Heraf kan man vist roligt slutte, at Monrad fandt, at sagen var en storm i et glas vand. Den »tålsomme folkekirke« var nær sin endelige realisering og kirkeminister Povlsen havde sandelig haft ret, da han understregede, at hans lovforslag ikke var det tidligere Venstre-lovforslag, men noget ganske andet.

To konklusioner. Tiden 1917-1920

Som det fremgår af det foregående, var det den »tålsomme« fløj, der i praksis vandt Arboe Rasmussen-sagen 1917. Ganske vist var Højesteretsdommen ikke fuldt ud brugbar for dette synspunkt, men Regeringens brug af dommen sikrede en klar retning mod en »tålsom folkekirke«. Kirken kunne ikke hindre lovens vedtagelse, da den manglede den nødvendige enhed. Nu var den en svag modstander overfor Rigsdagen. Rigsdagsforhandlingerne levner ingen tvivl om, at havde det været en borgerlig regering, som skulle løse Arboe Rasmussen-sagen på grundlag af Højesteretsdommen, så var resultatet blevet en afskedigelse med pension, eftersom lærespørgsmålet var uafgjort i dommen og derfor måtte vurderes af administrationen. Når sagens udfald således var afhængigt af Rigsdagens politiske sammensætning, så må man konkludere, at sagen var mere politisk end religiøs (og juridisk) betinget. Det blev også nævnt i Landstinget, hvor det blev fremført, at Arboe Rasmussen-sagen havde to sider: en kirke-politisk og en kristelig-religiøs. Taleren Nordby⁸⁴ fandt afgjort den kristeligt-religiøse side den vigtigste – det egentlige grundlag for hans holdning til sagen. Om forhandlingerne sagde han: ».der burde absolut have været en samlet kirkelig Repræsentation til at afgøre det og ikke en bekendelsesløs Rigsdag og et bekendelsesløst Ministerium ... Jeg beklager dybt, at Venstre har hjulpet og vel desværre ogsaa i Dag vil hjælpe den Retning [radikalismen] til Sejr. Thi en Sejr for Radikalismen vil Vedtagelsen af dette Lovforslag være«⁸⁵.

Der var kun én ulempe ved Vålse-loven: dens betydning for den »tålsomme folkekirke« afhang af Arboe Rasmussens forbliven i embedet. Så længe Wegener ikke var gået af, var loven i kraft, og lige så længe var Arboe Rasmussen under kirkeministerens tilsyn. Det gjaldt om, at Arboe Rasmussen beholdt embedet længere tid end Wegener, men det ønskede han ikke.

Vålse var kendt for at være et sogn, som gerne ville sætte sig op imod myndighederne, bare for at skabe røre⁸⁶. Uanset rigtigheden af dette, så

var Arboe Rasmussens indtryk, at »Vaalseproblemet, det er Forholdet til Kirke og Præst. Blev det Problem løst, saa bliver Vaalse et godt Sogn. Nu er det ikke godt. Her er en Materialisme, som er forfærdelig. Og Naturerne er haarde og kolde ... Vaalse skal først kristnes«⁸⁷. Forholdet mellem præst og menighed var altså ikke godt og derfor har Lindhardt sandsynligvis ret, når han skriver: ».han [Arboe Rasmussen] sad og sygnede hen i Vålse, hvor man absolut ikke havde haft anden interesse i ham end, at han kunde bruges til at sætte sognets vilje igennem overfor myndighederne. Deri lå ikke blot en dyb personlig skuffelse, men en afgørende svækkelse, for under menighedsrådsloven kan ingen præst hævde sig, når han ikke har menigheden, arbejdsgiveren, bag sig! Derfor endte hans strid med en dyb menneskelig tragedie. Fra alle sider – politiske som kirkelige – var han blevet betragtet ikke som et menneske, men som et princip, og det blev til sidst mere, end mennesket kunde bære ... der var ikke mindste sangbund for hans forkyndelse«⁸⁸. Da han søgte om at få sin afsked, svarede kirkeminister Povlsen, at det var umuligt på grund af den jubel det ville vække på den kirkelige højrefløj. En anden og mere sandsynlig – men udokumenteret – forklaring kan være, at Povlsen for enhver pris ville bevare det politiske resultat han havde nået ved hjælp af Vålse-loven, nu hvor Venstre – i kraft af sin støtte i 1917 – i realiteten havde opgivet videre modstand i sagen⁸⁹. Det var derfor først, da J. C. Christensen blev kirkeminister i 1920, at han kunne få sin afsked, hvorefter han straks forlod sognet uden at sige farvel til nogen (3/10 1920)⁹⁰.

Hermed var den »tålsomme folkekirkes« garant forsvundet. Den politiske og kirkelige højrefløj havde klart vundet.

Venstres stemme for Vålse-loven i 1917 fik ikke den katastrofale virkning, som syntes så uundgåelig ved dens vedtagelse. Derved får Lindhardt alligevel ret, men først i 1920: Arboe Rasmussen blev et isoleret tilfælde, og den »tålsomme folkekirke« og præstefriheden var ikke kommet målet nærmere⁹¹.

Regeringen havde været for ivrig efter at føre den »tålsomme« kirkepolitik ud i livet og havde derved lidt et tab ved at satse så kraftigt på en enkelt usikker brik i det store spil. Ofret i denne magtkamp var ikke overraskende blevet netop Arboe Rasmussen, på hvis skuldre politikerne havde lagt den »tålsomme folkekirkes« realisering. Hal Koch skriver om Arboe Rasmussens afsked, at han »søgte sin afsked – formodentlig dog fordi han ikke fandt tilfredsstillelse ved at virke som præst ud fra de synspunkter, han havde«⁹². Hertil er der kun at sige, at det er Kochs egen formodning. Reelt var det ikke så meget Arboe Rasmussens syns-

punkter som det var hans omgivelseres synspunkter om ham, der gjorde udfaldet. Han var blevet et udskud indenfor præstestanden. Et forhold som han – udover sig selv – sandsynligvis i høj grad kunne takke politikerne for, især på grund af deres brug af Arboe Rasmussen som et – med Lindhardts ord – princip. Man skal være varsom med at tillægge et udsagn fra Morten Pontoppidan om Arboe Rasmussen for stor betydning, p.g.a. deres venskab. Alligevel er tendensen klar nok, når Pontoppidan i sine erindringer skriver, at »skønt det ikke lykkedes at faa Arboe Rasmussen dømt fra Kjole og Krave, saa lykkedes det derimod godt nok at faa vist ham saa megen Ubroderlighed, at han tilsidst ikke kunde eksistere i Broderskabet, men blev træt og ked af det hele og nedlagde sit Embede«⁹³.

Pontoppidan blev opmuntret på den liberale teologis vegne, da han var til konventsmøde på Nyborg Strand i foråret 1920. Han slutter: »Kort sagt, man mødte en meget frisk Luftning, og selv Arboe Rasmussen vilde, om han havde været tilstede, slet ikke have været noget særlig sort Faar i den Forsamling«⁹⁴.

Den »tålsomme folkekirke« havde altså mistet sin mulighed for formel anerkendelse i 1920, men dens ophav: den liberale teologi havde ingenlunde mistet terræn – tværtimod. Eftertiden har vist, at den »tålsomme folkekirke« på sin vis kom, men ikke ad politiske veje, men fra folkekirken selv da tiden var moden.

Noter

Utrykte kilder

Kirkeministeriets 2. kontor 1952, journalsag nr. H 1457: Akter i Arboe Rasmussen-Sagen

1. *Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag*, 1916, s.5f
2. sst., s.6
3. Udtrykket blev dannet af J. H. Monrad (1848-1903) som udtryk for folkekirken opfattet som en liberal, »rummelig« og borgerlig indretning (*Kirketidende* 1901.297)
4. *Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke*, ny Række, 4. Bind, 1902, Iff.
5. I *Dansk biografisk Haandleksikon*, 1920, bd. I, s.55, står der, at Arboe Rasmussen »viste gode refererende Evner uden selvstændig videnskabelig Begavelse«.
6. Lindhardt 1953, s. 228f (note 1).
7. sst., s.317f
8. *Dansk biografisk leksikon*, s.V.: Morten Pontoppidan, 1982, bd. II, s.448f
9. P.G.L. Lindhardt, *Morten Pontoppidan II. 1894-1931* (Acta Jutlandica XXV, 2). København 1953, s.318. Sammesteds tilføjjer Lindhardt dog også, at »Den liberale teologi var ikke blevet godkendt formelt, reelt var den godt på vej til at blive det«. Lindhardts opfattelse vil blive grundigt beskrevet i det følgende.

10. Lindhardt, 1953, s.323 (note 322, *Kirkeligt Landsforbund 1/11-1920*, s.78)
11. N.H.S. Sjøe, *Dansk Teologi siden 1900*, København 1965, s.48
12. Halfdan Høgsbro mfl.(red.), *Lolland-Falsters Stift i 150 år*. København 1955, s.180 (Wegeners fremstilling findes i *Dansk Kirkeliv*, 1929, s.97-123)
13. sst. , s.181
14. Hal Koch, *Danmarks Kirke gennem tiderne*, 5. udg. København 1967, s.215
15. Martin Schwarz Lausten, *Danmarks Kirkehistorie*, 2. udg. København 1987, s.293
16. Kirkeministeriets 2. kontor 1952, journalsag nr. H 1457
17. *Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag*, Udgivet paa Foranstaltning af Kirkeministeriet, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel, København, 1916, (314 s.)
18. *Rigsdagstidende 1915-16. Folketinget III*, s.5017-5021: 1. lovforslag fremlægges; s.5039-5071: 1.behandling; s.5071-5104: 2. behandling; s.5105-5106: 3. behandling; s.5106-5119: Landstingets ændringsforslag til eneste behandling; *Landstinget*, s.1673-1695: 1. behandling af 1. lovforslag; s.1717-1742: 2. behandling; s.1743: 3. behandling; s.1759-1761: eneste behandling af det af Folketinget tilbagesendte lovforslag (1. lovforslag); s.1788-1789: forespørgsel til kirkeministeren; s.1801-1833: forespørgselen stilles til ministeren; *Tillæg A II*, s.4745-4746: 1. lovforslag; *Tillæg B*, s.2995-2998: betænkning over lovforslaget. Folketingets udvalg; s.3001-3006: betænkning over lovforslaget. Landstingets udvalg; s.3013-3014: erklæring over det fra Landstinget tilbagesendte lovforslag; s.3015-3018: erklæring over det fra Folketinget tilbagesendte lovforslag; *Rigsdagstidende 1916-17. Folketinget I*, s.335, 533, 795: uddrag af finanslovsforhandlinger; *Folketinget II*, s.1791-1806: uddrag af finanslovsforhandlinger; s.2456-2458: 2. lovforslag fremlægges; s.2498-2514: 1. behandling; s.2529: 2. behandling; s.2587: 3. behandling; *Landstinget*, s.801-811: 1. behandling; s.814-815: 2. behandling; s.903-906: 3. behandling; *Tillæg A II*, s.4669-4670: 2. lovforslag; *Tillæg C*, s.259-260: 2. lovforslag; *Lovtidende 1917*, s.155: det 2. lovforslag som vedtaget lov
19. Til belysning af debatten er anvendt følgende tidsskrifter: *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning* (red. H. Skovmand) Kolding 1915: s.1225-1234; 1263-1266; 1916: s.537-550; 551-552; 569-582; 601-606; 627-628; 643-646; 869-872; 953-956; 961-966; 1543-1546; 1665-1668; 1917: s.363-366; *Kirken og Hjemmet. Kristeligt Ugeblad* (red. H. Lutzhøft m.fl) Odense 1916: s.155-156; 162-163; 210-211; 218-220; 229-231; 236-240; 243; 246-247; 282-283; 285-288; 1917: s.119-123; *Tiden. Ugeblad for Politik og folkelig Oplysning* (udg. J. C. Christensen) 1916: s.78-79; 89-90; 105-106; 115-116; 175-176; 183-184; 188-189; 199; 248; *Frit Vidnesbyrd. Ny Række* (ved Morten Pontoppidan og Arboe Rasmussen) 1915: s.145-151; 182-186; *Dansk Kirketidende* (red. J. P.Bang) 1915: s.17-22; 193-196; 569-571; *Kirketidende* (red. P.Severinsen) 1916: s.313-315; 343-347; 487-491; 1918: s.301-304; *Bavnens. Ugeskrift for Fri Kirke – Fri Skole* (red. J. N. Jensen, Morten Larsen m.fl.) Holstebro 1916: s.233-234; 242-244; *Vort Samfund. Dansk Menighedsblad* (red. Bertel Bjerre m.f l.) Hjørring 1916: s.73-77; 77-78; *Nordisk Ugeblad for katolske Kristne* (red. Niels Hansen) 1916: s.423-426; 465-467; *Den Indre Missions Tidende* (red. Chr. Sørensen) 1916: s.249; 261-263; 273-275; 285-287; 1917: s.119-120; *Plovfuren* (ansvarl. Hans Koch) København 1916: s.566-576; 790-794; *Ugens Tilskuer. Tidsskrift for Politik, Litteratur og Samfundsspørgsmål* (red. Harald Nielsen) 1916: bd. 6, s.272-274; *Spectator. Ugeskrift for Politik og Kultur* (red. Louis v. Kohl) 1916: s.480-481; *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, Oslo 1918: juni, s.78-80; *Kirkeligt Landsforbund* (red. C.J. Holt) København 1914: s.1-3; 6-7; 11-12; 19-20; 26-28; 37; 1915:

- s.43-44; 50-52; 61-63; 65-71; 79; 92-94; 1916: s.103; 105-109; 116-119; 121-125; 1917: s.1-3; 19-20; 34-39; 46-48; 1918: s.1-4; 1919: s.20-22; 1920: s.77-78
20. Aviser er gennemgået i månederne maj-juni 1916 og februar-marts 1917, hvor de løbende politiske forhandlinger samt Højesteretsdommen blev kommenteret. Væsentligst er: *Kristeligt Dagblad*: 9/6; 10/6; 15/6; 17/6; 23/6; 24/6; 28/6; 29/6; 3/7-1916; 9/3-1917; *Politiken*: 10/5; 11/5; 15/6; 17/6; 22/6; 23/6; 24/6; 26/6; 28/6; 30/6-1916; 9/3-1917; *Berlingske Tidende* (København): 10/5; 12/5; 23/5; 24/5; 10/6; 12/6; 15/6; 16/6; 17/6; 23/6; 24/6; 28/6; 29/6-1916; *Socialdemokraten*: 10/5; 20/5; 22/5; 15/6; 17/6; 18/6; 24/6; 28/6; 30/6-1916
 21. Brevne findes i Rigsarkivet, men er ikke medtaget her, da de er omfattet af 80-årsreglen og ikke er skønnet væsentlige i nærværende fremstilling
 22. *Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag*, 1916, s.5f
 23. *Kirken og Hjemmet*, 1916, s.155-156
 24. sst., s.210-211
 25. *Den indre Missions Tidende*, 1916, s.261-263
 26. *Tiden. Ugeblad for Politik og folkelig Oplysning*, 1916, s.78-79
 27. sst., s.175-176
 28. *Kirkeligt Landsforbund*, 1916, s.107
 29. *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning*, 1916, s.578
 30. sst., s.578-579
 31. *Vort Samfund. Dansk Menighedsblad*, 1916, bd.18, s.73-77
 32. Lindhardt, 1953, s.300
 33. *Spectator. Ugeskrift for Politik og Kultur*, 1916, vol. 1, s.480
 34. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, Oslo 1918, juni, s.78-80
 35. Lindhardt, 1953, s.299f (note 238)
 36. Tage Kaarsted, (udg.) *C. Th. Zahles dagbøger 1914-1917*. Aarhus 1974, s.136
 37. sst., s.96
 38. Niels Petersen, *Kultusministeriet. Organisation og arkiv*. København 1984, s.168ff
 39. Lindhardt, 1953, s.300
 40. C. Wegener, *Folkekirken og den Arboe-Rasmussenske Sag til Overvejelse*. København 1911, s.11-15
 41. C. Wegener, »I Folkekirkens Tjeneste. En Selvbiografi«. *Dansk Kirkeliv* 1929, s.119
 42. *Højesteretsdommen i Arboe Rasmussen-Sagen med Bilag*, 1916, s.77
 43. Kaarsted, 1974, s.101
 44. Kirkeministeriet 2. kontor 1952, journalsag nr. H 1457, kladde til brev til biskop Ostenfeld
 45. Lindhardt, 1953, s.303; Wegener, 1929, s.120
 46. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Tillæg A II*, s.4745-4746
 47. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Folketinget III*, s.5042-5055
 48. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Tillæg B*, s.2995-2998
 49. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Folketinget III*, s.5077
 50. sst., s.5086f
 51. sst., s.5105
 52. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Landstinget*, s.1677
 53. sst., s.1683f
 54. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Tillæg B*, s.3001-3006
 55. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Landstinget*, s.1743
 56. *Politiken*, 24/6-1916, s. 6
 57. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Folketinget III*, s.5107-5119

58. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Landstinget*, s.1759-1761
59. Lindhardt, 1953, s.305
60. Wegener, 1929, s.120; Kirkeministeriets 2. kontor 1952, journalsag nr. H 1457: Wegener til Kirkeministeriet bl.a. 8/8-1916 og 7/9-1916
61. *Kirken og Hjemmet*, 1916, s.229-231: staten tiltager sig konstitutionsmyndigheden, som den selv har overladt biskopperne; *Tiden. Ugeblad for Politik og folkelig Oplysning*, 1916, s.248: kalder konstitutionen »Vaalseprovisoriet« og går skarpt i rette med kirkeministerens argument om at hjælpe biskopperne med kollatslovsforslaget
62. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Landstinget*, s.1788 (forespørgslens ordlyd); s.1801-1832 (kirkeministerens svar m.m.)
63. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Folketinget I*, s.335; 533; 795
64. Tage Kaarsted, (udg) *Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater*, Århus 1973, s.5
65. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Folketinget II*, s.1791-1806; se også Lindhardt, 1953, s.317 (note 290)
66. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Tillæg A II*, s.4669-4670
67. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Folketinget II*, s.2456-2458
68. Lindhardt, 1953, s.317 (note 292)
69. sst., s.317
70. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Folketinget II*, s.2498-2501
71. sst., s.2456-2458
72. *Rigsdagstidende*. 1915-16. *Landstinget*, s.1735
73. Venstre fik lovforslaget forelagt til udtalelse, inden det blev fremsat i Rigsdagen; Kaarsted, 1973, s.73
74. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Folketinget II*, s.2508-2509
75. sst., s.2587
76. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Landstinget*, s.906
77. sst., s.805
78. Lindhardt, 1953, s.318 (note 295)
79. sst., s.318
80. N.A.Jensen i *Dansk Kirkeliv*, 1943, s.97, skriver direkte, at Vålse-loven havde skabt »den gennemført rummelige folke-kirke«
81. Wegener, 1929, s.122-123: afsluttede sin bispegerning i 1923
82. *Den indre Missions Tidende*, 1917, s.119-120
83. *Højskolebladet. Tidende for Folkeoplysning*, 1917, s.363-366
84. Nordby var udenfor parti, men udpræget højreorienteret. i: *Dansk biografisk leksikon*, s.V.: J. P. Nordby, 1982, bd. 10, s.547
85. *Rigsdagstidende*. 1916-17. *Landstinget*, s.903-906
86. Paul Nedergaard, *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie 1849-1949*, bind 4. Lolland-Falster Stift. København 1956, s.225-229 (der er naturligvis ikke fuld enighed om det)
87. Lindhardt, 1953, s.322 (note 314)
88. sst., s.321
89. Dette støttes i nogen grad af V. Holbøll i *Dansk Kirkeliv*, 1945, s.81 og i *Kirkeligt Landsforbund*, 1920, s.78
90. Lindhardt, 1953, s.322-323
91. P.G.Lindhardt, *Den danske Kirkes Historie*, bd. 8. *Tiden 1901-1965*. København 1966, s.124
92. Koch, 1967, s.216

93. Morten Pontoppidan, *Minder og Oplevelser*. København 1922, s.207

94. sst., s.209

Summary

The priest N.P.Arboe Rasmussen (AR)(1866-1944) wrote in 1902 an article which was critical of the virgin birth. He had got his inspiration from the liberal theologian Harnack. 1910 AR delivered a lecture which started the debate concerning his continuance as a priest in the Danish national church.

In 1913 AR applied for an office as a priest in Vålse in Lolland. The parishioners chose him, but the bishop, Wegener, refused to accept him. However, the social-liberal government wanted AR appointed, because this would state their tolerant church policy. As a countermove the bishops started legal proceedings against AR – as a criminal case.

The Supreme Court acquitted, in 1916, AR but did not evaluate his suitability as a priest in the Danish national church. The political and religious left wing -and the government – understood this as an acceptance of AR in the church, while the right wing meant that nothing had been decided.

The government tried in 1916 on the basis of the judgment to carry through a law which allowed priests in general to be directly subordinated the Minister of Ecclesiastical Affairs if the bishop refused to accept them. But the law did not pass. 1917 the Parliament adopted a special law which allowed AR to be priest without the acceptance of bishop Wegener. AR would come under the normal law as a priest when the 66 years old bishop Wegener retired in the near future. That is, if AR stayed in office for a longer time than Wegener then the tolerant church policy would be a formal reality!

However, AR left Vålse in 1920, a disappointed man; Wegener was still in office. Therefore, the formal acknowledgement of the tolerant church policy had disappeared, and the government had lost in the political fight for a tolerant church. The political right wing had regained what had seemed to be lost with the special law in 1917.

If the non-socialist parties had been in government in 1916 then AR had been removed already in 1916. This case was in other words rather political than religious. P.G.Lindhardt did in 1953 conclude that the possibility of a realization of the tolerant church already disappeared with the special law in 1917. Other historians which have worked with the case of Arboe Rasmussen have seen the case in a long perspective and therefore more or less ignored the conflict in the years 1916-20.

Musikdramatik, rum og liturgi

Dronning Ingeborgs lovsang i teatrets og liturgiens rum

Af Nils Holger Petersen

Indledning

Det følgende handler om en 'liturgisk opera', skrevet af mig selv (og baseret på en mindre kendt episode fra dansk-fransk middelalderhistorie). Da det kan være problematisk at formulere sig intellektuelt om et eget kunstnerisk produkt, vil jeg lægge et par personlige kort på bordet til at begynde med.

Foruden at skrive musik arbejder jeg historisk-teoretisk med forholdet mellem musik og liturgi. I min Ph.D. afhandling ved Københavns Universitets Institut for Kirkehistorie, *Det middelalderlige latinske musikkedramas genre og liturgiske oprindelse*, diskuterer jeg bl.a. liturgiske og musikalske forudsætninger for kirkens tidlige ceremonier med musik-dramatiske spil bygget over den bibelske episode med kvinderne ved Jesu grav påskemorgen, der får forkyndt opstandelsen af en (evt. flere) engle, som de kendes fra manuskripter fra det 10. århundrede og fremefter. Desuden analyseres en række større musikdramatiske spil fra højmiddelalderen.

Dronning Ingeborgs lovsang blev skrevet, mens jeg arbejdede på denne afhandling i efteråret 1991. Jeg er selv ret overbevist om, at det er typisk for forholdet mellem det praktisk-kompositoriske og det teoretiske arbejde, at skønt de – som i dette tilfælde – er dybt forbundne, og jeg tilmed havde en klar bevidsthed om inspirationen til det værk, jeg komponerede, fra de historiske ceremonier, jeg var i færd med at studere, så var der ikke tale om nogen egentlig bevidst anvendelse af det teoretiske arbejde i den praktiske kompositionsproces. Og alligevel har det vist sig på en række punkter, at jeg har genfundet strukturer og forhold i mit værk, som jeg ikke på kompositionstidspunktet vidste ville forbinde operaen med de teoretiske analyser fra mine studier.

Når jeg vil kommentere min egen opera med henblik på forholdet mellem liturgi og dramatik, er det derfor særdeles nærliggende for mig at inddrage noget af det omtalte historiske materiale, samtidig med at jeg må understrege, at der hermed er tale om en form for bagklogskab,

også fordi jeg i efteråret 1991 slet ikke var så langt i de teoretiske analyser.

Jeg vil i den følgende fremstilling først præsentere operaens indhold og dernæst med inddragelse af stof vedrørende de ovennævnte latinske musikdramatiske ceremonier gøre rede for dens genre. Endelig vil jeg forsøge at vise, på hvilken måde min opera forsøger at inddrage det rum, den foregår i, at omdanne dette rum i overensstemmelse med sine skift mellem handlingsudfoldelse og liturgisk fejring. Udgangspunktet for fremstillingen er det skrevne værk, men sporadisk også den 'sceniske' realisering, operaen fik ved sine hidtil eneste opførelser i marts 1992.¹

Dronning Ingeborgs lovsang

Operaen anvender først og fremmest titelpersonen og en opdigtet fortællerperson som gennemgående figurer i operaen, desuden er der tilbagevendende scener med Ingeborgs gemal, kong Filip. Her følger en liste over samtlige personer:

Ingeborg, dronning af Frankrig, prinsesse af Danmark, sopran.

Lars af Æbelholt, augustiner munk fra Æbelholt kloster, baryton.

Filip II August, konge af Frankrig, tenor.

Raoul, augustiner munk fra Cysoing kloster, tenor.

Centius, kardinal-subdiakon, pavelig legat, tenor.

Petrus, kardinal-diakon, pavelig legat, tenor.

Octavian, kardinal, pavelig legat, tenor.

Johannes, kardinal-presbyter, pavelig legat, tenor.

(Disse 6 roller kan udføres af samme sanger).

Blanche, en vogterske i Cysoing, sopran.

2 kongelige vagtmænd, (begge:) bas.

kor af gejstlige og læge folk.

Desuden anvender operaen følgende instrumenter: orgel, klarinet i B (også basklarinet i B) og violin.

Operaen er baseret på et historisk forløb fra den dansk-franske middelalder.² Personerne i handlingen er dels historiske (Ingeborg, Filip, Centius, Petrus, Octavian, Johannes) og dels opdigtede, men i så fald indpassede i det kendte historiske forløb. Først og fremmest er Lars fra Æbelholt opdigtet, således at han omfatter to historiske unavngivne

personer. I et brev til kardinal Melior fra Clairvaux (foråret 1195) omtaler abbed Vilhelm en åbenbart ikke højtstående budbringer, der skal levere brevet til kardinalen i mangel af mere »værdige« personer.³ Det er her Lars fra Æbelholt på sin mission som kurér i 1. akt. Samtidige kilder fortæller desuden om en ukendt klerk, der holdt en forsvarstale for Ingeborg ved retsmødet i Soissons i foråret 1201, så at selv kongen røretes derved. I operaen har jeg ladet (den på det tidspunkt bortløbne munk) Lars fra Æbelholt være denne 'klerk' i 2. akts 2. scene.

Operaen er inddelt som følger:

Forspil

Introitus – præludium – introduktion

1. akt

Cysoing Augustinerkloster februar 1195

2. akt

1. scene: Kampen med Rom 1199-1200

mellemspil – 2. scene: Soissons-mødet 1201

Efterspil

Her følger en kort gennemgang af handlingen med referencer til den historiske baggrund, som svarer til de indskudte fortællinger af hovedpersonen Lars. Desuden gør jeg opmærksom på de anvendelser, jeg undervejs har gjort af middelalderlige liturgiske sange.

Forspil

a. Introitus

Koret synger i procession op gennem kirkens midtergang den middelalderlige processionssang *Libera domine populum tuum...*, (Befri dit folk, Herre...)⁴ efter en indledning for klarinet og violin (placeret i kirkens kor).

b. Præludium for orgel

c. Introduktion. Lars, Raoul, Ingeborg, Centius, koret

Munken Lars fører dronning Ingeborg og kong Filip ind i kirkens kor. Han fortæller kort om baggrunden for handlingen og reflekterer i en blanding af prolog og indgangsbøn også over funktionen af det spil, der nu tager sin begyndelse.

Ingeborgs og Filips bryllup blev fejret d. 14/8 – 1193 i domkirken i Amiens, hvorpå kongen dagen efter brylluppet forstødte sin dronning,

krævede skilsmisse og forlangte, at den danske delegation, der havde fulgt hende til Amiens, og hvori abbed Vilhelm fra Æbelholt befandt sig (og i operaen også Lars), skulle tage hende tilbage til Danmark igen.

Da det blev nægtet (af delegationens leder, Roskildebispens Peder Sunesen), udviste kong Filip delegationen og sendte Ingeborg i forvaring i Cysoing augustinerkloster lige udenfor den franske grænse. Senere på efteråret (d. 5/11) afsagde hans morbroder, ærkebiskop Vilhelm (med tilnavnet 'med de hvide hænder') af Reims en skilsmisshedom på grundlag af urigtige påstande om slægtskab mellem Ingeborg og Filips afdøde hustru, Isabelle af Hainault; påstande, der efter kanonisk lov ville gøre ægteskabet med Ingeborg ulovligt.

I Danmark sendte man en bevidnet slægtstavle til pave Coelestin d. 3 og forlangte skilsmisshedommen underkendt. En delegation rejste til Rom for personligt at overtale paven til at gribe ind i sagen, denne blev ledet af kansleren, Anders Sunesen (den senere ærkebiskop af Lund), broder til biskop Peder, samt af abbed Vilhelm, der må have følt et ret personligt ansvar for begivenhedsforløbet, eftersom han i høj grad var arkitekten bag den fransk-danske bryllupsalliance. Abbed Vilhelm var fransk af fødsel, men var blevet hentet til Danmark på foranledning af Valdemar d. Store personligt for at grundlægge Eskilsø kloster (1165, i 1175 flyttet til Æbelholt). Abbed Vilhelm fungerede desuden som rådgiver for kongen og havde undervist dennes børn, herunder også Ingeborg.

I Rom lykkedes delegationens formål. Den opnåede pavelige breve, der formanede Filip til at genantage Ingeborg. Filip forsøgte imidlertid at intrigere mod danskerne i Rom; de måtte rejse derfra over hals og hovede og blev – efter en lang og strabatøs rejse over alperne – taget til fange af hertugen af Burgund på deres vej videre til Filip.

Ved hjælp af (bl.a.) abbeden fra Cistercienserklostret i Clairvaux slap de dog ud af fangenskab og fik lov til – midlertidigt – at opholde sig i Clairvaux, mens de afventede en kongelig tilladelse til at fortsætte deres mission i Frankrig.

Deres breve blev taget fra dem, de havde dog gemt enkelte kopier, så de stadig var i besiddelse af et paveligt brev til både kongen og den pavelige legat, kardinal Melior, der af andre grunde opholdt sig i Frankrig, men i brevet fra paven blev pålagt også at virke for Ingeborgs sag.

I første omgang kunne de kun sende Lars af sted til kongen med en bønsskrivelse om frit lejde til de danske i Clairvaux. Desuden med det opdrag at give kongen og kardinal Melior de pavelige breve. Først skulle han dog – hemmeligt – lægge vejen om ad Cysoing, hvor Ingeborg opholdt sig.

Lars kender Ingeborg fra Danmark – i forbindelse med abbed Vilhelms oplæring af kongebørnene. Allerede tanken om, at hun skulle blive i Frankrig, havde været ubehagelig for ham under bryllupsrejsen. Men at de efterlod hende på de betingelser, der opstod dagen efter brylluppet, følte han som et forrædderi.

Situationen som kurér for en uønsket dansk delegation er ikke behagelig, og Lars véd ikke præcist, hvor Ingeborg opholder sig. Han medbringer – hemmeligt – også breve til hende. Han møder ved ankomsten til Cysoing Raoul, en stedlig munk, som han har lært at kende under sin første Frankrigsrejse (i forbindelse med brylluppet), hvor biskop Peder, abbed Vilhelm og hele følget havde gjort ophold i Cysoing, der er et broderkloster til Æbelholt.

Raoul fortæller, at Ingeborg er anbragt afsondret og bevogtes af særligt udvalgte. Det vil være mere end vanskeligt for Lars at komme til at træffe hende. Lars' fortælling er iblandet sanglige indslag. Bl.a. optræder Raoul selv på det tidspunkt, hvor fortællingen er nået frem til Cysoing. Fortællingen afbrydes, da Ingeborg og en højtstående gejstlig, (der siden viser sig at være kardinalsubdiakon Centius), ankommer til klosterkirken for at deltage i vesperen, (den sene eftermiddagstidebøn). De korte musikalske 'klip' afsluttes med en version af den traditionelle begyndelsessang fra vesperen, *Deus in adiutorium meum intende...*, (Gud kom mig til hjælp...). 5)

1. akt

Lars har erfaret, at den højtstående gejstlige, der ledsagede Ingeborg, er en (anden) pavelig legat, Centius, lige ankommet fra Rom med breve til både den danske delegation og til kong Filip, og med den opgave (sammen med kardinal Melior) at virke for Filips genantagelse af Ingeborg. Han er kommet til Cysoing for at samtale med Ingeborg.

I.1 Terzet. Centius, Lars, Blanche

Lars fortæller om kansler Anders' og abbed Vilhelms ophold i Clairvaux og spørger om tilladelse til at besøge Ingeborg. Blanche slår ihærdigt fast, at kongen har forbudt besøg, men Centius gennemtvinger med sin pavelige autoritet, at Lars får adgang til Ingeborg.

I.2 Duet. Lars, Ingeborg.

Lars kommer ind til Ingeborg. Begge er bevægede, men Ingeborg ret tilbageholdende. Lars opfordrer hende til at forlade den uholdbare situation som dronning mod Filips vilje. Hun bør rejse hjem til Danmark.

Det vil på det nuværende tidspunkt næppe volde vanskeligheder at overtale kong Filip til at lade hende rejse.

Ingeborg modsiger ham under henvisning til den pligt, ret og mening, der for hende ligger i udvælgelsen til at være dronning. Kun ved at tage lidelsen på sig, viser hun sig værdig til sin position. Lars benægter, at der kan være mening i den situation, Filip har påført hende.

I.3 Arie/scene. Ingeborg.

Med henvisning til – og citat fra – Marias lovsang, *Magnificat anima mea dominum* ..., Min sjæl lovsynger Herren... (Luk. 1, 46-55)⁶, canticen til vesperen – synger Ingeborg (henvendt til Lars) om muligheden for lovprisning selv i en så ekstrem situation, som hun er i. Mennesker reagerer forskelligt på lidelse, men hun véd nu, at lidelsen er pålagt hende som renselse, så at hun kan være dronning på sand vis. Derfor kan hun tage imod denne lidelse i tro og uden at miste livsmodet.

Lars forlader tavst Ingeborgs celle.

I.4 Arie/scene. Lars.

Lars er både betaget og dybt foruroliget. Han finder situationen meningsløs, men kan ikke afgøre, om det er hans egen svaghed eller hans kærlighed, der gør ham så kritisk overfor hendes standpunkt. Han har svært ved at finde grænsen mellem frygt og kærlighed. Han finder i sin erindring (og nogle notater fra kansler Anders' lærde skabelsesdigt) frem til nogle sætninger om frygt og kærlighed, om frygten som begyndelse til kærlighed: »Frygten er Indgangen, Kærligheds Dør, en begyndende Aarsag...«⁷.

Måske kan han i sin frygt for Ingeborgs skæbne finde begyndelsen til selv at handle, til selv at gøre noget for hende.

I.5 Arie/scene. Ingeborg

Ingeborg læser kompletorium (aftentidebønnen) for sig selv alene i sin celle. Hun sidder med sit breviarium og synger hymnen *Te lucis ante terminum...*, Dig (beder vi) før dagens afslutning...⁸

Alene i sin celle om natten kan hun lettere give sig hen i den fortvivlelse og frygt, hun også føler. Nu længes hun. Hun beder om styrke og tro.

2. akt.

II.1. 1. scene. Kampen med Rom. Lars, Petrus, Filip, Ingeborg, 2 vagter, Octavian, gejstlige, almindelige folk (kor).

Lars fortæller afvekslende med instrumentalindslag. Han havde taget konsekvensen af sine tanker og forblev i Frankrig som klerk hos biskop Stefan af Tournai, den eneste øvrighedsperson, der viste godhed for Ingeborg og turde sig det højt.

I januar 1198 var pave Coelestin død. Han efterfulgtes af Innocens d. III. Denne var i stand til gribe Ingeborgs sag an med en helt anden styrke og konsekvens end den gamle affældige Coelestin. Coelestin havde nok i månederne efter den danske delegations besøg i Rom mandet sig op til at underkende skilsmisdommen og til explicit at forbyde Filip at indgå nyt ægteskab, men da Filip i 1196 – til stor forfærdelse for både Ingeborg og danskerne i det hele taget – alligevel havde giftet sig med Agnes af Meran, skete der intet fra pavens side.

Innocens begyndte diplomatisk, men da det ikke virkede, blev han mere direkte i sine krav om, at Agnes skulle sendes bort og Ingeborg genantages. I løbet af 1198 blev kardinaldiakon Petrus sendt til Frankrig med trusler om at lægge Frankrig under interdikt, hvis Filip ikke gav efter. Til gengæld ville paven love i givet fald at tage sagen op på ny og høre kongens klagepunkter. Af (andre) politiske grunde skete der nu et stykke tid intet. I efteråret 1199 sendte paven en skrivelse, der skulle forberede et interdikt, og i december samme år holdtes der et møde med de betydeligste franske gejstlige, hvortil kongen også var indbudt, men ikke mødte frem. Der var ingen forhandling mulig med kongen. I overensstemmelse med pavens befaling indkaldte legaten derfor til et møde 15. januar 1200 (for at give kongen endnu en chance for at komme til besindelse) i Vienne, lige udenfor kongeriget, hvilket også gav legaten mulighed for at undslippe kongens vrede.

På dette sted i Lars' fortælling bliver der mørkt i kirkerummet. Koret går i procession (med kardinal Petrus bagest) op gennem kirkerummet (domkirken i Vienne!), medens de synger *Kyrie eleison...*, Herre, forbarm dig...⁹.

Interdiktet forkyndes af legaten fra koret.

Koret optræder i en kort scene som almindelige folk, der mærker følgerne af interdiktet. Kirkerne var lukkede, der holdtes hverken messer eller kirkelige handlinger. Undtagelser var dåb og de døendes sidste olie; døde måtte ikke begraves. Der er vrede både mod kongen, hvis handlinger er skyld i interdiktet, og mod paven, der straffer uskyldige. Kong Filip ses i et glimt, hvor han i vrede opfordrer til hævn på kirkens folk. Ingeborg føres af kongens vagter afsted til et hårdere fængsel end før (borgen i Estampes). Biskop Stefans hus – som mange andre kirkelige husholdninger – plyndres, og også Lars må flygte. Filip er på én

gang fyldt af en rasende selvhævdelsestrang og af samvittighedskval og frygt.

Lars' fortælling fortsætter vekslende med korte scener.

Filip indså, at han ikke kunne løse problemerne uden at komme overens med paven. En ny pavelig legat sendtes derfor til Frankrig, kardinal Octavian, der tiljubles af alle parter som den, der skal løse krisen.

Kardinal Octavian ankommer. Han synger – en ironisk 'narre'-vise – om sin rolle som en fredens mand, men er han kongens mand i pavens klæder?

Mødet d. 7. september 1200 blev – tilsyneladende – en enestående triumf for Ingeborg og for paven. Kongen gik ind på alle krav, bortsendte Agnes, talte selv med Ingeborg, (hvilket han ikke havde gjort siden d. 15. august 1193), lovede at genantage hende og behandle hende fyrsteligt. Interdiktet ophævedes under almindelig jubel. Octavian havde løst knuden – viste det sig – ved at aftale et retsmøde med kongen til behandling af dennes ønske om skilsmisse, medens paven kun havde bemyndiget ham til fastsættelse af et sådant møde, når kongen havde opfyldt alle betingelserne, og da kun hvis samlivet i praksis viste sig umuligt for kongen.

Samtidig med de triumferende rapporter fra kardinalen og andre høje (franske) gejstlige kom der brev til paven fra Ingeborg, der berettede om hendes elendige forhold. Paven var stærkt i tvivl om, hvad han skulle tro, han sendte et trøstende, men noget skeptisk brev til Ingeborg og nogle formanende og spørgende breve til kongen og Octavian.

Faktisk var hele fredsftalen på skrømt. Kongen havde godt nok bortsendt Agnes, hun opholdt sig på et slot i nærheden af Paris, hvor Filip ofte besøgte hende, men Ingeborg sad stadig i forvaring, om muligt under værre forhold end tidligere, interdiktet var til gengæld ophævet og kongens forhandlingssituation stærkt forbedret efter legatens løfte om et retsmøde.

Paven måtte være diplomatisk, (så meget mere, som det faktiske begebenhedsforløb ikke fremstod helt klart for ham). Kong Knud VI af Danmark (Ingeborgs broder) blev anmodet om at sende en delegation til mødet – efter store besværligheder var Filip og Ingeborg blevet enige om, at det skulle foregå i Soissons i foråret 1201.

II.2 Mellemspil for orgel

II.3 2.scene. Mødet i Soissons. Lars, Ingeborg, Filip, Johannes, deltager i mødet (kor).

Lars fortæller

For at sikre upartiskheden af det kirkelige retsmøde sendte paven en medlegat, kardinal-presbyter Johannes, der var kendt for sin ubestikkelighed. Denne nåede dog først frem, da mødet havde varet nogle dage og de danske deltagere – frustrerede over kardinal Octavians partiskhed – havde forladt Soissons efter at have appelleret til paven selv. Også Ingeborg appellerede. Men da Johannes ankom, genoptoges mødet, nu blot uden fortalere for Ingeborg. Der var ingen, der turde tale hendes sag af frygt for kongen.

Man kunne undre sig over, at danskerne havde overladt Ingeborg på denne måde.

Lars henvendte sig så en morgen til kardinal Johannes og bad om ordet.

Lars synger sin forsvarstale til Ingeborg, der i realiteten er en angrebstale til Filip. Deltagerne er lamslåede, Filip berørt, faktisk chokeret. Johannes glæder sig, mens Ingeborg først og fremmest passer på ikke at røbe, at hun kender Lars.

II.4 Mellemspil for violin (i to satser) med Lars' fortælling

Da afgørelsen så ud til at ville gå Filip imod, valgte han frivilligt at tage Ingeborg tilbage igen – eller var han stadig under virkning af Lars' tale? Men da nogle dage var gået og legaterne rejst, anbragtes hun endnu engang i fængsel.

Alle opgav mere eller mindre fra dette tidspunkt. Der blev stadig skrevet breve, Filip var klar over, at han næppe fik skilsmisse, men han forsøgte dels at presse Ingeborg til ikke at stå en skilsmisse imod og dels overfor paven at beskyldte hende for trolddom; denne gav anvisninger på sine vilkår, for at sagen kunne tages op igen, men stort set intet skete.

Efterspil

Lars fortæller om sit frie liv som omrejsende gejstlig kunstner. Han så først Ingeborg igen sommeren 1205 i Cistercienserklostret Pontigny, berømt gennem Thomas Becket's eksil 40 år tidligere. De havde ikke set hinanden i 4 år og ikke talt sammen i 10, men alligevel følte det klart, at deres liv og skæbner var knyttet uløseligt sammen.

Lars' fortælling veksler med meget korte musikalske indslag af Ingeborg og Lars selv. De er både hudløse overfor og på afstand af hinanden.

I november 1213 tog kong Filip Ingeborg tilbage. Og denne gang holdt han fast ved sin beslutning. Ingen véd med sikkerhed hvorfor. Politiske grunde? Samvittighedskvaler, angst for straf efter døden? Resignation med hensyn til at indgå et nyt ægteskab? Hvor meget egentligt samliv de fik, véd Lars ikke, det er svært at tro, at de fik noget. Men dronningen fik i alt fald sin position igen. Og hun er forunderligt loyal mod sin kære gemal. Men rollen som dronning har hun da også kæmpet for at bevare i 20 år.

Selv i en så indlysende retfærdig kamp som Ingeborgs er der meget tvetydigt.

Lars citerer som afslutning igen sin gamle kansler Anders, der i mellemtiden er blevet ærkebiskop i Lund. Han har i sit store digt om skabelsen beskrevet, hvordan Gud ved Kristus har sat alt menneskeligt i det rette lys:

»... Han er Glans imod Skygge, Sol imod Lysglimt, han er som en Jord mod et usseligt Sandskorn«¹⁰.

Tenorsolisten synger vekslende med koret og en klarinetsolo tre vers af den middelalderlige hymne til vesperen, *Lucis creator optime...*, Du Lysets gode skaber...¹¹.

Under korets og klarinettens afsluttende solo forlader alle sangere kirken.

Værkets genre

Middelalderens liturgiske musikdramatik

Som allerede antydet læner værket sig på visse punkter op ad en middelalderlig genre, der ofte betegnes som det liturgiske drama, skønt denne terminologi ikke kendes fra middelalderen. Der er tale om en gradvist af liturgien fremvokset kunstform. Det tidligste eksempel på et sådant dramatisk led i liturgien var en sungen dialog, der udfoldede scenen ved Jesu tomme grav mellem kvinderne ved Jesu grav og englen, der forkyndte opstandelsen for dem påskemorgen. Denne dialog kan ikke meningsfyldt adskilles fra den øvrige liturgi. Det ældste bevarede vidnesbyrd om denne korte dialog, der udgør kernen i de latinske liturgiske påske-musikdramaer igennem hele middelalderen (dog med visse større eller mindre variationer, tekstligt og musikalsk), stammer fra det betydningsfulde sydfranske kloster St. Martial de Limoges, formentlig fra første halvdel af det 10. århundrede. En række forhold tyder på, at

ceremonien, som den fremtræder i dette manuskript, er en redigeret version. Det er derfor næppe sandsynligt, at denne såkaldte Quem quaeritis dialog er blevet til meget senere end år 900.

Eksistensen af en sådan dialog garanterer ikke umiddelbart en musikdramatisk udførelse i moderne forstand. I det nævnte håndskrift kan man kun med sikkerhed konstatere, at der er tale om en vekselsang. En eventuel rolletilskrivning i dialogen udover den liturgiske fremgår ikke af manuskriptet¹².

Til gengæld finder man den i hovedsagen samme tekst og musik i en række andre manuskripter indenfor de næste århundreder, heriblandt også nogle, hvor det utvetydigt fremgår, at dialogen har været opfattet som et egentligt rollespil. Berømtest og tidligst blandt disse – skønt desværre uden musik – er skildringen af ceremonien, som den forudsattes udført under nattetidebønnen påskemorgen, i den engelske klosterregel fra slutningen af det 10. århundrede, Regularis Concordia:

Medens den tredje læsning¹³ reciteres, skal 4 brødre iklæde sig, den ene af dem skal bære en alba, og idet han bevæger sig som med henblik på et andet formål, skal han hemmeligt gå ind på gravens sted, og der skal han sætte sig tavst med en palme i hånden. Medens det tredje responsorium synges, følger de tre øvrige efter, alle iklædt kapper og med røgelseskar i hænderne, og de skal skridt for skridt gå hen foran gravens sted, idet de skal se ud, som om de søger efter noget.

Det, der sker, er i efterligning af englen, som sad i graven, og af kvinderne, der kom med vellugtende salver påskemorgen til Jesu grav. Når derfor den siddende ser de tre nærme sig, som vildfarne, der søger efter noget, skal han begynde at synge i midterlejet med blid stemme: Quem quaeritis? Når dette er sunget helt til ende, skal de tre svare med en mund: Ihesum Nazarenum. Han til dem: Non est hic. Surrexit sicut praedixerat. Ite, nuntiate quia surrexit a mortuis (... Gå og forkynd, at han er opstanden fra de døde). På denne befaling skal de tre vende sig til koret og synge: Alleluia. Resurrexit Dominus. Når det er sunget, skal han, som sidder, synge antifonen Venite et uidete locum (Kom og se stedet), som om han vil kalde dem tilbage. Mens han synger disse ord, skal han rejse sig og løfte dækket og vise dem stedet, hvor korset ikke længere er, men hvor kun linklæderne ligger, med hvilke korset var omviklet.¹⁴ Når det er blevet betragtet, skal de lægge røgelseskarrene, som de har båret på, i denne grav, og de skal tage linklædet og række det frem mod kleresiet, og de skal synge denne antifon, som om de vil vise, at Herren er opstanden og ikke længere er indhyllet i det: Surrexit Dominus de sepulchro (Herren er opstanden af graven), og de skal lægge linklædet på alteret.

Når antifonen er færdig, begynder prioren, idet han glæder sig over vor konges triumf, at han efter at have besejret døden er opstanden, hymnen *Te Deum laudamus* (Dig, Gud, lover vi); når den er begyndt, ringes alle klokker samtidig. Efter hymnens slutning skal præsten synge verset *Surrexit Dominus de sepulchro helt igennem*¹⁵ og påbegynde *matutin*¹⁶ med *Deus in adiutorium meum intende* (Gud kom mig til hjælp).¹⁷

Strukturen i den latinske middelalderlige genre er præget af sit afsæt fra den normale liturgi med dens lovsang, bøn eller forkyndelse samt af udfoldelsen af en fortælling, der eventuelt undervejs og i hvert fald som afslutning munder ud i eller vender tilbage til et liturgisk led, hvis mening er blevet yderligere forstærket, forklaret eller aktualiseret gennem den repræsenterende ceremonielle gennemspilning af en fortælling fra liturgiens mytisk-historiske grundlag.

I mit forskningsprojekt peges der på en betydningsfuld sammenhæng mellem denne særlige liturgisk-musikdramatiske genre og de i middelalderkirken fremtrædende processioner¹⁸.

I tiden efter den såkaldte indførelse af den romerske liturgi i Karl den Stores rige omkring år 800, der snarere bestod i en tilpasning og nyformning af denne liturgi til karolingerrigets liturgiske behov, opstod også et nyt syn på processioner som tegn på eller udtryk for, hvad man (temmelig idealiseret) betragtede som en *authentisk romersk* liturgi – udfoldet i tid og rum.

Processioner er lineære i deres form. I den karolingiske by- og klosterliturgi forbandt de fejringer, der hver især i forhold til processionerne i højere grad havde karakter af et ritual her og nu i en særlig sakral tid og et sakralt rum. Heroverfor fungerede processionerne snarere som symbol på de kristnes liv i tid og rum: Et fællesskab, der defineredes gennem de egentligt sakrale handlinger, som udgjorde processionernes udgangspunkt og mål undervejs.

Udviklingen af en såkaldt *authentisk*, kun i symbolsk forstand *romersk* liturgi under frankernes styre havde politisk betydning samtidig med, at den må ses som en centraliseret religiøs-kulturel udfoldelse. Begge disse sider manifesterede sig også i den gregorianske sangs udvikling¹⁹. Det hænger sammen med den karakteristiske opfattelse af rigets liturgi, ifølge hvilken paladskapellet i Aachen indtog en særlig normativ funktion, der ikke bare smittede af på de store rigsklostre, men også udtryktes i den liturgiske identitet over hele riget, som følte at være af afgørende betydning for rigets opretholdelse. Både klostervæsenet og liturgien som helhed var officielle størrelser, og gudsdyrkelsen var udtryk for det særlige forhold mellem den frankiske konge (kejser) og Gud.

Biskoppelige såkaldte kirkefamilier i byerne bestående af adskillige sammenhørende kirkebygninger og tilsvarende klosterbyens helligdomme repræsenterede i en vis forstand de hellige byer Rom og Jerusalem. Rom med dets system af stationskirker var citeret her, ligesom den Konstantinske gravkirke over Kristi grav i Jerusalem blev det i de karolingiske gravkapeller, betegnet som *sepulchra domini*. Liturgien i sådanne kirkefamilier eller klosterbyer var processional i sin karakter, og den processionale linearitet har en parallel i den frankisk-gregorianske liturgiske sangs udformning.

Det er ikke tilfældigt, at der synes at være en sammenhæng mellem processionerne og den nye liturgisk-dramatiske genres opståen. Den nye genre er fuldstændig analog i sin struktur med en procession, der lineært forbinder liturgiske ceremonier ved to såkaldte stationer, hvor processionen standsede og holdt en ceremoni med bøn og sang. Man kan se en procession som en udfoldelse af, hvad der først senere blev til en bevidst liturgisk-dramatisk form. Processionssangene var mindre fast placerede i liturgien – som det også afspejles i, at de ikke – oprindeligt – noteredes systematisk i liturgiske bøger som de øvrige liturgiske led i messen og officiet. Ved hver station vendte man tilbage til den 'egentlige' liturgi, det liturgiske *hic et nunc*, hvorfra processionen igen kunne føre videre, men altid for igen at munde ud i en afsluttende ceremoni af traditionel liturgisk form.

Når en stationsceremoni – f.eks. ved et *sepulchrum domini* – også udfoldede en *Quem quaeritis*-ceremoni (eller en anden repræsenterende ceremoni), måtte der formentlig opleves en vis ombytning i forholdet mellem selve processionen og stationsliturgien. Man kan tænke sig, at processionssangene i sådanne tilfælde med en utraditionel ceremoni har kunnet virke som en tilbagevenden til den traditionelle liturgi, hvorudaf stationsceremonien foldedes i en repræsentation, og hvortil den til sidst vendte tilbage igen.

Det dramatiske i den begyndende liturgisk-dramatiske genre ligger ikke i, at nogle rollehavende foregiver at være bestemte bibelske figurer. Dertil er den omgivende liturgi altfor dominerende også i den repræsenterende udfoldelse. Afgørende er den liturgisk-musikalske struktur, der skaber en vekselvirkning og opbygger en (liturgisk-dramatisk) spænding mellem repræsentation og fejring her og nu. Sådanne spændinger kan forløse de overgange, der ligger bag processionernes væsen, og som karakteriserer hele kirkeårets liturgiske forløb som helhed, men som i *Quem quaeritis*-ceremonierne tilsyneladende når frem til en genbevidsthed.

Genrens iboende holdning er ikke at ophæve eller fjerne sig fra litur-

gien, snarere at eksperimentere og udvide den traditionelle praksis med på sæt og vis traditionelle, men bestandig videreudbyggede elementer. Hele genrens virkning beror på dens venden tilbage til liturgiens traditionelle grundelementer, til led med en fejrende funktion her og nu.

Samtidig med at det i egentligste forstand liturgiske musikdrama forbliver i anvendelse mange steder gennem hele middelalderen, ja en del steder helt op i det 18. århundrede, så kendes der særlig fra det 12. århundrede også en række latinske musikdramaer, der på en helt anden måde fungerer som selvstændige 'værker', sådan som den kendte middelalderlige samling af 10 sådanne, meget forskellige latinske opbyggelige musikdramaer i den såkaldte Fleury-bog viser det, selvom denne selvstændighed på ingen måde kan forstås som uafhængighed af liturgien. Tvært imod er det tydeligt, hvordan også disse dramaer bestandig lever af deres nærhed eller lidt større afstand fra liturgien, både musikalsk, tekstligt og hvad angår funktion²⁰.

Fleury-bogens forskellige ceremonier udfolder disse karakteristika for genren på varierende måder. Medens f.eks. påske- og juledramaerne kan analyseres som en bevidst sammenstilling af kendte liturgiske led, traditionelle sange fra tidligere ceremonier af samme art og nykomponerede dele i en form, hvor hver 'scene' munder ud i et fejrende udtryk, så er f.eks. St. Nicolai-dramaerne umiddelbart set fjerne fra liturgien og anvender kun meget sporadisk liturgiske citater.

Alligevel kan det demonstreres, at også disse stykker – ligesom både det mystisk-kontemplative *Ordo Virtutum* komponeret af Hildegard von Bingen (1098-1179) og det storslåede *Ludus Danielis* fra katedralskolen i Beauvais (fra det 13. århundrede) trods deres tilhørsforhold til to meget forskellige verdener, klosteret og den lærde byverden – har et fejrende sigte og fremviser den liturgisk-dramatiske forms repræsenterende sløjfer ud af og tilbage til led af en mere eller mindre klart defineret rituel funktion²¹.

Dronning Ingeborgs lovsang

Genren, jeg har omtalt i det foregående, er ikke udbredt i nyere tid. På den anden side findes der en række mere eller mindre isolerede eksempler gennem de sidste århundreders musikhistorie på komponister, der har lagt sig i forlængelse af denne genre, ligesom det er min påstand, at en hel del 'almindelige' operaer ligeså vel som opera-genren som helhed tydeligt står i gæld til den middelalderlige tradition²².

Når man bevidst læner sig op ad den middelalderlige tradition, må

man gøre sig klart, at en fundamental forudsætning er ændret i mellem-tiden. Liturgien har ikke længere status som et fælles (ikke-materielt) rum med en fælles funktion af betydning for hele folkets og landets vel, men opfattes generelt, også af praktiserende kristne, udelukkende i forbindelse med den enkeltes tro og personlige styrkelse til livet. Alligevel er de faktiske kirkerum på en eller anden måde fælles gods også for vor kultur, men nu snarere som henvisninger til et religiøst-åndeligt fjernt fundament fra en mytisk fortid, som i forskellig grad har sat sig spor i menneskers livsholdninger og følelser. Arketypiske musikalsk-liturgiske elementer er i den dansk-protestantiske sammenhæng den reformatoriske koral (salme) og endnu fjernere den gregorianske sang, der til gengæld – som udtryk for det fjerne middelalderligt-kirkelige univers – står friere i forhold til salmens tilhørsforhold til en nutidig, men måske ofte også tvetydigt opfattet kirkelig praksis.

Afgørende for mig i mit arbejde har det været bevidst at inkorporere middelalder-liturgiske henvisninger på to måder, dels som naturlige dele af den middelalderlige historie, jeg fortæller i operaen, og dels som fejringer, der til tider træder ud af operaens handling.

Situationen fra det latinske tidlige liturgiske drama, der kunne folde sig ud af en på forhånd given liturgisk ceremoni, som den siden kunne vende tilbage, er – som jeg har bemærket det – ikke uden videre tilgængelig for et moderne musikdrama. Trods det, at opførelsesstedet for operaen er specificeret til at være en kirke, – (selvom der strengt taget ikke var noget til hinder for, at kirkerummet kunne etableres som en kulisser, men i givet fald så en kulisser, der måtte omfatte 'tilskuerrummet') – må det liturgiske rum til opførelsen etableres gennem værket selv. Sådan er det i princippet i en luthersk gudstjenestesammenhæng, (skønt det i praksis opleves anderledes gennem gudstjeneste-liturgi's påkaldelse af traditionen), men i en kirkeopera gøres det også oplevelsesmæssigt indlysende af den utraditionelle teatermæssige situation.

Så i stedet for en liturgi, der gradvist folder en fortællende ceremoni ud og igen undervejs og til slut vender tilbage til det rituelle her og nu, er situationen en uafklaret form, der påkalder sig både liturgien og teatret som ophav, og som derfor må definere rummet og funktionen fra situation til situation.

Derudover er *Dronning Ingeborgs lovsang* genremæssigt tæt beslægtet med den latinske liturgiske musikdramatik. Begge steder finder man som det afgørende genrekriterium den beskrevne vekslen mellem fejring og fortælling med en betydningsbærende forbindelse mellem de to sider af værket. Fejringen må vedrøre væsentlige almentmenneskelige træk fra fortællingen, der ikke alene hører til personer og heller ikke

kun lader sig forstå indenfor de historiske og sociale begrænsninger, handlingsgangen afgrænser. Og tilsvarende må handlingsgangen kunne folde sig ud af disse fejring, der med andre ord må kunne opleves også som naturligt forbundne med milieuet, tiden og personerne.

Den franske teolog Blandine-Dominique Berger har i sin diskussion af *Quem quaeritis* ceremonierne hævdet en meget klar opdeling mellem liturgi og teater, som hun benytter til at afvise de større latinske musikdramaer som en udglidning i forhold til liturgiens egentlige funktion og mening. Selvberørende handlingsgange, der ikke umiddelbart refererer til liturgien, bliver problematiske i hendes øjne. Skønt teatret og liturgien også har meget til fælles, så har de dog dybest set forskellige mål²³.

Det er givetvis en udbredt moderne opfattelse vedrørende forholdet mellem drama og liturgi. Men det middelalderlige liturgisk-musikdramatiske projekt sætter spørgsmålstejn ved en så klar opdeling. Som det er fremgået, udgjorde denne genre en blandingsform, der i hvert fald løste ét bestemt i liturgien indbygget problem, (skønt den sikkert rejste adskillige andre): At liturgien kan blive – eller opleves som – blot henvisende til sig selv. Meningen i at forme aktualiseringen af dele af den mytiske historie som repræsenterende udfoldelser ligger i, at man – for at kunne få del i det guddommelige – også måtte kunne forholde sig menneskeligt til den. En af den kristne dogmatiks grundlæggende påstande, inkarnationen, dvs det at Gud blev menneske, må medføre en sådan tankegang, selvom den ikke sjældent er blevet opfattet som farlig for myten selv.

Dronning Ingeborgs lovsang fortæller godt nok ikke en mytisk begivenhed fra Bibelen. Der er i den forstand tale om en afledet fortælling på samme måde, som der i middelalderen også blev opført ikke-bibelske spil, først og fremmest om helgener. Her er der tale om en fortælling, der sætter en problematiserende – og tvetydig – skildring af et lidende og kæmpende menneske (Ingeborg) på dagsordenen og i forhold til den kristne tradition, som hun påberåber sig. I det dobbelte – ikke heltebetonede forhold til den historiske begivenhed er stykket naturligvis barn af en moderne tid.

Dermed er det også klart, at i modsætning til et helgenspil kan handlingssløjferne i *Dronning Ingeborgs lovsang* ikke munde ud i nogen (katolsk) helgenfejring, der da også ville være overraskende i operaens kulturelle og religiøse sammenhæng, en protestantisk danskhed.²⁴ Men heller ikke i en mere verdslig lovprisning af hende. Hun er et menneske på bestemte historiske (og personlige) præmisser i en fortvivlet situation. Hendes holdning og Lars fra *Æbelholt's* modsatte stilles op over-

for hinanden, og hvis operaen har et formulerbart budskab, der anslås i fejringerne undervejs, så gælder det ansvaret for og bønner om sandhed og konsekvens i ens holdning, valget af personlig vej i det komplekse og uoverskuelige liv. Men denne mere moderne holdning berører ikke værketets genre – blandingen af fejring med fortælling.

Det liturgiske og det repræsenterende rum

Som anført går koret indledningsvist i procession op gennem kirken efter en duo for violin og klarinet. Dermed er det dobbelte tilhørsforhold antydet: En slags ouverture for ikke-kirkelige instrumenter fulgt af en procession, der med en som arketypisk kirkelig henvisning fungerende gregoriansk processionsang indtager rummet til en kirkelig fejring. Sangen er valgt, ikke mindst fordi den anslår et grundtema for værket. Teksten synges på latin, men anføres her i dansk oversættelse:

*Befri dit folk, Herre, fra dødens hånd,
og beskyt dette folk med din højre hånd,
så at vi – levende – kan prise dig, Herre vor Gud,
halleluja, halleluja, halleluja.*

Koret forbliver i kirkens kor, mens orglet spiller det egentlige prælude til ceremonien/operaen. Herefter fører Lars (spilletets fortæller) Ingeborg og Filip ind. Herved omdannes rummet til en scene med de to skuespillere/sangere i kostumer. Ved opførelserne skete dette under præludiets sidste del. Derpå begynder Lars sin indledende beretning, (der tales). Den slutter således som overgang til endnu en transformation af rummet.

Eksempel 1²⁵

...Vi blev udvist – og måtte rejse over hals og hovede og uden at vide, hvad der kom til at ske med Ingeborg.

Svigtede vi hende? – Abbed Vilhelm tav, da jeg spurgte ham. Men han var jo også én af hovedarkitekterne bag denne alliance mellem Danmark og Frankrig.

Nu må jeg hellere få begyndt rigtigt. For jeg er ikke kun kommet for at fortælle, også for at bede og lovsynge. Ja, man kan måske nok spørge, om der er så meget at lovsynge for. Men det er det, der er så mærkeligt, ja, det er måske det, jeg mest lærte af Ingeborg, mod min vilje...

Lars synger:

♩ = 108, ca!

Lars: *mp* Gud, vi er kom - met ind i dit hus!

Tin-strøm: *mf* (Vl. pizz.)

Tin-strøm: *mf* (Vl. pizz.)

L: *mf* Gennemlys os med din Ånd og hør vor bøn!

Gud, vi er kommet ind i dit hus!

Gennemlys os med din Ånd og hør vor bøn!

Lars taler: *Det hele står klart i min hukommelse. Men det er svært at skelne mellem det, der skete, og min egen oplevelse af det!*

Lars synger:

Gud, lad spillet give dig ære!

L: *mf* Gud, lad spillet give dig ære! Hjælp vort

Tin-strøm: *mf* spil!

L: *mf* spil til glimt af sandhed, Gud!

Hjælp vort spil til glimt af sandhed, Gud!

Lars taler: *Jeg fik idéen til at lave et spil om Ingeborg, da jeg kom i tjeneste hos biskop Stefan i Tournai. Jeg ville begynde, ligesom når de spiller Daniel i Beauvais nytårsdag:*

Lars synger, (indledningssangen fra Daniels-spillet fra Beauvais, til-læmpet tekstligt):

Ulen m. C. 1700

L: Ad ho-no-rum tu-i Chris-te, In - ge - bur - gis lu - dus

L: is-te in Tur - na-co est in - ven-tus et in -

L: ve-nit hunc ju-ven-tus.

*Ad honorem tui, Christe,
Ingeburgis ludus iste
in Turnaco est inventus,
et invenit hunc juvenus.*

Dansk oversættelse:

Til din ære, Kristus,
er dette spil om Ingeborg,
digtet i Tournai,
skrevet af en ung mand²⁶.

Lars taler: *Jeg har skrevet spillet og er selv person i det.*

Vi begynder med min ensomme ankomst til Cysoing i Nordfrankrig i februar 1195.

Året efter det ulykkelige bryllup blev abbed Vilhelm og kansleren, Anders Sunesøn, sendt til Rom. De skulle få paven til at underkende den skilsmisdom, som Filip havde fået sin morbror, ærkebiskop William til at afsige. Dommen var baseret på den løgn, at Ingeborg var for nært beslægtet med kongens afdøde første hustru.

Jeg fulgte også med abbed Vilhelm på denne rejse!

Vort forehavende i Rom lykkedes faktisk, selv om vi ikke nåede at få pavens endelige afgørelse. Vi måtte på grund af Filips intriger flygte fra Rom i stor hast.

... Cysoing Augustinerkloster; her er trøstesløst. Fladt og koldt. Et eller andet sted her holdes Ingeborg fanget. Men hvor?

Jeg har været her før, på vej hjem fra brylluppet for nu halvandet år siden. Da lærte jeg broder Raoul at kende.

Raoul træder frem

R(aoul) synger: *Broder Lars, hvor er det godt at møde dig igen.*

Som det fremgår, sker der flere skift frem og tilbage mellem en egentlig teatral fremstilling, en historisk indføring i stoffet og en fejrende funktion. Det er kun her i begyndelsen af værket, at der sker så mange skift tæt på hinanden, og det hænger nok sammen med en følelse af, at det er afgørende at få værkets genremæssige ambivalens klart frem. Lars er både den Lars, der som ung kom til Cysoing, hvor hans kære dronning Ingeborg var indespærret, og den senere – moderne – Lars, der anvender sit stof til at tage publikum og menighed med i en fejring af aspekter af tilværelsen. Lars har i mellemtiden skrevet sit spil om Ingeborg, som han – som quasi-middelalderligt kirkeligt drama – forsøger at opføre for en moderne dansk forsamling.

En del af skellene er markeret musikalsk såvel som tekstligt. Lars første sungne replik knytter tekstligt an til den traditionelle indgangsbøn i Folkekirken, og både denne og den følgende replik synges i en nutidig reciterende melodik, der understreger det fejrende aspekt. Modsat knyttes der – gennem det annoncerede middelalderlige citat fra Ludus Danielis an til dette spils dobbelte forhold til liturgi og repræsentation, som yderligere understregning af Ingeborg-spillets væsen.

Det måske skarpest oplevede skel ligger, da Lars – omsider – vender sig fra sin nutidige introducerende og celebrerende funktion og selv går ind i spillet. Med ordene *Cysoing Augustinerkloster ...* skal han skabe det rum, der får tilhørerne til at fornemme, at nu er vi dér. Der er – må man erindre – ingen kulisser. Ved opførelserne anvendtes lyset bl.a. på dette sted til at markere overgangen, men det vigtigste virkemiddel var stemmen og bevægelserne. Raoul, som hastigt kommer Lars imøde, indfører den repræsenterende musikdramatiske sang i ganske korte brudstykker. Umiddelbart herefter ankommer kardinal Centius sammen med Ingeborg for at gå til vesper, men den terzetlignende passage, (hvor Ingeborg og Lars med spænding genkender hinanden uden at turde lade sig mærke med det), er kun korte replikker på vej ind i kirken, hvor den liturgiske fejring med den citerede *Deus in adiutorium ...* overtager fra det repræsenterende forløb. Dog er der her den dobbelthet, som fremover præger de fejrende led, der optræder i operaen, at de nu kan forstås på to måder: Både som egentlige fejringer her og nu, og som led i repræsentationen, idet vesperen også hører hjemme i handlinggangen.

Først i efterspillet sker der en modsvarende bevægelse ud af repræsentationen. Lars refererer de sidste års (manglende) baggrund for Ingeborgs genantagelse som dronning og slutter:

Eksempel 2

... Det var ingen jublende genforening!
 Mon de levede sammen som hustru og mand? Jeg tvivler.
 Men hun fik da den position, hun havde kæmpet for i 20 år.
 Hun må være blevet grundigt rensset, om lidelsen da så hjalp på det.
 Mild var hun i hvert fald. Og forunderligt loyal mod Filip.

I synger: *Min kære Herre konge!*

Lars taler: *Ingeborgs kamp var retfærdig, men absurd. Vi bør nok ikke tage stilling til, om dronningeværdigheden var det værd.*

Vi blev slidte af den kamp, både Ingeborg og jeg. Men engagementet gjorde det måske alligevel værd at leve og lide igennem det hele.

Jeg finder trøst i kansler Anders' ord om Kristus:

The image shows a musical score for three parts: L (bass), V (alto), and L (bass). The V part has lyrics "Han er Glans imod skyg-ge". The L part has lyrics "Sol i - mod Lys-glimt han er som en jord mod et usseligt sandskorn." and a "-km." marking.

Han er glans imod skygge, sol imod lysglimt, han er som en jord mod et usseligt sandskorn.

Hertil befinder vi os stadig i den dobbelthed, der værket igennem har været fastholdt: Fortælling overfor repræsentation, med Ingeborg tabeauagtigt syngende til 'sin stive mand under Lars' talte beretning. Da Lars selv er nået til sin konklusion og har sunget det trøstende eller snarere perspektiverende citat fra Hexaëmeron, lægger sangeren, der har sunget kongens rolle, sin krone²⁷, rejser sig og synger (fulgt op af koret) – nu som led i den nutidige fejring af livets kompleksitet og bønnen om Guds nådige hjælp – en arketypisk gregoriansk hymne:

*Lucis creator optime,
 lucem dierum proferens,
 primordiis lucis novae
 mundi parans originem.*

Uden fast metrum.

Ten 1
Lu - cis cre - a - tor op - ti - me, lu - cem di - e - rum pro - fe - ras

Ten 2
prim - or - di - is lu - ci ho - rae mun - di pa - ras o - ri -

Ten 3
- gi - men.

*Under den følgende skærside (og koreng) for
ledes alle sangere kirken i procession.*

Kl. 3

Dansk oversættelse:

Du gode lysets skaber, du frembragte dagenes lys og forberedte verdens begyndelse ved at grundlægge et nyt lys.

Under korets enstemmige fortsættelse af hymnen vekslede med en klarinetsolo, der demonstrerer dobbeltheden gennem sin skævhed i forhold til den liturgiske tradition, (og som forarbejder melodisk stof fra Lars' Anders Sunesen-sang), slutter værket med en udgangsprocession.

Med andre ord, mellem værkets for- og efterspil kan alt forstås som repræsentation eller fortælling, mens de to omkransende dele har til opgave at gå fra liturgien ind i repræsentationen og omvendt, men på en så nuanceret måde, at det bliver klart, at repræsentationen er integreret i fejringen og omvendt.

Af samme grund foregår der også under den egentlige repræsenterende del af værket (de to akter) adskillige tilbagevendinger til en fejring, skønt disse altså også kan forstås som dele af handlingsudfoldelsen. Jeg vil i det følgende kommentere én ud af adskillige mulige scener i så henseende.

Ingeborgs arie i slutningen af 1. akt (I,5) er en del af repræsentationen, som det fremgår. Hun beder sin aftenbøn, kompletorium, og sidder med sin bønnebog. Samtidig er hendes tanker splittede mellem hymnen, hun netop er ved, og dagens begivenheder, ikke mindst Lars' besøg, som har rystet hende. Derved har ariens form, der bevæger sig frem og tilbage mellem den middelalderlige hymne og Ingeborgs egne tanker, sin begrundelse i handlingssituationen.

Eksempel 3

Ingeborg:

Te lu-cis an-te ter-mi-num, Re-rum cre-a-tor,

I: pos - ci - miss, Ut so - la - ta cle - men - ti - a

I: Sis praes - sul et cu - sto - di - a.

I: Jeg er helt for - vir - ret; Gud, lys for mig! Der er mørke i mig,

I: Gud, og om mig. *mf* Var jeg blot i Dan - mark i - gen, ja

VI: *mf*

I: var jeg i Dan - mark i - gen, mit skyn - ne Dan - mark mit el - skede gen.

VI: *mf*

I: Var jeg blot i Dan - mark i - gen, mit skyn - ne, el - skede

VI: *mf*

I: hjem, *mp* i - gen, i - gen, i - gen,

VI: *mp*

I: gen.

VI: *mp*

*Te lucis ante terminum,
rerum creator, poscimus,
ut solita clementia
sis praesul et custodia.*

Dansk oversættelse:

Dig bønfalder vi før dagens (lysets) afslutning,
alle tings skaber, at du vil gå foran og beskytte os med
stadig barmhjertighed.

*Jeg er helt forvirret; Gud, lys for mig!
Der er mørke i mig, Gud, og om mig.
Var jeg blot i Danmark igen,
ja, var jeg i Danmark igen,
mit skønne Danmark, mit elskede hjem.*

Omvendt er tilskuerne tilstede ved en aftenbøn, hvor den traditionelle latinske hymne i forbindelse med de ganske elementære følelser af ensomhed og længsel efter hjemlandet og trygheden har til hensigt at skabe en identifikation, som kan overskride grænsen mellem scene og tilskuerrum et stykke vej – ikke mindst fordi det hele dog udspiller sig i et rum, der traditionelt anvendes til påkaldelse, ikke til skuespil. Herved er der mulighed for, at scenen også – men kun delvist – kan fungere som en slags indirekte bøn for tilskuerne (eller – kan man måske sige – deltagerne) i denne blandings-ceremoni. Men som det bliver utvetydigt klart i slutningen af arien, er den tekstligt og musikalsk forankret i Ingeborgs særlige situation. Hendes kamp for og tro på meningen i, at forblive dronning over Frankrig. Hendes heroisk-bønfaldende afslutning markerer, at hun gennem bønnen har forarbejdet de tunge tanker og igen er parat til at stå fast.

Eksempel 4

*Praesta, pater omnipotens,
per Iesum Christum Dominum,
qui tecum in perpetuum
regnat cum sancto spiritu.*

Dansk oversættelse:

Fuldfør dette, almægtige Fader, ved Herren Jesus Kristus,
som med dig regerer sammen med den Hellige Ånd i evighed.

I: *Præ-sta, pa-ter om-ni-po-tens, Per Je-su-m Chri-stum Do-mi-num,*
Qui te-cum in pa-tru-m Reg-nat cum spi-ri-tu.
 mp Gør mig stærk trods læng-slen Gud, gør mig stærk!
 Lad ej svag-hed og frygt lam-me mit mod! Hjælp mig
 væ-re tro, aldrig la-de frygt, ensom-hed og tvivl fjer-ne mig fra
 vl: *hjel-pens vej.* Hjælp mig til at væ-re tro,
 I: *Gud, på din magt* o-ver alt ondt, lidelse og død
 II: Du vi-ød mig til Fræk-tyg
 I: lyst og nød Du Hjælp mig til at tro
 II: *Hjælp mig til at tro, Gud, på din magt over alt ondt, lidelse og død!*

...
 *) cluster med endatoner i parentes.

Gør mig stærk trods længslen, Gud, gør mig stærk!
Lad ej svaghed og frygt lamme mit mod!

Hjælp mig til at være tro,
aldrig lade frygt, ensomhed og tvivl
fjerne mig fra pligtens vej.

Hjælp mig til at tro, Gud, på din magt
over alt ondt, lidelse og død!

*Du vied' mig til Frankrig i lyst og nød!
 Du kroned' mig til dronning, forstød mig ej!
 Og bagom fjendens anslag, så trøst mig i Himmerig!*

Bag den skelnen mellem det celebrerende og det repræsenterende ligger en forestilling om musikkens mulighed for at skelne. Det drejer sig dels om de omtalte historiske typer af musik, henvisninger enten i form af direkte citater eller af stilcitater fra liturgisk fejrende musik henholdsvis operaverdenens følelsesafmaling i arier og ensembler. Den i middelalderen opståede genre skelnede ikke musikalsk-stilistisk mellem liturgisk og repræsenterende musik på anden måde, end at de celebrerende led naturligt nok var de traditionelle, og de repræsenterende i almindelighed de nykomponerede.

I musikhistoriens videre forløb – ikke mindst fra den florentinske renaissances optagethed af musikalsk at udtrykke ordenes følelsesindhold og den nye operagenre, der opstod sammenhængende hermed omkring år 1600 – blev muligheden for med klare musikalske stilmidler at fastholde en sådan skelnen langt voldsommere. De allerklarste eksempler herpå finder man i J.S. Bach's passioner med deres anvendelse af 'repræsenterende' musik i arier og ensembler, og på lidt anden – handlingsorienteret, men ofte også mere almen – måde også i korsatser, medens koralerne i højere grad udgør liturgiske indslag i værkerne. Men man kan pege på helt tilsvarende musikalsk-dramatiske udbygninger af denne skelnen mellem en rituel og en handlingsfrembærende funktion i megen musikdramatik²⁸.

I *Dronning Ingeborgs lovsang* har jeg også arbejdet – mere eller mindre bevidst, mere eller mindre intuitivt – med en sådan opdelt funktion af musikdramatisk-stilistisk karakter. Det skulle gerne fremgå tydeligt ikke mindst af eksempel 4, hvordan jeg der har forsøgt gradvist at lade den repræsenterende, personligt følelsesudfoldende sang løsrive sig fra den rituelle (bestemt ikke ufølsomme, men langt mere statiske, almene) sang, samt hvordan dette indebærer en gradvis opprioritering af instrumenternes funktion.

Noter

1. Frederiksborg Slotskirke (Hillerød) d. 8. marts og 3 opførelser i den følgende uge i henholdsvis Lindevang kirke (Frederiksberg), Sct. Jakobs kirke (København) og Sct. Bendts kirke (Ringsted). Opførelserne var iscenesat af Anne Fugl, medvirkende var desuden Marianne Cotteril (Ingeborg), Jørn Pedersen (Lars), Mogens Halken (Filip m.fl.) samt Frederiksborg Slotskirkes kor; Bodil Rørbech (violin), Mikael Poulsen (klarinet) og Per Kynne Frandsen (orgel og musikalsk ledelse).

2. Min beretning er baseret på følgende historiske fremstillinger: A. Fabricius: *Ingeborg, Philip Augusts Dronning*. København 1870. L. Moltesen: »Frankrig og Danmark i middelalderen; Ingeborg, Dronning af Frankrig«, i: Franz v. Jessen (red): *Danske i Paris gennem tiderne*, København 1936, p. 28-76. Nanna Damsholt: *Kvindebilledet i dansk højmiddelalder*, København 1985, p. 231-45. Kai Hørby: Anders Sunesens liv, i: Sten Ebbesen (red): *Anders Sunesen, Stormand, teolog, administrator, digter*. København 1985, p. 11-25.
 Hertil kommer breve af abbed Vilhelm af Æbelholt, dronning Ingeborg, kong Filip, pave Coelestin III, pave Innocens III m.fl. udgivet i: Christensen, Nielsen og Weibull (eds): *Diplomatarium Danicum*, 1. række, bd. 3, København 1967-77; Niels Skyum-Nielsen (ed): *Diplomatarium Danicum*, 1. række, bd. 4 og 5, København 1958 og 1957. Desuden den parallelle udgave på dansk: Christensen og Nielsen (eds): *Danmarks Riges breve*, 1. række, bd. 3, København 1977. Niels Skyum-Nielsen (ed): *Danmarks Riges breve*, 1. række, bd. 4 og 5, København 1958 og 1957.
3. Se abbed Vilhelms breve, II, nr. 65, Christensen, Nielsen og Weibull (eds), 1967-77, p. 557, tilsvarende Christensen og Nielsen (eds), 1977, p. 392. (Se ovenfor i note 2).
4. Processionsantifonen findes transskriberet i Terence Bailey: *The Processions of Sarum and the Western Church*, Toronto 1971, p. 57, jvnfr. også p. 125.
5. Den anvendes i en udsmykket udgave, *Deus in adiutorium intende laborantium...*, Gud kom til betyngedes hjælp..., der bl.a. findes i nytårsofficiet fra Beauvais, se Wulf Arlt: *Ein Festoffizium des Mittelalters aus Beauvais...*, Köln 1970, Editionsband, p. 139 (og se desuden p. 252).
6. Den anvendes i en version fra påskedags vesper, se den romerske liturgi for påskeugen (før 2. vatikanerkoncil, den pågældende version er givetvis af langt ældre, middelalderlig dato), *Officium Majoris Hebdomadae et Octavae Paschae*, Torino 1923, p. 552-53.
7. Sten Ebbesen & Lars Boje Mortensen (eds): *Andreae Sunonis filii Hexaëmeron*, Pars I, Kbhvn. 1985, p. 214. Min tekst anvender Anders Sunesen: *Hexaëmeron*, gengivet på danske vers af H. D. Schepeleern, Kbhvn.1985, p. 155.
 NB! Min anvendelse af steder fra Hexaëmeron forudsætter en datering som i Ebbesen og Mortensens udgave, se indledningen p. 43-44, der – forsigtigt – anslår at digtet er skrevet i Frankrig i 1180'erne eller begyndelsen af 1190'erne, hvilket giver Lars mulighed for at have stiftet bekendtskab med værket. (En anden mulig datering er efter 1196).
8. Hymnen findes transskriberet (fra et 12. århundredes manuskript fra Nevers) i Bruno Stäblein (ed): *Monumenta Monodica Medii Aevi*, I, Kassel og Basel 1956, p. 78.
9. Kyrie XI fra Cantus ad libitum (til advents- og fastesøndage) fra den romerske messesang før 2. vatikaner-koncil, igen (som ovenfor i note 5) en middelalderlig gregoriansk version, se *Graduale Romanum*, Düsseldorf 1921, p. 86*.
10. Anders Sunesen, op.cit. Ebbesen og Mortensen (eds), 1985, I (se ovenfor note 7), p. 263. I dansk oversættelse Schepeleern (ed), 1985 (se ligeledes note 7), p. 202.
11. Hymnen findes i Stäblein (ed), 1956 (se note 8) i flere udgaver. Her er anvendt udgaven p. 252 fra et hymnar fra Kempten i Sydtykland fra omkr. år 1000. Teksten findes i Clemens Blume (ed): *Analecta Hymnica Medii Aevi*, LI, Leipzig 1908, p. 34-35.
12. Manuskriptet, et troparium, befinder sig på Bibl. Nationale de Paris med betegnelsen MS lat. 1240. Ceremonien og manuskriptet er diskuteret i min Ph.D.-afhandling, København 1994, p. 19-20, 134-41 samt p. 144 med fyldige litteraturhenvisninger.
13. Det drejer sig om en læsning fra en prædiken af Gregor d. store over Markus-evan-

- geliets kapitel 16. Her udlægges kvindernes besøg ved graven som et forbillede for, hvordan menigheden bør søge Herren med tro og gode gerninger. Se O.B. Hardison: *Christian Rite and Christian Drama in the Middle Ages*. Baltimore 1965, p. 171.
14. Stedet udgør en henvisning til de tidligere foregåede ceremonier, begravelsen og opstandelsen af korset, langfredag eftermiddag henholdsvis meget tidligt påskedags morgen, depositio og elevatio crucis.
 15. Formentlig en anden version af samme tekst (som såkaldt versikel med svar).
 16. Her menes morgentidebønnen laudes; der forekommer i samtiden nogen glidning i terminologien mellem matutin og laudes.
 17. Dansk oversættelse fra den kritiske udgave i Thomas Symons (ed): *Regularis Concordia*, London 1953, p. 49-51, der foruden den latinske tekst selv giver en engelsk oversættelse. Se også min Ph.D.-afhandling, særlig p. 20-22 med yderligere henvisninger.
 18. Se særlig p. 190-210. Overvejelserne er i høj grad blevet til i dialog med tanker af forskere som O.B. Hardison, Carol Heitz, A.A. Häussling og J. Drumbl. Jvnfr. også diskussionen af liturgiens tidsrepræsentation og tropernes betydning med henvisninger bl.a. til C. Clifford Flanigan, *ibid*, p. 94-95 og 138-40.
 19. *Ibid*, p. 93-95. Se også min *Kristendom i musikken*, København 1987, kapitel 1.
 20. I min Ph.D.-afhandling omtales Fleury-bogen – særlig med en gennemgang af den såkaldte Visitatio sepulchri, påskedramaet med Quem quaeritis-dialogen, p. 237-57. Her findes også en række litteraturhenvisninger.
 21. I selve betegnelsen af en given ceremoni kan man med en vis forsigtighed aflæse forholdet til liturgien, selvom man nok skal være forsigtig med konklusioner vedr. de pågældende ceremonier alene på det grundlag. Medens de tidlige latinske liturgiske musikdramatiske ceremonier i overensstemmelse med deres placering i liturgiske manuskripter ikke har egentlige betegnelser, optræder sidenhen – typisk f.eks. i Fleury-bogen – betegnelser, f.eks. ordo ad representandum ..., der stadig gennem ordet knytter an til den liturgiske verden: en ordning for en ceremoni ved en lejlighed eller et bestemt liturgisk sted. Tilsvarende gælder også for betegnelsen officium stelae om en hellig tre kongers ceremoni. Anderledes giver ordet representatio og endnu mere ludus associationer til fritidsforhold eller leg. Se Glynne Wickham: *The Medieval Theatre*, (3rd revised edition) Cambridge 1987, p. 36, 40, 43, 47, 49 og 51. Hildegards Ordo Virtutum diskuteres p. 257-69, Ludus Danielis p. 269-90 i min Ph.D.-afhandling. Her findes også litteraturhenvisninger.
 22. Jeg nævner her som særlige eksempler W.A. Mozarts barndomsværk: *Grabmusik*, K. 42 (komponeret 1767). I en afhandling i forlængelse af min Ph.D.-afhandling, der endnu er under udarbejdelse, beskæftiger jeg mig med operaens og særligt Mozarts operaers på visse punkter med det liturgiske drama analoge struktur. Se også mine artikler: Dramaet i gudstjenesten og gudstjenesten i dramaet? *Fønix*, vol. 15, nr. 4, Kbhvn. 1991, p. 203-20, særlig p. 213-20, samt Operaens kirkelige rødder (Tidlig verdslig musikdramatik). *Ascolta*, vol. 12, nr. 5 og 6, Kbhvn. 1994, p. 4-7 henh. 11-13.
- I dette århundrede har Benjamin Britten og Peter Maxwell Davies begge skrevet operaer, der knytter an til den middelalderlige mysteriespilstradition, for Brittens vedkommende er teksten til hans *Noye's Fludde* endog taget fra en del af et såkaldt cyklussspil, The Chester Mystery Cycle, der hører til det engelsksprogede opbyggeligt-religiøse bydrama (og -ritual), der beror på særlige dramatisk-religiøse traditioner, der har modtaget betydelige påvirkninger fra de latinske liturgiske dramaer. Jeg selv har også tidligere, i 1989, komponeret en liturgisk opera, *Vigilie for Thomas Becket* i en tilsvarende genre som *Dronning Ingeborgs lovsang*.

23. *En définitive, il s'agit de deux sortes de jeu: le théâtre est un jeu de l'homme pour l'homme, la liturgie est le jeu de l'homme pour Dieu.* Blandine-Dominique Berger: *Le Drame liturgique de pâques du Xe au XIIIe siècle, Liturgie et Théâtre*, Paris 1976, p. 243. Jvnfr. hertil Bergers diskussion af tidsrepræsentationen i teatret og liturgien: Lineær overfor punktuelt, *ibid.*, p. 217-22.
24. Jvnfr. modsat T.S. Eliot's kirkedrama (uden musik), *Murder in the Cathedral* fra 1935 (skrevet til Canterbury Cathedral). Her er der tale om en både nuanceret og tve-tydig fremstilling af helgenen Thomas Becket's martyrdød i 1170. Men spillet fungerer alligevel som helgenspil, idet modforestillingerne sættes frem – i prosa – af morderne, da de påberåber sig den engelske retsbevidstheds 'fair play' og peger på, hvad man også historisk kan anføre som grunde til at stille sig kritisk an overfor ærkebiskoppens rolle. Men det øvrige versificerede spil (på nær Thomas' prædiken i domkirken juledag) – udgør tydeligt et helgenspil. De to sider af stykket står ufor- midlet overfor hinanden, men helgenspillet dominerer og får også – efter de omtalte prosa-indvendinger – det sidste ord.
25. Alle citater fra operaen er kursiveret. Af pladshensyn anføres ikke alle sungne tekster her med musik.
26. I *Ludus Danielis* er denne sang prologen, blot med *Danielis* henholdsvis *Belvaco* i stedet for *Ingeburgis* og *Turnaco*. (Vedr. henvisninger jvnfr. note 21 ovenfor).
27. Trækket at lægge kronen og derved kongerollen bag sig var instruktørens udlægning af teksten, som i spillet understreger den bevægelse tilbage til liturgiens rum, som jeg foretog i værket.
28. Jvnfr. ovenfor note 22.

Summary

»The Praises of Queen Ingeborg« is a music drama recently written by the author of the article. The article forms partly a presentation of this so-called liturgical opera which is based on an episode from the Danish-French medieval history and partly a discussion of the genre of the work in between opera and liturgy. »Queen Ingeborg« was composed in 1991 (and performed in 1992) while the author was working on a Ph.D. dissertation on the medieval Latin music drama, a medieval genre within the liturgy.

The author reviews the history of the Danish princess Ingeborg (daughter of king Valdemar I of Denmark) who in 1193 was married to the French king Philip II August. The day after the wedding he rejected his bride and – as the Danish delegation refused to take her back to Denmark – kept her confined under more or less severe circumstances through 20 years (in spite of a papal interdict in 1200) until he – surprisingly – took her back officially as his queen in 1213. The opera follows the historical facts closely interpolating invented persons into the known circumstances.

The opera tries to establish both a liturgical and a theatrical space so

that the action unfolds out of celebrational elements while these loops of action in the end again conclude in celebrations. The liturgical premises are, of course, radically transformed since the Middle Ages and the author briefly discusses in what sense such a work can be said to function as a celebration.

The medieval genre of the so-called liturgical drama and its function in between representational ceremony and liturgical celebration is discussed as a background for the account of the specific traits of »Queen Ingeborg« that characterize the genre of this modern work. Since the operatic genre was established around 1600 only few music dramas have taken up the liturgico-dramatic genre; some isolated works by Mozart, Benjamin Britten and Peter Maxwell Davies are mentioned in passing.

1994 – en oversigt

Af Poul Juul Foss

Kirken, kulturen og medierne

»Kirkens synliggørelse« er der blevet talt meget om. For nogle et positivt ladet udtryk. For andre et negativt. Usynlig er kirken efter udbredt, traditionel luthersk opfattelse. Kun hørlig og synlig gennem ordets forkyndelse og sakramenternes rette forvaltning. Men det synspunkt forekommer mange nutidige kredse for snævert eller for verdensfjernt. Kirken skal forpligte sig konkret, hedder det. Derfor ser vi kirkelig aktivitet, af nogle kaldet aktivisme, på en række felter af social og politisk, omend ikke partipolitisk art. Eller man kan fra kirkelig-økumenisk side mene, at vel er Guds rige usynligt, men det viser sig for os i synlige tegn i en synlig menighed med et synligt embede. (Rektor Gerhard Pedersen: Porvoodokumentet og bispeembedet. Præsteforeningens Blad. 1994/42, s.852 (s.845-852)). Men som empirisk størrelse er kirkeapparatet jo under alle omstændigheder synligt i folket! I denne oversigt vil jeg betragte årets offentlige debat i den danske kirke. Jeg vil ikke glemme, at blandt de mange udtalelser lå der mere eller mindre klart en forståelse af kristendommens væsen. Og hvad undersøgelsen især vil sigte på er arten og diskussionen om kirkens synliggørelse. For det var – efter min vurdering – det centrale emne i 1994 for kirkens folk.

Stofmængden for vores undersøgelse er overvældende. Ikke således at forstå, at kristelige, kirkelige og teologiske synspunkter direkte tegnede den offentlige debat. Studer bare mere seriøse aviser som Berlingske Tidende, Politiken og Information med flere. DRs TV 1 og de øvrige stationer havde heller ingen glories at pudse i så henseende. Nok synes etiske og religiøse spørgsmål at optage stigende spalteplass og sendetid, men en tilsvarende optagethed af folkekirkens evangelisk-lutherske grundlag forekom ikke signifikant blandt folk som flest; derimod oplevede man en tydelig interesse for fænomener som astrologi og alskens spiritualitet.

Kløften mellem kirken og de mange kulturelle trendsættere var åbenlys. Vel blev der bygget broer mellem kultur og kristendom, når det gjaldt folkekirken, medens frikirkerne syntes at leve deres eget introverte liv og højst søgte relationer til andre kirkesamfund blandt andet gen-

nem medlemskab i Det Økumeniske Fællessråd. Men skal vi tale om en debat om kristne spørgsmål i Danmark, var det alene folkekirken og grupperinger omkring den, der skrev dagsordenen. Alligevel må vi vedgå, at der i litteraturen og debatten i 1994 ingen Kaj Munk var at se, i kirkemusikken ingen Thomas Laub og i den bildende kunst ingen Joakim Skovgaard. Men mødtes kirke og kultur, og det skete da, kom der i 1994 spændende ting frem, som når Naja Salto lavede gobeliner til Holmens kirke i København. Eller når digteren Ole Wivel nok engang kastede sig ud i en diskussion om forholdet mellem den bildende kunst på den ene side og kirken og teologien på den anden side, og brugte andre forfattere og K.E. Løgstrup som støtter for sine udogmatiske og spændende synspunkter. (OW: Sandhedens udtryk i kirke og kunst, Herning, 1994). Som aktiv kirkemand kan man også glæde sig over, at km Birthe Weiss kort efter sin tiltræden meldte ud med et klart engagement i folkekirkens kulturelle værdier. (Kirkebladet Skovshoved Avis, nr. 41, november 1994).

Men man må nok give dr.phil. Hans Hauge ret i, at »*Kirken er langt mere interesseret i kulturen end kulturen er i kirken.* » (HH: Efteruddannelse i samfundsmæssigt lys: At leve med kravet fra det moderne samfund. Prf.Bl. 1994/49, s.1007 (s.1001-1009)).

Og så er vi alligevel i ærlighedens navn forpligtede på ikke at male et billede monokromt i sort. For kirkens folk var da af og til i stand til at oplade røsten, så at den hørtes ud over de kirkelige kredse. Jeg tænker ikke så meget på forfatteren og præsten Johannes Møllehave. Derimod bør man rette blikket på Kristeligt Dagblad og DRs kirkelige programmer. I denne oversigt vil KD som i de foregående blive hyppigt citeret. I mange år gjaldt bladet som et talerør for Indre Mission, men har trods et beskedent oplagstal (14000 abonnenter) vundet stigende agtelse og gehør. Dog ikke hos alle. TV-manden m.m. Niels Højlund, hvis kirkelige engagement ikke kan anfægtes, gav KD en »opsang«: »KD er blevet de kristeliges avis, de kirkeliges avis. Den er blevet menighedsrådsmedlemmernes avis. Eller præsternes avis. Eller organisationsfolkenes.« (KD 250294). Ja, det er KD *også*, og som sådan opleves den avis som nærmest uundværlig. Hermed er ikke postuleret, at andre daglige udgivelser er uden relevans for den aktuelle kirkehistorie. Kirkeligt stof får også sin plads i hadefulde udgydelser i Ekstrabladet og i arrogante kronikker i Politiken. Iøvrigt synes pressen rimeligt velvillig med at give kirkefolk spaltepads.

Glemmes må ikke de mange periodica. Det gamle hæderkronede Dansk Teologisk Tidsskrift, Fønix, Kritisk Forum, Hymnologiske Meddelelser, og andre fornemme sager. Ligeledes udsendte kirkelig-socialt orga-

nisationer og Ydre Missionselskaber af og til læseværdige publikationer.

I kirkelige kredse var man heller ikke uvidende om de elektroniske mediers betydning. Kristne lokalradioer skyder op rundt i landet, ligesom man kan zappe til kristelige TV-udsendelser. En påskønnet indsats ydes af DRs kirkelige medarbejdere, hvor navnlig pastor Mogens Hansen står som frontfigur.

Alt i alt må man notere, at selvom man ikke besøger kirkens gudstjenester eller deltager i diverse kristelige aktiviteter, er der kilder nok til en studie af kirkens liv, og så har vi endda ikke nævnt statistiske indberetninger og sociologiske undersøgelser og analyser. Hvorfor ikke? Fordi denne artikel vil søge at indkredse aspekter, som kan overses i tallenes parade; beskæftigelsen med cirkulærer og lovkomplekser vil indrømmes knap så fremtrædende en plads som i tidligere årsoversigter. Helt glemme sådanne sager vil vi ikke, og opmærksomheden bør for iagttageren af dansk kirkeliv også være rettet mod de forandringer, der er sket i styrelsen af kirken gennem de senere år, ligesom jeg tilslutter mig dr.theol. Viggo Mortensens bemærkninger: »Kirkeministeriets mere strømlinede administration hvor centralisering markedsføres som decentralisering; Menighedsrådsforeningens afgørende indflydelse og først og fremmest bispesstillingens eller bispemødets voksende betydning og indflydelse.» (VM: Dsk. Kt. 22/94, s.338).

De tomme kirker?

Er der en religiøs vækkelse i folket? Nogle stillede sig skeptisk til den påstand, således sp., dr.theol. Jakob Wolf: »Postmodernismen er åben for alt, og hvorfor ikke lidt kristendom.» (Prf.Bl. 1994/17, s.355). Anderledes biskop Bertil Wiberg: »... vi oplever en åbenhed og fortrolighed om det at gå i kirke, som var ukendt for bare få år siden.» (Roskilde Stiftsblad 1994, nr.1, s.4). Og man læste, at socialforskningsinstituttet kunne dokumentere, at antallet af regelmæssige kirkegængere steg fra tre procent i 1987 til fem procent i 1993. (Ber.Tid. 221094).

Men en yndlingsfrase hos journalister har i årtier været, at de danske kirker stod gabende tomme, »og at der ikke er planer om at lukke nogen af dem« (Pol. 020494). Det sidste syntes nu at måtte tages cum grano salis. Under stor opmærksomhed tillagdes budgetprovsten i København Sten Wenzel-Pedersen et forslag om, at der i stiftet blev nedlagt femten kirker. (Ber.Tid. på forsiden 110394). Præsteforeningens formand, den

kommende biskop i Århus Kjeld Holm tilsluttede sig ideen om at bortskære kirker som et middel til at forbedre folkekirkens økonomi, så måtte Nationalmuseet overtage de overflødige, men bevaringsværdige bygninger. (Pol. 020494). I Dsk. Kt. begrundede SW-P sine overvejelser teologisk: Det gjaldt om at kirken besindede sig på sit egentlige formål og i den sammenhæng tænkte realistisk på de økonomiske muligheder. Således ville man styrke folkekirkens primære opgaver, nemlig at forkynde Guds ord, undervise i kristendom, eventuelt kritisere den verdslige offentlighed, og stå på vagt over for kræfter, der satte spørgsmålstegn ved det kristne menneskesyn. Men – de mange små, upraktiske, grimme kirker, de uigennemsigtige beslutningsprocesser, de diffuse målsætninger gav uklare signaler i tiden. (6/94, s.98-101).

Debatten accelererede til dagbladenes forsider, da spørgsmålet om folkekirkens driftsmidler, formue, indtægter, lønninger etc. blev inddraget i diskussionen. Biskop Erik Norman Svendsen mente, at problemet i København med hensyn til kirkeskatten lå i de store, historiske kirkebygninger. Km A.O. Andersen bemærkede: »Sognemenigheden kan sagtens leve uden Vor Frelzers kirketårn«. Iøvrigt anså ENS ikke kirkelukninger for aktuelle, men påpegede, at en nøje overvågning af omkostningerne for byggeri m.m. var absolut påkrævet. På sin side ville km ikke lukke kirker, før han fik en indstilling fra stiftet. (Ber.Tid. 030494).

Samme søndag opnåede folkekirken at komme på Pol.s »spisesedler«: »Job-ekspllosion i folkekirken«. (Og det i en personalenedskæringstid!). Iflg. bladet var der kommet 27% flere jobs i folkekirken. »Menighedsrådene har ført en noget liberal ansættelsespolitik«, udtalte Kjeld Holm.

Det spændende i denne debat var en udbredt erkendelse af, at folkekirkens kompetente organer måtte leve op til en rationel udnyttelse af de økonomiske ressourcer i nøje overensstemmelse med kirkens målsætning.

Megen folkekirkeromantik syntes at være en saga blot. Et hjertesuk lød fra en af folkekirkens ellers mest trofaste forsvarere Poul Dam. Hans bekymring gik ud på, at mange danskere havde den mening, at kirken skulle være »en udflydende religiøsitet fremmede institution«. (PDs udgangspunkt var en gallupundersøgelse offentliggjort i Ber.Tid. 2220194). Nu var tidspunktet kommet, hvor kirke og stat for redelighedens skyld burde skilles, så kun de mennesker, der tilsluttede sig kirkens bekendelsesskrifter stod som medlemmer. Der forelå en »skæbnesvanger forløjethed« med de manges holdning og folketingsflertalles manglende troskab med kirkens basis. (KD 280194).

I en skarp kritik af folkekirken i Pol.s kronik samme dag plæderede sp. Torben Gudmand-Høyer for det diamentralt modsatte synspunkt. Folkekirken skulle ikke blande sig i om mennesker troede på »reinkarnation eller andre ugudelige og ukristelige lærdomme«. Kirken var stivnet dogmatisk. I folket gærede en åndelig søgen. Men kirken svigtede folket ved ikke at være sin egen tradition tro i fordums samklang med dansk tradition og kultur.

Kommunalbestyrelsesmedlem Torben K. Jensen fandt det urimeligt, at man nu kunne slette et medlem af folkekirken, sådan det var sket i januar 1994. »Det turde da være ret imod Jesu egen missionsbefaling, hvorefter man netop bliver pålagt, at få alle folkeslag i tale«. (Pol. 110194).

Biskop Johannes Johansen tog til genmæle med Poul Dam, som han beskyldte for at ville rense folkekirken for de ugudelige og skabe en ren kirke. Men staten og dens kirkeapparat og »den lille mands tro« var for JJ at se bedre egnet til at fastholde et fællesskab »end de kirkeligt-dogmatiske experters rene hænder« (KD 280294). Det tør nok siges, at J.J. var en af de få deltagere i debatten, som var lykkelig ubekymret om folkekirkens nutidsvilkår.

Sp., lic.theol. Lisbet Foss afviste Torben K. Jensen. Jesu dåbsbefaling gjorde TKJ fuldstændig flad. Vist skulle kirke yde service, men det skete gennem forkyndelsen og »det er nu ikke det samme som at være servil og eller servicere folk i hoved og røv« (Pol. 131194). Eller som biskop Herluf Eriksen udtrykte det i et mere kirkeligt sprog: »rummeligheden har sine grænser...for at opretholde kirkens identitet som evangelisk-luthersk« (HE: Grænser for folkekirkens rummelighed. Haderslev Stiftsbog 1994, s.17 (s.9-18).

Biskopperne

I ovenstående har vi antydnet det brogede i kirkens situation. Men hvem tegner firmaet? Gør biskopperne? I samlet flok? Svaret har ofte bredspektret gået ud på, at det gjorde de virkelig ikke. Et faktum var det imidlertid, at bispekollegiet i 1994 trådte frem på en måde, som ikke længe var set og dermed bidrog til at give tegningen af folkekirken mere kontur. En slags synliggørelse, som – måske – skyldtes sammensætningen af kollegiet, og endvidere kan hænge sammen med, at nogle sager gav biskopperne anledning til at demonstrere evne til at handle med is i maven, og i et enkelt tilfælde optræde myndigt i samlet flok. Endeligt er det selvklart, at der efterhånden foreligger beslutningsprocesser,

som ikke kan afgøres på kun stiftsplan, men som kræver kirkeligt/biskoppeligt samarbejde som f.eks. økumeniske relationer og en institution som præstehøjskolen.

Men bispemødernes stigende indflydelse på dansk kirkeliv har også vakt usikkerhed, idet man har haft svært ved at gennemskue beslutningsprocesserne. Således udtalte sp. og bispekandidat i Helsingør stift C.C. Jessen iflg. KD på et valgmøde, at det var ikke godt »med hemmelige dagsordener« ved biskoppernes sammenkomster, og ved samme lejlighed polemiserede rektor og ligeledes bispekandidat Niels Thomsen mod en uklar kompetence i forbindelse med bispemøderne, der kunne udvikle sig til en slags synode uden folkelig islæt. (301194).

Hvad indebærer det danske bispeembede af myndighed? I Prf.Bl. publicerede universitetslektor Jørgen Stenbæk en afhandling om nævnte emne. (Bispeembedet i den evangelisk-lutherske danske folkekirke. 1994/6, s.113-125). Vi vil fyldigt referere den som en af årets væsentligste praktisk-teologiske indlæg og med relevans for nogle af de problemer, som bliver taget op i denne årssoversigt.

For JS var det afgørende, at biskoppen i lighed med alle præster var betroet prædikeembedet, og at biskoppens kald bestod i tilsynspligten med stiftets præster.

Bispeembedet i Danmark var afhængigt af en jus humanum-ordning, altså på en retspolitisk betinget, foranderlig ordning, som var overdraget ved menneskelig foranstaltning; dermed var der dog ikke tale om en indskrænkning af det almindelige præstedømmes ansvar for forkyndelsen, hvor der forelå en jus divinum-ordning.

JSs ærgerrighed var at definere bispeembedet retspolitisk og retsteologisk. Således hævdede han, at embedet ikke ud fra en retsteologisk betragtning kunne anbringes i en sækular forvaltningspyramide, idet forvaltningssystemet ikke havde andel i det almindelige præstedømme og følgelig ikke havde tilsynsret med de præstelige funktioner såsom forkyndelsen, sakramentsforvaltningen og sjælesorgen.

Biskoppen kunne ikke indgå i et forvaltningshierarki qua gejstlig tilsynsmand, idet han varetog ministerium verbi publicum på lige fod med stiftets præster. Forskellen mellem sognepræsten og biskoppen bestod i, at biskoppen var rite vocatus til en tilsynsmyndighed nemlig som valgt, udnævnt og indviet just til den funktion.

Ej heller varetog biskoppen sit embede i egenskab af teologisk fagmand, da retten til at dømme om læren ifølge luthersk tradition var enhver kristens sag.

Biskoppens tilsynsopgave betød »retsteologisk, at indretningen af til-

synseembedets praktiske funktioner...finder sted ved menneskelig foranstaltning«. Således indtog biskoppen som indehaver af prædikeembedet med overlokal tilsynspligt en plads i en jus divinum-ordning samtidig med, at han medvirkede til den praktiske ordning af folkekirkens anliggender. Og JS fastslog, at »folkekirkeordningen af retssteologiske grunde bør omfatte et sådant vanskeligt definerbart tilsynseembede«. Dette biskoppelige tilsyn var en støtte for såvel menighederne som præsterne. Et aktuelt problem var det om, biskopperne havde tid nok til deres specifikke opgave, eller om de ikke var administrativt overbebyrdet.

I samme ånd efterlyste sp. Kresten Drejergaard, der efterfulgte Kjeld Holm som formand for Præsteforeningen, en styrkelse af den gejstlige side af bispeembedet, ligesom han var opmærksom på biskoppernes voksende forvaltningsmæssige pligter. (KD 180594).

Den 17. maj vedtog folketinget énstemmigt kms »forslag til lov om ændring af lov om udnævnelse af biskopperne og om stiftsbåndsløsning«. Debatten om denne lov syntes ikke ved første behandling og overhovedet at optage mf.erne i overvældende grad. (Folketingstidende sp. 5190-94). Det nye ved loven er, at den foreskriver omvalg mellem de to kandidater, der har fået flest stemmer, såfremt ingen af kandidaterne har fået over 50% af stemmerne; endvidere fikseredes praksis med, at han/hun med de fleste stemmer bag sig får embedet, endvidere blev det bestemt, at bispevalg fandt sted ved urafstemning.

I Århus blev som nævnt Kjeld Holm biskop. Valgkampen blev udkæmpet mellem KH og provst Helge Quist Frandsen og docent, dr. theol. Jan Lindhardt. Dysten forekom umiddelbart fair. Det var ikke let at konstatere den store teologiske forskel mellem de tre kandidater, der alle meldte ud som grundtvigianere. At man med KH og JL stod over for moderne, debatskabende og mediebevidste skikkelser var evident; HQF repræsenterede en mere traditionel linje i folkekirken. (KDs tillæg om bispevalget 050294). Iøvrigt kom stemmetallene tæt på hinanden, idet KH blev valgt med 940 stemmer, HQF fik 878 stemmer, og JL 814 stemmer.

På Fyn »linede« man op til bispevalg i 1995. Samme år indsættes en ny biskop i Helsingør stift; her blev i dette efterår, ret forvirrende, opstillet seks kandidater; valget blev afholdt den 13. december 1994; efter de nye regler gik dr. theol. Viggo Mortensen og sognepræst i Helsingør Lise-Lotte Rebel videre til afstemningsrunde 2.

Biskoppernes synliggørelse viste sig også i mediernes. »Statskirken i søgelyset«, hed således overskriften på en leder i Politiken 120194. Skribenten noterede, at folkekirken via biskopperne var ved at definere sin rummelighed snævrere, hvilket var dens ret; men at denne holdning

aktualiserede spørgsmålet om folkekirke og stat burde være så tæt forbundet som hidtil.

At tidens spørgsmål syntes at skubbe til gamle forestillinger også med hensyn til bispekollegiet, iagttog man i Dsk.Kt., hvor redaktøren, provst Lars Holm i en leder erindrede om, at professor Anders Pontopidan Thyssen for år tilbage havde forudset et stærkt, samlet bispekollegium, »der ikke blot drak te sammen«, og, fortsatte LH: »det er sandsynligt...at konstellationerne i tiden gør det nødvendigt med en slags institutionalisering af bispemødet til andet end tedrinking« (1994/1, s.3).

Porvoo-dokumentet

I årets løb vakte det såkaldte Porvoo-dokument opmærksomhed. Det drejer sig om en fællesudtalelse fra 1992 formuleret i byen Järvänpää i Finland, af repræsentanter fra de skandinaviske og baltiske lutherske kirker samt fra de britiske og irske anglikanske kirker. Vedtagelsen blev fejret i Porvoo (Borgå). Dokumentets intention er en fuld gensidig anerkendelse af parternes embeder med stor vægtlæggen på det biskoppelige embede(»Bispeembedets apostolske succession understreger på en synlig og personlig måde hele Kirkens apostolske karakter« 46 C), ligesom man anderkender hinandens kirkelige handlinger og medlemsrettigheder. I det hele taget understreges kirkens synlighed. I 1995 vil de danske biskopper efter tilsigtet bred, folkelig debat tage stilling til, hvorvidt folkekirken kan tilslutte sig erklæringen. Den folkelige debat i menighedsråd og andre steder vil blive ikke så lidt hemmet af dokumentets meget pastorale og teologiske sprogbrug. (Porvoo-dokumentet blev udsendt i efteråret 1994 af de danske biskopper med forord og indledning). Tager biskopperne skridt til anerkendelse, (hvor ligger deres kompetence? er der blevet spurgt), må der ske justeringer af gældende love som f. eks. lov om medlemskab af folkekirken. Og her kommer folketinget ind i billedet. Så får vi se, om vores mænd og kvinder på tingene som lovgivere vil fremme sagen; hvis »nej« risikerer folketinget at indtage en synodal position indebærende ikke alene administrative men tillige teologiske beføjelser. Men indtil videre har km., folketinget og tingets kirkeudvalg holdt lav profil, ikke utænkeligt på grund af problemets karakter og i forventning om yderligere information og debat. En undtagelse har været formanden for folketingets kirkeudvalg Birthe Rønn Hornbech, der meddelte, at hun som lovgiver og kirkeligt engageret ville sikre sig, at eventuelle lovforslag ikke ændrede folkekirkens ordning, hvilket hun mente, at der var en helt åbenlys fare for ved en accept af Porvoo. BRH havde en bunke skeptiske spørgsmål parat til mi-

nisteren i en given situation. F.eks. var hun usikker på, om der ikke var tale om et selvbestaltet initiativ, der ikke vedkom folketinget. Hun spurgte, om dokumentet ikke ville være en spændetrøje for den udmærkede folkekirkeordning. Biskoppernes rolle i sagen fandt BRH uklar. Og skulle fremmede kirker have ret til at forpligte os på folkekirkens vegne? (BRH:Replik fra en lovgiver. Dsk. Kt. 24/94, s.368 – 371).

Fremkomsten af erklæringen vakte straks en livlig debat. De fleste indlæg afspejlede en behersket positiv stemning. Dog ikke alle indtog den holdning. For herværende iagttaget syntes tonen efterhånden at virke mere reserveret. Det gjaldt blandt andre provst Leo Kamstrup Olesen, der havde haft en positiv forhåndsforventning, men blev slemt skuffet. Vedtagelsen af Porvoo ville for LKO at se betyde accept af »et økumenisk bekendelsesskrift«, der faktisk ville betyde en ny folkekirke. (KD 231194).

Vi vil se på et par markante debattørers synspunkter. Rektor Niels Thomsen leverede en indgående kritik af dokumentet som værende langt fra dansk og luthersk kirkeforståelse, embedssyn og forkyndelse. Han frygtede simpelthen, at en tilslutning ville gøre folkekirken til en bispeskirke i overensstemmelse med anglikansk embedsteologi og med dertil hørende konsekvenser, der gik ud over enheden i den danske kirke. (NT: Hvad står der i Porvooerklæringen? Prf. Bl. 1994/37, s.741-748).

En anden fremtrædende teolog, universitetslektor Niels Henrik Gregersen så anderledes på den sag : »vægten flyttes *bort fra* et formalistisk syn på kirkens apostolicitet: den ubrudte række af bisper...og *hen til* et indholdsmæssigt synspunkt, nemlig evangeliets ubrudte forkyndelse for og iblandt kirkefolket«. Dokumentets modstandere fandt NHG blandt folk, der ikke betragtede embedet som indsat af Gud, og hos folk, der blot betragtede biskopperne som administrative embedsmænd -og kvinder på stiftsplan. (KD 290894). Ja, iflg.NHG forelå der et fremskridt for lutherdommen: »I evangelisk frihed fra al magisk tænkning kan lutherske kirker nu...liturgisk tydeliggøre deres egen iboende stræben efter at repræsentere »den hellige almindelige kirke« – på et bestemt sted og inden for en bestemt kirkeordnings rammer« (KD 061094).

Niels Thomsen hævdede nu, at NHG forbigik den kendsgerning, at Porvoo i vedtaget skikkelse var kirkeretsligt og praktisk teologisk forpligtende med diskrepans fra de lutherske bekendelsesskrifter. NT rettede nok engang skytset med successionsideen i dokumentet, dens vægtlæggen på håndspålæggelse af andre kirkers biskopper (et sakramente, spurgte NT), ligesom han var betænkelig ved forestillingen om

en national og overnational kollegialitet, der eventuelt kunne medføre diskrimination af kvindelige gejstlige. (KD 111094).

NHG kunne ikke se, at dokumentet indebar de skrækelige, kirkeretslige konsekvenser, som postuleret af NT: Porvoo havde ikke en juridisk kontraktform, der hovmestererede underskriverne, men dokumentet respekterede de forskellige kirkesyn, såvel som liturgisk og organisatorisk egenart. (KD 191194). NT var fortsat betænkelig ved den planlagte gang mod kirkernes synlige enhed, en ide der adskilte Porvoo fra andre økumeniske erklæringer, der blot ville en bedre forståelse kirkerne imellem. (KD 271094). For NT at se ville en accept af Porvoo prioritere »ét kirkesyn og én embedsforståelse. Det er en indsnævring. Det advarer jeg imod« (Prf.B1.1994/45, s.926).

Efter et bispemøde i efteråret meddelte Bertil Wiberg, at biskopperne havde anmodet professorerne Jakob Balling, Theodor Jørgensen, Steffen Kjeldgaard-Pedersen og Peter Widmann om et responsum til drøftelsen af Porvoo. (KD 011194).

De højkirkelige

En for de højkirkelige og folkekirken som helhed vigtig sag har udspillet sig omkring Sct. Jacobs kirke i København. Sagens langvarige forløb er udførligt behandlet af Leo Kamstrup Olesen i Kirkehistoriske Samlinger 1988, 1990, 1992-oversigterne). Den stormomsuste pastor H.C.Christensen beklæder stadig sin stilling. Tidligere km. Torben Rechendorff gav sin mening herom til kende: »Biskoppen [Erik Norman Svendsen] bad for præstens liv. Jeg bøjede mig. Og det har jeg bitert fortrudt. Præsten skalter og valter videre« (KD 110194).

Forløbet virkede frustrerende på de højkirkelige. I det hele taget var man her betænkelig ved tendensen i samfund og kirke. Sp. H.O.Okkels opstillede ligefrem et aktionsprogram, der skulle tage kampen op mod »folkekirkens konformitetskrav«, for man måtte være parate til at bære et ansvar for folkekirken, sålænge det var forsvarligt at blive inden for dens rammer. Fronten blev trukket op mod demokratisk styre i kirken, lighedsideologi, feministteologi, pluralisme, presset for velsignelse af homofile parforhold. Belæringen om de kirkelige værdier skulle kompromisløst styrkes, hvad der »også på længere sigt kan være af betydning, som martyriet altid har været det«. I første omgang syntes HOO altså ikke at imødesæ martyrfølgelser, men hans udtalelser antydede ikke desto mindre en slags afsked med den folkekirke, som havde overgivet sig til »modernismen«. Som alternativer inden for folkekirkestrukturen pegede HOO på »fællesskaber, som er økonomisk uafhængi-

ge af de folkekirkelige magtstrukturer« (Reformatio, 1, 1994, s.16-20). Og sp. Bjørn Hansen, formand for det i medlemstal beskedne Fællesskabet Kirkelig Fornyelse opfordrede til, om nødvendigt at bruge tilkaldepræster eller benytte sig af retten til at danne valgmenigheder. »Og dan ny menighed ved hjælp af den sidste!« (Reformatio, 3, 1994, s.69).

Pol. fokuserede på de højkirkelige. En artikel den 27. februar 1994 bar overskriften »Katolsk spøgelse i folkekirken«. Her udtalte domprovst Arne Bugge, at de højkirkelige præster bevægede sig i en »farezone«, og selvom de ikke brød præsteløftet ej heller de kirkelige love, flirtede de ikke desto mindre med katolske ideer. Og Ekstrabladet havde i forvejen talt om »skabskatolikker« (220294).

AB var ikke tilfreds med den måde han var blevet refereret. Han havde villet konkretisere visse diskutabile spørgsmål, men at der skulle være tale om en embedsmæssig advarsel, som der efter ABs mening var lagt op til i Pol.s artikel var der overhovedet ikke basis for. (Reformatio, 3, 1993, s.82-83).

At den højkirkelige strømning ikke er en entydig størrelse, kom for dagen i en artikel af pastor Poul Ulsdal, en insidekender af bevægelsen, hvori fremlagdes forhold, som antagelig kunne give højkirkelighedens kritikere yderligere stof til overvejelser; det drejede sig om en sammenlutning af fem præster under betegnelsen Kristi Legemes Broderskab, med helt klare, romaniserende træk. (KD 210394).

Til de højkirkelige kan med en vis ret også regnes dele af den vidt-forgrenede karismatiske bevægelse med dens protest mod den etablerede kirke og med en søgen imod, hvad man regner for en mere oprindelig, mindre rationalistisk, ikke-liberalteologisk kristendomsform. Vi vil se nærmere på den sag længere fremme under alternative menighedsdannelser.

Luthersk Missionsforening

En bemærkelsesværdig konflikt mellem biskopperne og højrefløjen accelererede i løbet af året. Sagen drejede sig om Luthersk Missionforenings (LM) nadverssyn (se også hertil Leo Kamstrups Olesens kyndige gennemgang i oversigten for 1992).

LM er en 126-årig lægmandsforening inden for folkekirken. I modsætning til Indre Mission (IM) har den ikke været bredt synligt i kirkelivet. I lighed med frikirkerne har den levet sit eget liv i missionshuse og på egne skoler, ofte i skarp opposition til angiveligt vantro præster. Imidlertid har LMs særart ændret sig noget, idet en del præster og teologer har tilsluttet sig bevægelsen; det gælder navnlig folk med tilknyt-

ning til Dansk Bibel Institut og Menighedsfakultetet, akkurat som lektor Peter V. Legarth formulerede det: »Vi [Menighedsfakultetet] står i et nært åndeligt fællesskab med og har lært meget af den klare forkyndelse, der lyder her«. (MFs venneblad, februar, 1994). Det ikke videre præcise udtryk »fundamentalisme« hæftes ofte på LM; selv benytter man i LM-kredse som selvbetegnelse det lidet dækkende udtryk »bibeltroende«.

I november 1993 meddelte LM samtlige biskopper som et fait accompli, at foreningens delegeretforsamling havde truffet beslutning om som en mulighed fremover at afholde nadverfejring i LM kredse uden en præstelig ordinerets medvirken. I den forbindelse udsendte rigets tolv biskopper en fællesudtalelse. Bemærkelsesværdig er den biskoppelige endrægtighed. Vigtig er skrivelsen også derved, at den i en splittet tid sætter et klart teologisk syn på embedet og bekendelsen i den danske evangeliske-lutherske kirke og dermed tillige foretager en grænsemarkering. Brevet henviser til Confessio Augustanas artikel 14, hvori rite vocatus »forstås som en gennem folkekirkens ordination kaldet præst«. Biskoppernes konklusion lød: »Ved at holde frit nadversamvær i Luthersk Missionsforenings sammenhæng har man således løsrevet sig fra det biskoppelige embede og det kirkelige tilsyn. Trods Luthersk Missionsforenings egne påstande er der således tale om et klart brud med den danske evangelisk-lutherske folkekirke«. Endelig påpegedes det, at LM med det påtænkte skridt stillede sig på tværs af folkekirkens selvforståelse, som den var udtrykt i CAs artikler 5 og 7. (Missionsvennen 1/94, s.1).

I LMs kredse og delegeretforsamlingen havde der hersket en sporbar usikkerhed med at foretage noget, der lignede et traditionsbrud. Og da landsstyrelsen mødtes i begyndelsen af marts, rådede den til, at man undlod nadverfejring i missionshusene, så længe der var så meget røre om spørgsmålet. (MV 6/1994, s.3).

Biskoppernes brev afstedkom en række reaktioner. Kjeld Holm betegnedes bispernes optræden som »dum – slet og ret«, men selv delte han ikke LMs nadversyn. (KD 220194). Niels Thomsen ærgrede sig over den biskoppelige skrivelse, vel kunne man tale om uorden, »Men folkekirken har hidtil kunnet leve med en høj grad af uorden« (KDs tillæg 251194). Biskop Olav C. Lindegaard opfordrede LM til at løbe linen ud og etablere valg- og frimenigheder. Kollegaen Georg Geil mente, at LM havde taget det første skridt til et skisma. (MV 1/94, s.1). Heller ikke LMs åndsfrænder jublede. Lektor Asger Chr. Højlund henviste med belæg til bibelsk og luthersk tradition, at der eksisterede en særlig tjeneste i menighederne, som alene måtte varetages af folk, der var kal-

det til netop dette embede. ACH var især betænkelig ved en LM-ide om et lokalt nadverudvalg; derved anbragte man forvaltningen »ved siden af den særlige ordets tjeneste« og styrede derved på kollisionskurs i kirkeforståelsen. Endvidere beklagede ACH, at LM ved egen nadverfejring brød samhørigheden med folkekirken. (KD 020294). I Indre Missions Tidende bakkede IMs formand, pastor K. Lindhardt Jensen fuld og helt op bag biskoppernes udtalelse. »Vi finder den rigtig og nødvendig« (nr. 4, 1994, s.2). Også daværende km. A.O.Andersen gik ind i debatten, idet han med henvisning til den kgl.anordning af 1953 afviste, at der kunne ske nadverfejring i LM-sammenhæng. (KD 220194).

De mest seriøse indlæg i den standende diskussion var sagtens en omfattende, stærkt polemisk redegørelse af lic.theol. Jørgen Glenthøj og et brev af 020394 fra LM til biskopperne. At JG, der står som en af højrefløjens fremmeste fortalere, følte sig foranlediget til at anvende en så bidende argumentation viser, at man i den lejr går på tværs af hinanden i vigtige spørgsmål. Iflg. JG fortav LM fakta, talte mod bedre vidende, vildledte sine egne, tog sig friheder, optrådte selvbestaltet, stillede folkekirken struktur på prøve, viste i liturgien en skismatisk holdning, brugte snævre, formalistiske argumenter, benyttede sig af halve sandheder, fremførte uberettiget kritik, bagatelliserede biskoppelige udsagn, brød med enigheden i kirken, jonglerede med begreber, brugte skinargumentation, svigtede sin egen tradition, overordnede pragmatiske synspunkter, når det gjaldt eget bibelsyn og intenderede »Ved selvtægt og vildledning at opnå en frikirkelig status inden for folkekirken«. JG var faktisk dybt forarget over, at LMs ledelse kunne komme på den ide, at der kirkejuridisk set ikke var noget til hinder for nadvermøder i bevægelsens missionshuse, for biskopperne havde jo klart sagt fra. Retspraksis tolererede ikke disse samvær, men på grund af religionsfriheden i Danmark var de naturligvis ikke ulovlige; ikke desto mindre brød man med kirkens liturgi og lære, idet man gjorde nadveren til en foreningshandling »et nadvermøde« (Prf. Bl., 1994/3, s.41-54). I brevet til biskopperne stillede LMs landsstyrelse en lang række spørgsmål. Således ønskede man oplyst, hvad den biskoppelige udtalelse dækkede, når den talte om at sætte sig selv uden for »folkekirken læreembede og orden«. LM mente at vide sig stående på et evangelisk-luthersk grundlag. Indtil dato havde foreningen varetaget sin funktion som en fri, kirkelig organisation inden for folkekirken rammer og som sådan uden et biskoppeligt tilsyn. Ej heller fornemmede man, at den kongelige anordning af 1953 skulle tage hånd om de kirkelige organisationers selvstændige aktivitet. Man stillede også spørgsmålstegn ved biskoppernes anvendelse af CAs artikler 5 og 7.

Det mere end antydedes, at man selv betragtede kirken som de døbte troendes fællesskab med ordnet tjeneste, hvorimod biskopperne mere betonedede embedet og det organiserede kirkesamfund med en ydre ordning. Med hensyn til nadveren som »kirke-konstituerende nådemiddel« burde der efter LMs opfattelse tænkes på *communio sanctorum*s markering over for ikke-troende og ikke på en kirkeorganisatorisk markering i forholdet til andre trossamfund. Ligeledes afvistest anklagen for bekendelsesbrud, fordi LM kaldte nadverforvaltere i forsamlingerne; denne praksis ville ikke anfægte sognepræsternes embedsfunktion, men »inden for rammen af den folkekirkelige totalvirkelighed« burde der være plads for en kaldelse til »diverse opgaver« uden biskoppeligt tilsyn. (MV 5/1994, s.6-7).

LM lagde altså omsider op til en dialog med biskopperne. I en kort skrivelse fra bispemødet i april fastholdtes januarudtalelsen, men man erklærede sig rede til uformelle samtaler med LM. (MV 8/ 1994, s.1). Sådanne drøftelser blev optaget i efteråret. Bertil Wiberg oplyste, at samtalerne ikke havde rokket ved parternes standpunkter. Nu måtte LM selv drage konsekvenserne af deres nadversyn. Biskopperne ville ikke optræde som eksklusionskomite, men de fastholdt, at LM satte sig uden for det folkekirkelige fællesskab ved sine nadversammenkomster. (KD 011194).

Heller ikke LM følte anledning til at ændre standpunkt. Man savnede fra biskoppelig side en overbevisende argumentation ud fra bibelen, bekendelsen og kirkeretten. Som fri, folkekirkelig organisation fandt man det ikke rimeligt at skulle indordne sig biskoppernes grundsyn. (MV 21/1994, s.4).

Georg Geil, der havde deltaget i samtalerne med LM, leverede en personlig præget redegørelse for konflikten. For GG at se kunne det blive påkrævet, at en lokal sp i samråd med sin biskop tog en samtale med en nadverforvalter, »og at konsekvensen heraf er en situation, nadverforvalteren selv har fremkaldt«. Endvidere fastslog GG som sin opfattelse, at enhver fri, folkekirkelig forening måtte stå under det biskoppelige tilsyn i tilfælde af forkyndelse, der stred mod bibel og bekendelse. LMs nadveropfattelse betegnedes som spiritualistisk og dermed uluthersk. Det var også fejlagtigt af LM at indregne nadveren under diskutabile ceremonier. Og derved var man igang med at bryde kirkens ordinationsfællesskab, når man plæderede for egen nadverforvaltning. Nadveren var netop kirkekonstituerende. (KD 101194).

Alternative menighedsdannelse

Det var nu ikke bare i LM, at der kunne konstateres tendenser, der måtte tydes som en opløsning af det nære forhold til folkekirken i hvert fald i dens traditionelle skikkelse. Med den økumeniske bevægelse begyndte man at kende til »husmenigheder« her i landet, og disse nydannelser var på moden allerede i 1970'erne. Men i de sidste år er der opstået såkaldte »menighedsplantninger« (Om dette begreb henvises til Ole Skjerbæk Madsen: Frihed til at være kirke. Værløse, 1992, s.25-38). Dette fænomen er især kendt inden for pinsekirken og andre karismatiske menigheder, men har også fundet plads i folkekirkeligt regie. Disse initiativer har ofte som målgruppe haft personer, der savnede social nærhed. (Hertil artikel i Dawn Rapport, nr. 8, 1994, udgående fra en undersøgelse af Søren Roulund Nørgaard; noget upræcist tales om 151 nye menigheder eller menighedslignende fællesskaber i perioden 1987-93, hvor bl.a. er medregnet LM-kredse og mødepladser).

Men vi skal ikke overlade initiativerne til plantørerne, tværtom skal vi »sørge for at folkekirken bliver synlig...hvor der er brug for den«, skrev Verner Bruhn i Dsk. Ktk., 7/94, s.107.

Plantørerne er særligt aktive i »Forum for en Fri Folkekirke«, stiftet i 1989 med det formål at skabe »en bekendelsestro kirke, der tilhører Jesus Kristus, og som for at tjene Ham gør sig uafhængig af statens, folkeflertallets og ikke-kirkelige gruppers indflydelse«, jvf. 3Fs offentliggjorte handlingsplan.

Den 30. marts publicerede 3F et brev til biskopperne i anledning af debatten omkring nadverfejring i LM og diskussionen om husmenighedernes forhold til folkekirken. Skrivelsen var formet som en kritik af folkekirkens angiveligt manglende bekendelsestroskab, af dens ledelsesform og menighedsstruktur, af dens mangel på respekt for det almindelige præstedømme, ligesom det hævdedes, at dens gudstjenesteordning var fremmed for mange mennesker. Skulle folkekirken nå folket i en pluralistisk tid, måtte den gribe til alternative menigheder med andre, kollektive ledelsesformer og andre slags ledelsestjenester, hvilket også ville influere på ordinationsproblematikken. Således burde de forskellige typer menigheder have ret til at kalde ledere og tjenere til forkyndelse og sakramentforvaltning, men med bevarelse af fællesskabet med den evangelisk-lutherske kirke.

Vi bemærker FFFs bevidste placering på højrefløj. Kendt er Ole Skjerbæk Madsens optagethed af liturgi og embede. Men vi ser også et klart slægtskab med lavkirkelige tendenser på linje med frikirkeordninger.

Forsøg på en frigørelsesproces fra det gejstlige overopsyn gjorde sig i det hele taget gældende på den kirkelige højrefløj. For eksempel forlød det, at en ren folkekirkelig husmenighed i Aalborg afholdt gudstjenester med nadver og uden medvirken af en ordineret person, samt at sp. Ole Skjerbæk Madsen førte tilsyn med menigheden. (KD 310194). Nu er ordet »tilsyn« vel mangetydigt, men det forekommer i nævnte sammenhæng at indicere en form for myndighed, der ikke er tillagt en udensognspræst. Den 1. sep. kunne KD igen bringe nyt fra samme kant. Nu havde man syslet med tanken om at udnævne tilsynsmænd for præsterne som alternativer til biskopper, der ikke var tillid værdig. Sp. Hans Peter Nohns udtrykte dog forsigtigt problemstillingen: »det er slet ikke givet, at en sådan ordning er sagen i Danmark«.

Indre Mission havde også sine besværlige overvejelser med spørgsmålet om husmenigheder. Men her havde man ifølge egne udsagn slået bremserne i, samtidig med at man med stor langmodighed havde forsøgt at vejlede. (K.Lindhardt Jensen i KD 250494). Men ikke alle følte det sådan. »Indre Mission vil hellere ofre sine egne end synde mod kirkens orden«, skrev cand. theol. Carsten Dalsgaard Hansen. (KD 290394).

Uenig eller enig med LM og karismatiske kredse står det fast, at disse kredses anliggende består i at bringe evangeliet til et sækulariseret folk. Men henvendelsen udadtil er sket på en moderne subkulturs betingelser med underlødige musik, reklamefremstød o.s.v., mens basis samtidig er præget af en dialogfjendtlig indforståethed. Moderniteten er simpelthen ikke seriøst fattet, eller man vil ikke forstå, at ens egen kristendomsform står i fare for at ende i en religiøs paganisme beregnet for et begrænset forum. *Måske* har man heller ikke været opmærksom på, hvor tæt man har været på et kirkeskisma ved sin idelige sætten spørgsmålstegn ved folkekirken.

Universitetsteologien

Lad os prøve at studere modernitetsproblematikken fra en anden synsvinkel, nemlig universitetsteologiens. På de teologiske fakulteter i København og Århus udførtes en påkrævet forskningsindsats, som ikke skal beskrives her. Vi spørger om, hvorledes kristendommen formidles til folket. Og vel var der kendte teologer som Jan Lindhardt og professor Jens Glebe-Møller, der gik i klinch med tiden og syntes at opnå lyten. Men stort set herskede der i offentligheden ret så megen stilhed om universitetsteologien. Sådan har det jo ikke altid været. For år tilbage taltes der om den såkaldte århusteologi med Løgstrup, Lindhardt, Sløk

og Prenter som centralfigurer. Såfremt begrebet århusteologi overhovedet accepteres, må denne retning siges at være levende nok ikke mindst gennem Løgstrups mange disciple. Her skal nævnes tre vigtige bøger og refereres til en følelsesladet debat. Gyldendal genoptrykte Løgstrups berømte og omdiskuterede »Opgør med Kierkegaard« fra 1968. Svend Bjerg, universitetslektor i København, men udgået fra Århus, skrev »Århusteologerne«, Lindhardt og Ringhof, hvor han behandlede »Den store generation i det 20. århundredes danske teologi«. Bogen er en fremstilling af en kulturåben-og kritisk teologi, der trods de fire stores forskellige udgangspunkt var sig bevidst, at den ville kende tidens sprog og filosofi for i et samtidsopgør at kunne fremme kristentroens sag. Ikke at SBs bog er en repositionering, men ud fra en placering i den narrative teologi kritiserede og aktualiserede han sine fordums lærere med nænsom hånd. I et interview mente SB, at de fires enorme samling om forkyndelse virkede så fremmed nuomstunder, hvor teologien orienterede sig i alle retninger – »men jeg har fornemmelsen af, at det er ved at samle sig igen« (Nyhedsbrev. Det teologiske Fakultet. Aarhus Universitet. Nr. 2. 1994, s.25). Men hvor stærk er den samling, spørger den teologiske samtidshistoriker.

En ligeledes betydelig bog på markedet var rektor, dr.theol. Ole Jensens »Sårbar usårlighed. Løgstrup og religionens genkomst i filosofien«, Gyldendal. Foruden at være en såre kompetent indføring i Løgstrups tankeverden er bogen et forsøg på at optage en dialog med »senmoderne humanister« (OJs udtryk) ud fra en ajourføring af Løgstrups banebrydende indsats.

Optagetheden af ikke mindst Løgstrup var levende nok. I Kristeligt Dagblad fik diskussionen sit eget præg. Dr.theol. h.c. Rudolph Arendt skrev i maj en noget forbeholden recension af »Opgør med Kierkegaard« med focus på Løgstrup som en slags velfærdsstatens ideolog. Ole Jensen følte, at der ikke ydedes Løgstrup rimelig respekt. Derpå fulgte et ætsende angreb fra dr.theol. Søren Nordentoft, der beskyldte Løgstrup og hans elevflok for ikke at stå i den evangelisk-lutherske tradition, ligesom han mente, at samme personer ikke kunne tænke. Professor Svend Andersen fandt SNs indlæg absurd. Dr. phil. Hans Hauge spurgte, hvem der i 1994 overhovedet repræsenterede en evangelisk-luthersk kristendomsforståelse. Men pastor Søren Krarup jublede i Tidehverv over SNs artikel, for hvad var der dog ikke kommet ud af Løgstrups, Jensens og Andersens ideer: »kulturistisk eftersnak, humanitært pop, ideologisk modebevidsthed« (nr. 7, 1994, s.134). En debat af format som da giganterne K.Olesen Larsen og Løgstrup dystede i 1960.erne nåede man slet ikke at se, selvom gamle skillelinjer blev trukket op.

I juni fik Søren Kierkegaard-forskningen et nyt center på Københavns Universitet under ledelse af pastor N.J.Cappelørn. Måske vil herfra udgå impulser til dansk kirkeliv. Den samme forventning kan stilles til Forum for Teologi og Naturvidenskab, hvor ikke mindst Svend Andersen allerede har opnået lydhørhed i dagens debat.

Men om universitetsteologien overhovedet havde en mulighed for at videregive et budskab til tiden, satte docent, dr.phil. Erik A. Nielsen et stort spørgsmålstegn ved. De akademisk uddannede præster formåede ikke at stå som folkets åndelige vejledere, hildede som de var i en rationalistisk, positivistisk bibeleksegese. I stedet efterlyste EAN en »poetisk teologi«, hvor den hellige skrift opfattedes som et sakramentalt værk, der førte mennesker til frelse, og hvor den troende gennem åndelig tilegnelse blev mere og mere åben over for mysteriet. (EAN: Poetisk teologi. Fønix, 1994, Nr. 1, s.1-33).

Salmebogstillægget og andre tiltag

Den 28 februar udkom »Tillæg til Den Danske Salmebog«. Redaktionen bestod af et udvalg som den daværende km Torben Rechendorff havde nedsat i 1991. De fleste af dets medlemmer havde kun i beskedent omfang gjort sig gældende på hymnologiens felt. Det var som kriteriet for udvælgelsen af udvalgsmedlemmer bestod i, at en så mængdestemmig røst i kirken som muligt burde høres, når en ny tids salmeproduktion skulle vurderes. Intentionen med tillægget var naturligvis at finde salmer, der tolkede evangeliet i moderne sprogdragt, og som også teologisk, litterært og praktisk-kirkeligt havde bæredygtig karakter. Og det opdrag var der ingen, som kunne protestere imod. Tilsyneladende forelå der rigeligt med materiale: langt over 2000 salmer sorteredes; ad den vej fandt man frem til 187 salmer og liturgiske sange. Udvalget var splittet i synet på nogle af salmernes egnethed, men de usikre frembringelser kom altså med, og udvalgets formand, Gerhard Pedersen præstereede vel nok årets mest pudsige liturgiske argument: »Fra brugen af Den Danske Salmebog ved vi, at sammen med kernesalmer kan en »svag« salme være med til at berige gudstjenestens helhed«. En høring blandt biskopperne gik imod en [midlertidig] autorisation, oplyste GP. Udvalget selv opfattede tillægget som et forsøg. Derimod var km gået ind for en [midlertidig] autorisation, hvilket dog ikke var sket. (GP: Et nyt salmebogstillæg udkommer. Prf.Bl. 1994/18, s.161-162.)

I forordet til tillægget udtrykte udvalget håb om, at initiativet måtte vække til konstruktiv kritik og være til inspiration for digtere, hvorved der også ville være »taget et vigtigt skridt på vejen mod en ny salmebog

for folkekirken«. Det tør nok siges, at ønsket om kritik blev imødekommet. Stort set fandt kun Lisbeth Smedegaard Andersen, Johannes Johansen og K.L.Aastrup nåde for anmeldernes øjne. Ellers blev tommelfingeren gennemgående vendt nedad.

Jyllandspostens kulturredaktør Hans Andersen skrev: »fornylse er de rastløses frelse« (Jyllandsposten 280294). Forfatteren Poul Borum betegnede produktet som »mere eller mindre hjælpeløs amatørlyrik, skrevet af velmenende præster«. Særlig pastor Hans Anker Jørgensen vakte PBs ironi: »rigtig frisk hippiekristelighed med kastagnetter og vaskebrædt – Fyr en Fed med Jesus« (Ekstrabladet 260294). I KD var cand.theol. Peter Thyssen anmelder. Ifølge ham hjalp disse salmer – stik imod hensigten – ikke nutidsmennesker til en bedre forståelse af kristendommen, modsat var der tale om »en eksklusiv, nypietistisk indforståethed«. Tilmed var tillægget uden sammenhæng med dansk salmetradition trods anvendelse af løsrevne brokker fra gamle salmer. (100494). Sp. Jørgen Kjærgaard betragtede tillægget som »et fortvivlende project, som var afsporet før det blev påbegyndt«. Udvalget havde sat sig imellem to stole, idet man havde villet udgive et tillæg af en vis officiel karakter og med fremdraging af tekster, der ikke tidligere havde være publiceret i danske salmebøger, og dels havde man ønsket at fremlægge en prøvesalmebog, der skulle teste værdien af salmer, der allerede var kendte fra private tillæg. Planen var bare ikke lykkedes. 68 tekster var hentet fra udlandet. 28 salmer havde set dagens lys før 1952. Hertil kom at 71 af 187 numre allerede havde været offentliggjort i tidligere tillæg. Så det var småt med fornyelsen, medens viljen til at favne og eksperimentere var for stor. Endelig forelå den fare, at den nu nedsatte salmebogskommission måtte gøre arbejdet om med udvælgelsen af nye salmer. (JK: En nødvendig misforståelse? Dsk.Kt. 8/94, s.124 – 129). Cand.theol. Dorete Søndergaard satte spørgsmålstejn ved tillæggets udtalte lovsangskarakter, for menneskers kristelige søgen udsprang ikke altid af jubel over livet. (KD 270494). Universitetslektor Lone Fatum ironiserede over det »barnetroens miniunivers, der præger denne salmesamling« (Pol. 190594).

Sammen med salmebogen udkom et meloditillæg, som også fik en ublid medfart. Organist Thomas Viggo Pedersen skrev således, at melodibogen bortset fra enkelte storartede ting pegede ned imod »det letbenede, det dilettantiske, det sjuskede håndværk«. Nogle af melodierne fandt han direkte blasfemiske i deres overfladiskhed. Principielt var der intet at indvende mod brugen af ikke-kirkelig musik, men her forelå en nivellering på ringeste niveau. (KD 110594).

Udvalgets medlemmer, tillæggets digtere og dets fortalere var spagfærdige over for den næsten énstemmigt negative modtagelse. Den

hårdt angrebne Hans Anker Jørgensen tog til orde, omend på en nærmest parodisk facon. HAJ bemærkede et væmmeligt komplot bestående af Tidehverv, Jakob Knudsen-inspiration og tidsånden. Disse kræfter repræsenterede en fløj, der modsat Jesus plæderede for en slags socialdarwinisme, men denne vidste de sammensvorne godt var uspiselig for publikum, hvorfor de – dumt nok – havde kastet sig over tillæggets poetiske form. (KD 040694).

En lidt mere seriøs diskussion fik rektor Niels Thomsen fremprovokeret«. Sådan skal det ikke gøres«, skrev han, og foreslog i stedet et ydmygt ringbind, hvor de nye salmer kunne afprøves i gudstjenesten. (Hymnologiske Meddelelser, no. 2, 1994).

Sp. Henrik Ellegaard Frederiksen, medlem af redaktions-udvalget undrede sig over, at den ellers så frisindede NT optrådte med udemokratiske og snævert teologisk-æstetiske synspunkter. Ungdomsorganisationernes folk ville f.eks. ikke synge de klassiske salmedigtere, hvis de ikke fik nogle af dem så kære sange med i købet. Mennesker var nu engang så forskellige i tro, at der skulle være plads til alle oplevelser og udtryk. (KD 170894).

Poul Dam mente som NT, at tillægget var en materialesamling, men brugte modsat NT ordet *in bono sensu*. »Det væsentlige er, at tillægget giver materiale til gode drøftelser af, hvorfor og hvordan der skal synges salmer«. (KD 180894).

I en duplik beskyldte NT på det nærmeste HEF og PD for holdningsløshed, for vel var pluralismen folkekirkeens vilkår, men det gav ikke ret til at undgå spørgsmålet om kvalitet. (KD 240894).

Sp. Holger Lissner indrømmede, at flere af de nye salmer ikke var »mere end pæne«. Men i Den Danske Salmebog kunne han højst finde 20% af fornem poesi. Og de nye salmer skulle altså konkurrere med de resterende 80%(sic). Deres force var samtidighed og aktuel teologi. (HL i Den Danske Diakonissestiftelsesårbog 1993/94, s.10). HL syntes imidlertid at overse, at kritikken fra »de lærde herrer« ikke bare sigtede mod tillæggets beskedne litterære kvalitet, men i nok så høj grad på dets manglende teologiske substans og dets overfladiske nutidsforståelse, akkurat som når en af vores lærdeste herrer, professor Leif Grane mente, at en tandløs kristendommen bredte sig bredt i tillægget. (Prf.Bl. 1994/46, s.934f).

Men hvordan komme videre? Ikke alle følte, at de blanke afvisninger var nok. Således skrev sp. lic.theol. P.Balslev-Clausen en velovervejede og spændende apologi for tillægget. Han fortav ikke svaghederne og kritikken, men understregede samtidig nødvendigheden af, at man for salmesangens overlevelses skyld burde leve med de nye salmer, synge

dem, prøve og forstå og se hvad der kunne bære fremover (PB-C: Syng igen! Fyns Stiftsbog 1994, s.132-145).

Ikke mindst fra kristelige ungdomsorganisationers side har der ligget et pres på præsterne for at få dem til at arrangere gudstjenester på børns og unges betingelser, og præsterne har fra den kant ofte oplevet ringe forståelse for den almindelige gudstjenesteform. Et afvejet indlæg kom fra FDF/FPFs bysekretær, Per Ramsdal. Han indrømmede, at ledere udgået fra FDF/FPF havde meget svært ved at indleve sig i højmessen, hvilket igen fik konsekvenser for de unge og børnene i retning af det negative. Men man måtte indse, at ikke alt havde ret til plads i kirkens rum. (KD 290194).

Vi noterer os også den stadige eksperimenteren med gudstjenestens form og indhold. Her ses bort fra det arbejde, som gennem årene er udført af forskellige kommissioner. Derimod vil søgelyset blive rettet mod fornyelsesforsøg af gudstjeneste-livet iværksatte på et slags privat plan. I mange år udgav Kirkefondet således gudstjenesteforslag, hvoraf de fleste var af en kvalitet, så guderne måtte sig forbarme. Disse forslag fremlagdes iøvrigt i ringbind. Kirkefondskredse og lignende grupperinger arbejder videre i samme spor. I den forbindelse kan nævnes de såkaldte Thomasmesser med aktiv deltagelse af et betragteligt antal stud. theol.er. Thomasmesserne præsenterer tvivlende mennesker for mange liturgiske tilbud på éngang og er tænkt som et »alternativ til overfrakkefællesskabet«, et groft undervurderende udtryk for folkekirkens ordinære gudstjenester. Og Kaj Bollmann polemiserede mod »højmessens monopol og hierarkiske overordning« som et fremmedelement i storbykulturen, hvor man netop er åben over for alt nyt. Derfor anbefalede KB en fragmentarisk mangfoldighed af gudstjenester med den store kontinuerlige gudstjeneste som vision. (Hertil Nyt fra Kirkefondet, 1994, nr. 3 med indlæg af blandt andre KB, provst Per Jensen og stud.theol. Erik Aabjerg Friis). Landssekretær i Kirkefondet, cand. mag. Anne-Mette Gravgaard påstod, at »Kirken i København og sandsynligvis i hele Danmark er...ved at indse paradokset og anakronismen i vores gudstjenestepraktis« (Udsyn, 1994, nr. 4, s.20). Og sp. Karen Marie Mortensen meldte karsk ud: »jeg vil egentlig godt have »det glade budskab« uden, jeg skal i skole først. For det er lige nu, jeg har brug for det« (KMM: Tingbjerggudstjeneste. Gudstjeneste uden kirkelig danselse. Årbog for Københavns Stift 1994, s.100 (s.96-103).

Men hvor langt skulle kirken gå for at imødekomme folks ønsker og behov? Alle præster er enige om, at mennesker skal tjenes gennem for-

kyndelsen. Kravene kan bare forekomme nogle præster for vidtgående med deres manglende fornemmelse af kirkens egentlige funktion. Og her tænker vi ikke på forskellige, velmente moderniseringsforsøg fra de kirkelige cirkler selv. Nej, der findes eksplicit og implicit folkelige fordringer om at folkekirken skal være til ikke på egne betingelser, men på publikums konditioner. Kirkeligt Samfunds formand, provst Finn Riber Jensen advarede derfor imod at tage tidens udfordringer op uden at øse af de kilder, som dansk folkeliv og dansk kirkeliv altid havde øst af. Fornylsestiltagene lod sig oftest bestemme af det moderne menneskes meget høje behovsniveau. Men først ad fontes og så gjaldt det at gå ind i sin tid, sådan som Luther havde gjort; just ad den vej var den grundtvigske bevægelse indstillet på fornyelse. (Dsk.Kt 20/94, s.305-306). Det kunne måske lyde som en banalitet, men med kendskab til meget traditionstab inden for megen nutidig kirkelighed, var det måske alligevel ikke en overfladisk advarsel.

De kirkelige retninger

Tidligere tiders grænsedragninger mellem de forskellige kirkelige grupperinger har de senere år været mindre optrukne. Men forskellene er der, som vi allerede har set i blandt andet IMs holdning til LM og i spørgsmålet om husmenigheder.

IM har så stolte traditioner i dansk kirkeliv. Sin egen betydningsfuldhed har man ikke sat under en skæppe. I hvert fald har organisationsapparatet været stort, og bevægelsen har haft personer, som sørgede for, at meninger og meldinger er nået langt ud. Så sent som i 1992 havde IM en skarpt profileret skikkelse i generalsekretær Poul Langagergaard. Efter dennes afgang er IM gået med sagte skridt, er blevet mere irenisk og tilsvarende overset i offentligheden. »Mission på skrump« hed en dækkende overskrift. (KD 110694). Rundtom pegedes der på ledelsens svaghed. C.J.Gräs, tidligere fremtrædende IM-mand, bebrejdede bestyrelsen dens manglende folkelige gennemslagskraft. Finn Riber Jensen så, at toppen ikke havde fodfolket ude i sognene med sig, men var gået for langt til højre, og dermed var der skabt splid. (Smstd.)

Læser man Indre Missions Tidende forbavses man over det beskedne plan, som bladet holdes på i sammenligning med Dansk Kirketidende, Tidehverv og Missionsvennen. Tynde artikler om ungdomsarbejdet. Flade andagter og prædikener. Sjældent indlæg af teologisk kvalitet. Ledere uden slagkraft, men hvor gamle positioner trækkes frem. Også IMs optræden i 1994 som moralens vogter ud fra påstået bibelsk grund-

lag forekom mange at have et noget støvet præg, uagtet foreningen fremdrog nye emner; det gjaldt en polemik mod forsøg på at udforme et ritual for kirkelig velsignelse af samlevende homofile. Initiativet vakte en omfattende debat. Og i et åbent brev af 12. september advarede IM strengt biskopperne imod at acceptere sligt, ligesom biskopperne opfordredes til at gribe ind mod præster, der allerede nu foretog velsignelser af sådanne forhold. (IMT 39/1994).

Biskop Vincent Lind mente, at IM blandede begreber kirkelig velsignelse og et ægteskabslignende ritual sammen, hvor velsignelsen iflg. VL var i sin orden, medens det andet spørgsmål var uafklaret. (KD 150994).

Georg Geil, der ofte tages til indtægt af højrefløjen, var mere forbeholden end VL. GG frygtede, at en bryllupslignende handling for registrerede par ligefrem kunne medføre »kulturskred«, idet mennesker kunne præges til en holdning, som ikke var i overensstemmelse med »deres skabelsesmønster« og bestyrkes deri gennem en slags kirkelig accept. (Ekstrabladet 131294).

Menighedsfakultetets lærerråd udtalte, at VL fordrejede ordene om syndernes forladelse, som om det var en pligt for en præst at tilsige dem til mennesker, som agtede at leve i et forhold, der af skriften klart stempledtes som synd. (KD 220994).

I Dansk Kirketidende skrev Lars Holm, at IM nok engang gik fejl i sit bibelsyn, var fordømmende, og desuden var med til at fremme tidens overseksualisering ved sin optagethed af andre menneskers privatliv. (19/94, s.3).

Et væsentligt emne har IMs formand dog taget op gennem en påpejning af nødvendigheden af frihedslovgivning og mindretalsbeskyttelse i folkekirken. Hans råben vagt i gevær hang sammen med det faktum, at teologer af »bibeltroende« observans vitterlig har besvær ved at få embede på grund af indstillingen hos flertallet i mange menighedsråd, hvor man f.eks. ikke ønsker at have præster, der nægter at vie fraskilte. »Opfattelsen af menighedsrådet som blot et demokratisk organ er nok den alvorligste trussel mod folkekirken. Og så er den oven i købet løgn« (Hertil K. Lindhardt Jensens formandsberetning refereret og citeret i IMT, 1994, no. 25, citatet s.4). IMs formand rettede en appel til bisperne om at varetage deres betydningsfulde embede som rette tilsynsmænd, for »Sviger biskoppen, åbnes døren for vranglære, overgreb og kirkeligt forfald« (KLJ, IMT, 1994, no, 1, s.2). I denne udtalelse lå vel et ønske om biskoppen som værn mod menighedsdemokratiet.

Mange skulderklap fik IM ikke af omgivelserne. Men et par undtagelser skal nævnes. Kjeld Holm, som IM bakkede op ved bispevalget i

Århus, følte, at IM stadig havde en betydning i folkekirken, ligesom han på linje med IMs formand så det rimelige i, at IM-mindretal i menighedsrådene kunne få deres egen præst. »Hvis det er sådan, at man hele tiden kører missionsfolkene over, så tvinger man dem jo også ud i isolation« (KD 110694). IMTs redaktør takkede KH, men tilføjede, at problemet ikke blot skyldtes en påtvungen isolering, men at folk mødte en forkyndelse, der på grund af manglende respekt for bibel og bekendelse skabte konflikt og bevirkede manglende samhørighedsfølelse i sognene. (IMT, 1994, no. 26, s.2). I et interview i IMT fremhævede km A.O.Andersen de frie, kirkelige organisationers uundværlighed i folkekirken, idet »den officielle folkekirke« ikke var ene om at repræsentere »folkekirkebegrebet«; der eksisterede naturlige begrænsninger, som statsmagten pålagde apparatet med hensyn til diakonal og missionerende aktivitet. (1994, no. 24, s.12-14).

Et noget andet syn på kirkens opgave formulerede provst Ole Rydal: »Den evangelisk-lutherske kirke har vi for prædikenens skyld. Ikke for noget andets skyld«. Konkret talte OR om sorggrupper: »i den evangelisk-lutherske folkekirke er det simpelthen svindel og svineri« (Tidehverv, 1994, nr. 4, s.68).

Som det fremgår af citatet var den bidske tone bevaret i Tidehverv, ligesom megalomanien fortsat blomstrede, se f.eks. Søren Krarup: »Tidehverv – det væsentligste blad i dansk åndsliv i det 20 århundrede« (Frihedsbrevet, 1994, nr. 1, s.3). Meget nyt bragte Tidehverv ikke i årets debat.

I 1993 havde frimenighedspræsten i Ryslinge Torben Bramming udsendt en lille bog om »Tidehvervs historie«, forlaget ANIS. Nok så interessant som bogen var modtagelsen i kirkelige kredse. I Tidehverv anklagede Monica Papazu TR for slet ikke at have begrebet det særlige ved Tidehverv, nemlig protesten og sandhedens voldsomme lidenskab, der for mennesket gør det muligt i troen at trodse verden. (1994, nr. 1, s.9).

I IMT opfordrede sp. Kurt. E. Larsen Tidehverv til at indse, at selv Søren Kierkegaard kunne have taget afgørende fejl, og at Tidehverv ikke ejede patent på at tage talen om Gud alvorligt; at den sande kirke ikke opstod i 1926 med Tidehvervs første nummer, og at man til stadighed for at komme videre måtte besinde sig på Guds ord. (Nr. 1, s.14).

I Dsk.Kt. efterlyste Leif Grane en ny og bedre bog som nødvendig på grund af Tidehvervs ubestridelige betydning for at identificere Tide-

hverv med Søren Krarup, akkurat som mange yngre teologer gjorde, var at komme for let om Tidehverv. (3/94, s.47-52).

Men Søren Krarup kunne dog ophidse sindene så meget, at han nærmest blev lyst i band af pastor Hans Anker Jørgensen: »Vi må gøre op med Søren Krarup-ideologien, der ikke er kristendom, fordi den forkaster Jesu forkyndelse og virksomhed« (HAJ: Fjern den sorte præstekjole. Årbog for Københavns Stift 1994, s.75(s.74-82)).

Var IM på retræten i 1994 og Tidehverv i hvert fald ikke i offensiven, kan det samme ikke siges om den grundtvigske fløj. Nok kan det være sin sag at sige hvad det grundtvigske syn indeholder idag i skematisk form, for rammerne er vide. Men at mange føler at have deres ståsted i den lejr er evident. Begrundelsen for at være netop dér er ofte trangen til frihed i kirken, samtidig med at man ønsker at være den danske tradition tro med Luther og Grundtvig som kirkefædre. Grundtvigianismen synes ikke stivnet, så den lever på fordums bedrifter. Den evner at være debatskabende og gøre sig gældende kirkeligt, med et vågent blik for, hvad der sker i folkeliv, skole og på Christiansborg. I Dsk.Kt. har man p.t. det mest læseværdige, kirkelige tidsskrift. Uden ligefrem at kunne kaldes en vækkelse i gammel forstand fremstår grundtvigianismen som en vidtfavnende, folkelig bevægelse; vel også fordi den optræder åbent og utraditionelt over for nye tanker. Sådant forekom situationen i 1994. Således beskæftigede sp. Erik Balslev-Clausen og universitetslektor Inge Lise Pedersen sig med folkekirkens situation i storbyen, og begge påpegede nødvendigheden af en rimeligere udnyttelse af de præstelige ressourcer ved i højere grad end tidligere at satse på den enkelte præst særlige evner netop i et bysamfund, hvor strukturen var gået i opløsning. Begge plæderede varmt for lokalt samarbejde mellem kirke og skole. ILP pegede på forskellige sorter »specialpræster« og opfordrede til konstruktiv selvbesindelse, dog ikke fordi man var »inficeret af kirkefondsteologi«. EB-C kommenterede overvejelser af Københavns biskop som »af en sådan karakter, at de kalder på positiv medtænken også fra Kirkeligt Samfunds og i det hele taget fra grundtvigsk side« (Dsk. Kt. 2/94, s.29-35 og 6/94, s.95-98).

Folkeoplysningen har altid været en hjertesag for de grundtvigske. I et dobbeltnummer af Dsk.Kt. 14 og 15/94 tog man emnet dåbsoplæring frem. Skribenterne hilste forskelligartede, pædagogiske initiativer velkommen, men understregede samtidig hjemmenes ansvar frem for det institutionelle. Retfærdigvis må det dog siges, at det pædagogiske anliggende lå andre gode kræfter tæt på sinde, her skal blot peges på Folkekirkens Pædagogiske Institut i Løgumkloster.

Menighedsrådsloven

Den 24. maj vedtog folkettinget km.A.O.Andersens lovforslag nr. L 140: Forslag til lov om menighedsråd og lovforslag nr. L 141:Forslag til lov om ændring af lov om valg til menighedsråd. Initiativtager til loven var i sin tid Torben Rechendorff.

Venstre og Kristeligt Folkeparti undlod at stemme. (Fejlagtigt i Folketingsstidende sp. 11698, hvorefter KRF skulle have stemt for loven).

Inden vedtagelsen var der i politiske kredse og kirkelige sammenhænge løbet en til tider affektfuld debat, hvor kirkesynet som sådan spillede en væsentlig rolle; netop det aspekt vil vi søge at indkredse. I det følgende betragtes de mest omdiskuterede paragraffer og bemærkningerne til forslaget.(Findes i Menighedsrådenes Blad, 1994, februar, nr. 2, s.4-9 og s. 10-11 + 28-32). Dernæst refereres nogle politikerindlæg, menighedsrådenes røst lyttes der til, endelig ser vi på en diskussion om betimeligheden af en formålsparagraf for menighedsrådsarbejdet.

I de »almindelige bemærkninger« til forslaget hed det, at den lave stemmeprocent på 16% ved menighedsrådsvalget i 1992 havde aktualiseret behovet for en ny lov. Et hovedsigte bestod i gennem større åbenhed omkring menighedsrådene at »medvirke til at fjerne den ligegyldighed der præger mange danskeres forhold til folkekirken«. Altså efter intentionen en positiv formålssættten, udsprunget af fornemmelsen for sækulariseringens bredde i folket. Men at der bag fremsættelsen af loven eksisterede et folkeligt ønske eller et krav fra menighedsråd og præstestand ville være en lidt letsindig påstand.

Oprindeligt havde det været kms hensigt at ophæve de gejstliges stemmeret, men den ide blev opgivet på grund af udbredt modstand, og resultatet blev, at præsterne bare ikke længere kunne stemme i nogle mindre væsentlige sager.

En indædt drøftelse gjaldt reglen om, at menighedsrådsmøderne skulle være åbne. Endvidere var der forslag om, at hemmelig afstemning ikke måtte finde sted.

Ved førstebehandlingen i folkettinget stillede tidligere km. Tove Lindbo Larsen sig velvilligt, men hun havde gerne set præsternes stemmeret ophævet. Eva Møller (KF) fandt, at lovforslaget ville medvirke til en god forbindelse mellem folkekirken og dens medlemmer. Birthe Rønn Hornbech (V) undrede sig over, at km ville gennemtvinge en form for rådsmøder, som var ubekvem for de små sogne; åbne menighedsrådsmøder var ingen garanti for demokrati; forslaget var »et skridt på vejen mod at fremme kirkens karakter af et bureaukratisk forvaltningsorgan eller et forsøg på at svække kirkens selvforståelse som be-

kendelseskirke«. SFs Hanne Thanning Jacobsen var usikker på hvilket kirkesyn, der bar forslaget, og om man ikke via det nærmede sig en statsstyret kirke. I lighed med Vs ordfører plæderede HTJ for »menighedsrådet som et folkeligt organ og ikke et forvaltningsorgan«. KRF gik her ved førstebehandlingen ind for forslaget. Km understregede, at regeringen ønskede en så bred tilslutning som muligt omkring den folkekirkelige lovgivning; han afviste kategorisk mistanken om bureaukratiske, centralistiske, statskirkelige tendenser. (Folketingstidende 190194 s.5152-5178).

Ifølge KD krævede Birthe Rønn Hornbech en udsættelse af lovgivningen (et krav på linje med flere, andre henvendelser). BRH vurderede kms initiativ som i bedste fald unødvendigt, i værste fald som en konvertering af folkekirken til et forvaltningsvæsen. A.O.Andersen fornemmede, at BRH så ikke-eksisterende spøgelse, fordi hun var påvirket af tidehvervske synspunkter. (120494). BRH replicerede, at km og folketingets flertal overhovedet ikke i alvor ville høre på de talrige betæneligheder, som kirkelige og folkelige kredse havde fremført. (KD 140494).

Med en snarlig folketingsvedtagelse for øje fandt Lars Holm lovens gennemførelse som et udtryk for en fantastisk bureaukratisk arrogance, når man holdt sig den enorme folkelige opposition for øje. (Dsk.Kt. 10/94, s.3). Mere behersket var hans medredaktør Verner Bruhn, som fandt ordene ufolkelig o.s.v. »næsten for store, efter at kravene til offentliggørelse af dagssorden og afholdelse af de omdiskuterede åbne møder var skåret ned til et minimum. (Smstd. 13/94, s.203). I samme bladnummer udtrykte Jørgen Stenbæk en fornemmelse af, at de førende kirkelige grupperinger var blevet løbet over ende af lovgivningsmagten, og han efterlyste lige så markante kirkepolitiske holdninger til folkekirkereordningen, som omkring århundredeskiftet var blevet ført i marken af blandt andre Henry Ussing og Morten Pontoppidan; dog mente JS, at Kirkeligt Samfund havde nogen fornemmelse for situationen. (S.209).

Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer gav naturligt nok sit besyv med i sagen. I januar kommenterede bestyrelsen kms forslag stort set kritisk, idet man følte, at forventningerne om at måtte tage hånd om rådernes egne sager ikke var tilstrækkeligt tilgodeset. (Mr.Bl. 1994, nr. 3, s.6).

I et møde med folketingets kirkeudvalg foreslog foreningen med begrænset bifald, at lovforslaget blev taget af bordet og arbejdet igennem på en anden og bedre led. (Smstd. 1994, nr. 5, s.13).

På foreningens årsmøde i juni gennemgik formanden Flemming

Kramp den vedtagne lov, som han hævdede, at foreningen havde sat gode fingeraftryk på i dens endelige udformning. Men så mente FK ellers, at den nye lov ikke ville få nogen lang levetid. Men man måtte nu engang leve med den. Utilfredshed udtrykte FK med, at en hel del råd forventelig ville blive mindre lovoverholdende på grund af det øgede regelsæt og det tiltagende bureaukрати. Især var han knotten over, at de lovlydige menighedsråd blev endnu mere bebyrdede, medens de råd der fortsatte hidtidig praksis sandsynligvis undgik påtale, hvilket ikke som antydte af nogle betød, at han billigede ulovligheder. A.O.Andersen talte på samme møde. Km understregede blandt andet, at reglerne skulle tjene til afgrænsning af ansvarsområderne og at det var naturligt, at stiftsøvrighederne fik tillagt tilsynskompetence. I øvrigt pegede km på, at rådernes ansvarsgebet var fikseret for eksempel gennem økonomiloven. (Mr.Bl. 1994, nr. 7/8 med udførlige referater af årsmødet).

Verner Bruhn fandt Flemming Kramps formuleringer noget letsindige, når han antydede, at det var op til menighedsrådene selv, om de ville rette sig efter den nye lov. »Civil ulydighed kan være nødvendig, men det kræver unægtelig en større sag« (Dsk.Kt. 13/94, s.203).

I forbindelse med debatten om menighedsrådsloven opstod en interessant debat om betimeligheden af en formålsparagraf for menighedsrådene. Igen syntes det at være Kirkeligt Samfund, der tog têtten i debatten.

Under førstebehandlingen i folketinget af loven formulerede Hanne Thanning Jacobsen et ønske om, at lovens første paragraf indeholdt en formulering af rådernes opgaver og formål. (Folketingstidende sp. 5162). Det optog Kirkeligt Samfund som en god ide. Og man kunne læse følgende forslag: »Den evangelisk-lutherske kirke i Danmark organiseres som folkekirke i sognemenigheder. Ansvar for sognemenighedernes kirkelige og administrative funktioner påhviler det af sognemenigheden valgte menighedsråd og de(n) af menigheden kaldede præst(er) i fællesskab. Det påhviler menighedsrådet i samarbejde med sognets præst(er) at skabe gode vilkår for menighedens liv og vækst« (Dsk.Kt. 4/94, s.59). Med dette forslag skulle kirkesynet være fastslået, idet man betonedede det almindelige præstedømme, ligesom rådsmedlemmernes arbejdsgrundlag præciseredes derhen, at den sognemæssige sammenhæng var forudsætningen for arbejdet. Endvidere ville man så kunne undlade menighedsrådsløftet i kms forslag.

Oplægget vakte nogen modsigelse. Der blev spurgt, hvordan den foreslåede struktur ville kunne give plads til det mellemkirkelige råd og til stiftspræster. Åbenbart ville Kirkeligt Samfund have sit kirkesyn fik-

seret i loven, men så gik man videre end at tale om formålsparagraf og menighedsrådsløfte. Mon den grundtvigske fløj nu ønskede, at menighedsrådsloven skulle gælde som en kirkeforfatning?(KD 030394). Verner Bruhn præciserede, at menighedsrådsløftet netop ikke besad juridisk karakter, og at en lovparagraf var helt anderledes forpligtende. Fra Kirkeligt Samfunds side var man ikke ude på at spænde ben for et mellemkirkeligt råd eller for præster med særlige forpligtelser. Spørgsmålet om kirkeforfatning fandt VB ret så uklart. (Dsk.Kt. 5/94, s.75).

Jørgen Stenbæk skrev, at Kirkeligt Samfunds forslag om en formålsparagraf var i god overensstemmelse med gældende kirkelig lovgivning. (Dsk.Kt. 13/94, s.209).Men menighedsrådsløftet mente JS ikke burde afskaffes, da det handlede om troskaben mod den danske folkekirke og dens bekendelsesgrundlag. (Mr.Bl. nr. 2, 1994, s.6-7). Kms departementschef Preben Espersen argumenterede for løftet: en appel til samvittigheden havde større motivation end juridiske formuleringer. (Nyt fra Kirkefondet, nr. 1994, s.6-7).

Fra Kirkefondets side luftede man ikke overvældende interesse for Kirkeligt Samfunds tanker, men satte en tyk streg under løftet, således skrev Kaj Bollmann, at det skulle bevares »*som det enkelte medlems personlige vedkendelse af troskaben mod bekendelsen og ansvaret for menighedens vækst*« (KB: Kirkefondet og formålsparagraffen. Dsk.Kt. 13/94, s.256 – 258, citat, s.256). Man noterer sig KBs vægtlæggen på den enkeltes personlige ansvar og den kendte kirkefondske holden sig til »menighedens liv og vækst«; selvom KB var opmærksom på det upræcise i den sidste formulering, skinner kirkefondets nypietistiske aktivisme igennem.

Nu kom Kirkeligt Samfunds forslag ikke med i loven, hvad Flemming Kramp fandt helt naturligt, men som mange andre opfattede han debatten som givende, og han så med sympati på en eventuel nedsættelse af en ministeriel arbejdsgruppe, der kunne behandle problemsættet. (Mr.Bl. 1994 nr. 7/9, s. 7).

På Kirkelig Samfunds årsmøde genoptog Finn Riber Jensen debatten og begrundede forslaget med, at folketingets medlemmer ikke nær alle var klar over, at en evangelisk-luthersk kirke også lovgivningsmæssigt skulle betragtes ud fra andre vinkler end dem, hvorfra man anskuede en demokratisk forsamlings funktion. Ej heller fandt FRJ tilstrækkelig forståelse i km for, at lovgivningen skulle påvirkes af *både* juridiske og teologiske aspekter. (Dsk.Kt. 20/94, s.307-308).

Mellemkirkeligt arbejde og økumenisk virksomhed

I 1989 havde folketinget vedtaget kms lovforslag L 131 »forslag til lov om ændring af folkekirkens økonomi«, i populær tale loven om mellemkirkeligt arbejde. Forinden havde man oplevet en intens teologisk og kirkelig debat med kendte tidehvervsfolk og grundtvigianere som angrebsfalanks. Samtidig med vedtagelsen havde folketinget besluttet, at den mellemkirkelige struktur var af forsøgsmæssig karakter, og at der i 1994/95 skulle fremsættes forslag om revision af loven. Beslutningen effektueredes i januar 1994 med 1. behandling i folketingssalen af lovforslag L142: Lov om ændring af lov om folkekirkens økonomi og lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Kun Venstre stemte imod. Der herskede ikke den helt store enighed i kirkelige kredse om værdien af dette skridt. Det mellemkirkelige råds formand, fhv. minister Britta Schall Holberg udtrykte både lettelse over, at sagen blev gennemført, idet hun erkendte, at det hele kunne være gået skævt på grund af modstanden imod en officiel strukturering af det mellemkirkelige arbejde. (Nyt fra Det mellemkirkelige Råd, 1994, nr. 2).

Tidehverv stod fast på sin afvisende holdning, men i de grundtvigske standpunkter syntes der at være en glidning. Med overskriften »Det mellemkirkelige på godt og ondt!« gjorde Finn Riber Jensen situationen op. FRJ bemærkede, at man fra grundtvigsk hold side stedse havde afvist, hvad man måtte anse for at være centralistiske og kirkepolitiske initiativer. Men nu viste det sig, at man havde undgået de »væreste økumeniske udskejelser«, ikke mindst takket været grundtvigsk indflydelse, desuden var nødvendigheden af på frivilligt grundlag at udbygge de mellemfolkkelige relationer større end for få år siden. (Dsk.Kt. 1/94, s.4-5).

En anden fremtrædende grundtvigsk skikkelse, sp. Agnete Brink, medlem af Det mellemkirkelige Råd i dets første periode, så fordele ved det mellemkirkelige arbejde i retning af en større kirkelig selvforståelse, men navnlig hæftede hun sig ved visse økumeniske kræfter, som også i det mellemkirkelige arbejde »meget gerne gav Helligånden en endog yderst konkret og bastant hjælp til etablering af kirkens enhed«. Endvidere pegede hun på den ængstelse, der havde været for at Det mellemkirkelige Råd skulle antage en synodal karakter. Dog havde rådet ikke overksredet sin kompetence i så henseende. AB konstaterede, at der i megen ekklesiologi på det mellemkirkelige område forelå divergenser til et luthersk kirkesyn i retning af politisk synliggørelse og en slem forglemmelse af, at vi er både retfærdige og syndere. (KD 040394).

Iøvrigt stod den grundtvigske fløj ikke samlet i synet på det mellemkirkelige. En langvarig debat opstod på Fyn med sp.Yrsa Ludvigsen, Oure, og Britta Schall Holberg som hovedaktører. Forløbet blev ivrigt refereret og kommenteret i en række aviser og tidsskrifter. Og Fyn var faktisk det stift, hvor linjerne blev trukket tydeligst op i den folkelige debat.

I adskillige indlæg udtrykte YL en stærkt kritisk holdning til det organiserede, mellemkirkelige arbejde. Folk i sognene skulle have ret til selvstændigt at tage stilling, når det gjaldt mellemkirkelig aktivitet, som kunne være udmærket, men ikke når kirken skulle optræde som en slags politisk problemløser. (Morgenposten 200294). Og så fandt YL det bemærkelsesværdigt, at vendingen om at der ikke måtte politiseres på folkekirkens vegne var strøget i BSHs« »Listen for frit mellemkirkeligt samarbejde« (smstd. 090294). »Jeg ser et faresignal i de aktive kræfter, der arbejder på at gøre kirken mere synlig og magtfuld«.(YL i Fyns Amts Avis 040294). Men BSH fremhævede, at hendes liste tilstræbte, at folkekirken overhovedet ikke blandede sig i det politiske. Men man ønskede kontakt med andre lutherske kirker, og ville støtte flygtninge, der nu var blevet sognebeboere. (smstd. 030294). Om det første mellemkirkelige råd skrev BSH, at virket ikke måtte antage synodal karakter, men skulle vokse op nedenfra. (KD 030294). Men YL havde ikke megen tillid til BSHs udtalelser om vækst nedefra, når hun gik ind for loven med hele dens overordnede styring af det mellemkirkelige arbejde. (Fyns Amts Avis 010294).

Resultatet af valget til det mellemkirkelige stiftsudvalg i Fyens stift blev, at de to grundtvigske lister fik hver lige mange mandater med YL og BSH som absolutte stemmeslugere.

Særlig heftig blev debatten på landsplan, fordi lovforslaget kom til behandling midt i valgproceduren med de nye stiftsudvalg og det mellemkirkelige råd. Helt klart var der sket en procedurefejl, idet loven skulle til behandling i tinget 94/95, men rådet skulle vælges i foråret 94. Km tog derfor det skridt at fremskynde lovforslaget, men ikke så betids at tredje behandling kunne være afsluttet før valget afholdelse, hvilket faktisk betød, at udvalg og råd ville sidde på lånt tid. (Hertil bl.a. Britta Schall Holbergs instruktive indlæg i KD 110594).

Biskop Johannes Johansen gjorde tidligt indsigelse mod forløbet i lovgivningsarbejdet. Han var utilfreds med, at de mellemkirkelige aktiviteter kunne budgetsættes af menighedsrådene, der så overlod pengene til de mellem kirkelige stiftsudvalg, til ikke ikke ringe ulemghed for stiftsøvrighederne. Især harcellerede JJ over, at km havde udsendt et cirkulære, der fikserede valg til stiftsudvalgene, inden loven var færdig-

behandlet i folketinget. Dermed cementerede man en permanent mellemkirkelighed og havde afskåret en folkelig debat. (KD 150194).

Under folketingsdebatten optrådte Birthe Rønn Hornbech på linje med JJ og fornemmede en stigende bureaukratisering af kirken, ligesom hun frygtede synodale tendenser. BRH fastslog, at folketinget alene er folkekirkens synode; endelig nævnte også hun, at det mellemkirkelige arbejde måtte have frivillighedens karakter. (Folketingstidende sp. 51-82 og sp. 5183).

A.O.Andersen bestred JJs synspunkter. Hvad enten ordningen blev vedvarende eller ej, skulle der vælges nye stiftsudvalg og et nyt mellemkirkeligt råd. AOA henholdt sig til, at han ved høringer og i folketinget mestendels havde modtaget positive reaktioner på de bestående forsøgsordninger. (KD 220194).

J.J. betvivlede påstanden om bred opbakning for lovforslaget og betegnede kms fremgangsmåde som nærmest uhæderlig, når han åbenbart betragtede lovrevisionen som en ren formalitet. (KD 280194).

Efter valgene til stiftsudvalgene konstituerede Det mellemkirkelige Råd sig med Britta Schall Holberg som formand (genvalg) og sp.Anders Gadegaard som næstformand (nyvalg).

Efter vedtagelsen af lovene om bispevalg, menighedsråd og det mellemkirkelige arbejde var der stille fra kms side. Ved regeringsomdannelsen efter folketingsvalget i september afløstes A.O.Andersen af den politiske veteran, indenrigsminister Birthe Weiss. Statsministerens skridt vakte bekymring hos blandt andre Torben Rechendorff, Flemming Kramp og Kresten Drejergaard. Uroen gik på en frygt for, at de kirkelige anliggender ville blive parallelliseret med den kommunale struktur, når indenrigsministeriets chef samtidig stod i spidsen for kirkens ministerium. (KD 280994). BW afviste de bekymrede med, at hun betragtede det kirkeministerielle arbejde som alt for betydningsfuldt til, at det skulle underprioriteres i forholdet til det indenrigsministerielle virke. (KD 290994).

Under gennemgangen af biskoppernes status og funktion i folkekirken beskæftigede vi os med den såkaldte Porvoo-erklæring. Dette dokument må placeres på linje med de første, nyere økumeniske bevægelses forsøg på at skabe kirkelig enhed. Hvor stor interesse der er i kirkefolket for dette anliggende, er vanskeligt at vægte. Mere profileret og bredt debatskabende har været økumeniske kræfters beskæftigen sig med politiske og social-etiske problemer. Fra mange sider er de økumeniske bstræbelser i så henseende blev anklaget for at have en klart politiserende tendens. Generalsekretær i Det Økumeniske Fællesråd Jørgen Thomsen hørte til dem, der afviste kritikken, men »evangeliet har social-

etiske dimensioner og politiske konsekvenser« (KD 220494). I et afskedsinterview fremsatte JT nogle afklarende udtalelser om det økumeniske arbejde: Kirken skulle synligt realisere, hvad forkyndelsen målsatte. Følgelig hørte opgaver som diakoni, mission, økonomi og fredsaktivitet med til den økumeniske foretagsomhed. (KD 131094).

Foretagender som Det Danske Missionsselskab, Folkekirkens Nødhjælp indtog i lighed med de økumeniske kræfter også en klar position med en stærk optagethed af de fattige dele af verden ikke sjældent i forbindelse med en fordømmelse af Vesten. »Hvis ikke DMS som missionsselskab er med til at arbejde på afviklingen af gældskrisen i Afrika, aflægger vi falsk vidnesbyrd om Gud« (Pastor Anne Slinger i En Hel Verden, DMS, 1994, nr. 3). Og pastor Ellen Christensen skrev i samme nummer: »Vi er en del af det verdenssamfund, der skaber økonomisk kriminalitet«.

Generalsekretær Chr. Balslev-Olsen, Folkekirkens Nødhjælp oplyste, at menneskerettighedsproblematikken kom mere og mere ind i nødhjælpsarbejdet, f.eks. beskæftigede man sig med befolkningers rettigheder i forbindelse med jordtildeling, ligesom man gik ind for at fremme demokratiseringen i den tredje verden. CB-O nævnte også, hvorledes nødhjælpen havde samarbejdet med SWAPO og ANC i Afrika i bistand for flygtninge. (CB-O: Det er i mødet mellem mennesker, at noget sker. Århus Stiftsbog 1994, s.53ff (s.49-56)).

At den danske kirke trængte til en horisontudvidelse netop i disse folkevandringstider, var der liden uenighed om; i tidsskrifter og bøger blev dette problemkompleks taget op på en spændende og udfordrende og mangeartet måde. Her er opstået en ny form for folkelig og religiøs debat, som vi sikkert vil komme til at høre meget mere til. Og at vandene også her skilles er tydeligt, når man ved, at der findes præster, som står Den Danske Forening nær, medens andre kirkefolk har deltaget i solidaritetsarbejde i den tredje verden.

Ikke mindst Islam i Danmark synes at optage den folkelige bevidsthed. Fra kirkelig side har man været opmærksom på fænomenet og der er skrevet lødige, informative bøger, ligesom tidsskrifter som Korshærbladet, IMT og Tidehverv blandt andre har arbejdet med den nye problematik. Hertil kommer diakonale organisationers virke blandt flygtninge og indvandrere. Glemmes bør ikke YM-selskabernes indsats for og oplysning gennem generationer om den ikke-kristne del af verden.

Forfatternes adresser

Thomas Hill
Freiligrathstr. 13
24116 Kiel
Tyskland

Torben Svendrup
Kastrupvej 160 B
2300 København S

Eva Louise Lillie
Institut for Kirkehistorie
Købmagergade 44-46
1150 København K

Klaus Petersen
Reykjaviksgade 1
2300 København S

Hans Henrik Rode
Artillerivej 42
2300 København S

Jørgen Jensen
Enrumvej 12
2942 Skodsborg

Carl Trock
Vagtvej 25
2000 Frederiksberg C

Gunnlaugur A. Jónsson
Háskóli Íslands
IS-101 Reykjavík
Island

Karsten Hermansen
Køgtvedvej 63
5700 Svendborg

Nils Holger Petersen
Center for Kunst og Kristendom
Institut for Kirkehistorie
Købmagergade 44-46
1150 København K

Poul Juul Foss
Kronprinsessegade 46 C
1306 København K

Register

- Absalon 9-11
 Agnes af Meran 211-12
 Agnes af Prag 10-11
 Agnes, datter af Erik Plovpen-
 ning 10-11
 Albrektson, Bertil 171
 Anders Jakobsen Lunge 18
 Anders Sunesen 210, 212, 216,
 228
 Andersen, A.O. 240, 249, 260,
 262-64, 268
 Andersen, Hans 255
 Andersen, J.Oskar 32, 34-35, 37,
 39-40
 Andersen, Svend 253-54
 Anna Pedersdatter, Oluf Lunges
 18-19
 Anne Pedersdatter 16
 Anne Pedersdatter, Mikkel Ruds
 13
 Arboe Rasmussen, Niels Peter
 183-93, 195-202
 Arendt, Rudolph 253
 Arine Folmersdatter Lunge 18
 Arine Olufsdatter, Peder Grubbes
 19
 Arnfeld, Niels 69-70
 Auðun, Jón 154
 Axelsen, Lauritz 90
- Bach, J.S. 232
 Bagger, Hans 82
 Balling, Jakob 246
 Balslev, C.F. 132, 136, 138
 Balslev-Clausen, Erik 261
 Balslev-Clausen, Peter 256-57
- Balslev-Olesen, Chr. 269
 Beck, Vilh. 114-17, 123, 137-38,
 140
 Berg, Chr. 111-13, 126
 Berger, Blandine-Dominique
 222
 Bergmann, Friðrik J. 157, 161
 Berntsen, Klaus 140
 Birger Gunnersen 57
 Birkedal, Vilh. 118, 126-27, 134
 Bjarnarson, Þórhallur 148, 165-
 67, 170
 Bjarnason, Jón 157
 Bjerg, Svend 253
 Bjerre, Bertel 189
 Bodil Bosdatter 21
 Bojsen, Frede 126, 140
 Bollmann, Kaj 257, 265
 Borch, Chr. 127
 Borkvard Moltke 18
 Borum, Poul 255
 Bramming, Torben 260
 Brandes, Edvard 113
 Brink, Agnete 266
 Brochmand, Jesper 65-66, 71-
 73, 75, 87, 91
 Bruhn, Verner 251, 263-65
 Bugge, Arne 247
 Buhl, Frants 136, 150-51, 159,
 163, 165, 170, 188
 Bülow, Axel 199
 Bøggild-Andersen, C.O. 65
- Campell, Reginald John 165
 Cappelørn, N.J. 254
 Caspari, Cari Paul 163

- Castanus, Bagge 90
 Cecilie Folmersdatter Lunge 18
 Cecilie Olufsdatter Flemming 19
 Cecilie, Niels Stallers 13
 Cecilie Kragdsdatter 15
 Cecilie, nonne 20
 Cecilie, nonne 20
 Centius, kardinal-subdiakon
 208-09, 211, 226
 Christensen, Ellen 269
 Christensen, Gregers 106
 Christensen, H.C. 246
 Christensen, Hans 106
 Christensen, J.C. 193-95, 198,
 201
 Christensen, Niels 104
 Christensen Stenman, Niels 106
 Christian I 32
 Christian II 31-36, 41
 Christian III 22
 Christian IV 63, 65-67, 69, 71-
 73, 76, 81-83, 91-92, 104
 Christian V 81-82, 87
 Christian VI 53
 Christian IX 132
 Christian, udvalgt prins 65
 Christiern Pedersen 33-34
 Christine, Jakob Blaafods 21
 Clara 7, 10-11
 Clausen, Johs. 123, 132-33, 135
 Coelestin III 210, 213
 Cran, Peder 104

 Dahlerup, Troels 75
 Dalsgaard Hansen, Carsten 252
 Dam, Poul 240-41, 256
 Delitzsch, Franz 169
 Dittmer, Ulf 104
 Drejergaard, Kresten 243, 268

 Egilsson, Sveinbjörn 161

 Elisabeth, Peder Grubbes sviger-
 inde 19
 Elisabeth, Peder Grubbes mor 15
 Ellegaard Frederiksen, Henrik
 256
 Elne Folmersdatter Lunge 18
 Elne Evertsdaughter Moltke 18
 Elne Nielsdatter 15-16
 Else Pedersdatter Grubbe 19
 Else Grifsdatter Jernskæg 7-8,
 22
 Engelstoft, C.Th. 124, 132-34,
 136
 Erik af Pommern 17
 Erik Mened 19
 Erik Plovpenning 10
 Eriksen, Herluf 241
 Esbern Vognsen 13
 Espersen, Preben 265
 Evert Moltke 15, 18

 Fabricius, K. 72
 Fabricius, L.P. 56
 Fatum, Lone 255
 Filip II August 208-16, 223
 Finnsson, Hannes 161
 Fischer, J.C.H. 112
 Fog, B.J. 125, 128, 132, 136-39
 Fog-Petersen, Johs. 193
 Folmer Jakobsen 15-18
 Foss, Lisbet 241
 Frans af Assisi 10
 Frederik II 81
 Frederik III 65, 72-73, 76-77, 79,
 81, 83, 86, 88-89
 Frederik V 52
 Friðriksson, Halldór Kr. 153

 Gabel, Christoffer 79
 Gadegaard, Anders 268
 Geil, Georg 248, 250, 259

- Gertrud Moltke 18
 Gíslason, Sigurbjörn A. 160,
 163-64, 166
 Glebe-Møller, Jens 252
 Glenthøj, Jørgen 249
 Gooch, Henry Martyn 163-65
 Gook, A. 165-66
 Goos, C. 121, 133, 137
 Grane, Leif 256, 260
 Gravgaard, Anne-Mette 257
 Gregersen, Niels Henrik 245-46
 Grib Jensen 16
 Griffenfeld, Peder 82
 Gro, Esbern Vognsens 13
 Grundtvig, N.F.S. 117, 138, 261
 Gräs, C.J. 258
 Gude, Ludv. 128, 132
 Gudmand-Høyer, Torben 241
 Gudmundsson, Asmundur 152,
 154, 161
 Gyde Ingversdatter 14
 Gøye, Mogens 31, 39
- Halfdánarson, Helgi 149, 155
 Halldórsson, Lárus 169
 Hamstedt, Edvin 108
 Hans 7
 Hans Kjeldsen, 22
 Hans Laxmand 37
 Hans Mikkelsen 33, 36
 Hansen, Bjørn 247
 Hansen, H.J. 166
 Hansen, Mogens 239
 Harnack, Adolf 183
 Hauge, Hans 238, 253
 Helene Nielsdatter Rane 19, 21
 Helene Olufsdatter Lunge 18
 Helgason, Jón 147, 149-51, 155-
 57, 159-60, 162, 164, 167, 169
 Henneke/Johannes Moltke 18
 Henrik Smith 33
- Herlogh 9
 Hessler, Mathis 50
 Hildegard von Bingen 220
 Hoff, V.J. 118, 126-27
 Holm, Harald 122-23
 Holm, Kjeld 240, 243, 248, 259-
 60
 Holm, Lars 244, 259, 263
 Holst, Johan 104
 Holt, Paul 137
 Høgsbro, Sofus 118, 122, 133, 140
 Højlund, Asger Chr. 248
 Højlund, Niels 238
 Høyen, N. L. 51
- Ingeborg, datter af Erik Plovpen-
 ning 12
 Ingeborg, Filip II Augusts 207-
 16, 220-23, 226-28, 230, 232
 Ingerd af Regenstein 10-12, 20
 Innocens III 213-14
 Isabelle af Hainault 210
 Isak, provst 9
- Jacobi, C.H.E. 135
 Jacobsen, Johannes 150-51
 Jagd, Chr. 122
 Jakob Blaafod 21
 Jakob Erlandsen 10
 Jakob Olufsen 15
 Jakob Olufsen Lunge 17
 Jakob Olufsen Lunge 18
 Jens Bonde, borger i Roskilde 20
 Jens Gunnesen 12
 Jensen, Frede 72
 Jensen, Ole 253
 Jensen, Per 257
 Jensen, Torben K. 241
 Jessen, C.C. 242
 Johannes Jepsen Ravensberg,
 20-21

- Johannes, kardinal-presbyter
 208, 214-15
 Johannes Olufsen Lunge 17
 Johansdotter (Hansdatter), Judit
 103, 106-07
 Johansen, Johannes 241, 255,
 267-68
 Jutta, datter af Erik Plovpenning
 10-11
 Jørgensen, Hans Anker 255-56,
 261
 Jørgensen, Lorenz 50
 Jørgensen, Theodor 246

 Kamstrup Olesen, Leo 245-47
 Karl den Store 218
 Karlstadt, Andreas 34
 Katharina Jakobsdatter 21
 Kautzsch, Emil 150, 159
 Keiser-Nielsen, S. 191
 Kierkegaard, Søren 253-54, 260
 Kingo, Thomas 82
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen
 246
 Kjærgaard, Jørgen 255
 Klitgaard Sørensen, S. 186
 Knud Lavard 11
 Knud Magnussen 11
 Knud VI 11, 214
 Koch, Hal 186, 201
 Konrad af Regenstein 10
 Kornerup, Jacob 53-54, 56
 Kramp, Flemming 263-65, 268
 Krarup, F.C. 188
 Krarup, Søren 253, 260-61
 Könechen, Jesper Baltzarsen 72
 Kaarsted, Tage 187

 Langagergaard, Poul 258
 Larsen, Kurt E. 260
 Larsen, Morten 189

 Larsen, N.J. 133
 Laub, Thomas 238
 Laurens Lykkesen 21
 Laursen, L.J. 188
 Legarth, Peter V. 248
 Lerche, Peder 90
 Liebe, Otto 188
 Lind, C. 111, 114-15, 128, 131-
 32, 135-36
 Lind, Vincent 259
 Lindbo Larsen, Tove 262
 Lindegaard, Olav C. 248
 Lindhardt, Jan 241, 252
 Lindhardt Jensen, K. 249, 252,
 259
 Lindhardt, P.G. 125, 137, 185-
 86, 190, 192, 197-98, 201, 252
 Linné, Carl 103-04
 Lissner, Holger 256
 Ludvigsen, Yrsa 267
 Lund, Rasmus 119, 123
 Luther, Martin 41-42, 258, 261
 Lützhøft, H. 188
 Løgstrup, K.E. 238, 252-53

 Madsen, Jakob 50, 54
 Madsen, Peder 116, 135-37, 150
 Magnus Håkonsson 12
 Magnus-Petersen, J. 54
 Magnússon, Eiríkur 151-52, 160,
 167
 Mâle, Émile 54-55
 Margaretha Nielsdatter 106-07
 Margrethe, datter af Anna Pe-
 dersdatter 19
 Margrethe Jakobsdatter Blaafoed
 21
 Margrethe Mikkelsdatter Rud 13
 Margrethe, dronning 17-18
 Margrethe, Jens Gunnesens 12
 Margrethe, Henneke Moltkes 18

- Margrethe, helgeninde 9-11
 Martensen, H.L. 114-18, 125-29,
 137-39
 Martensen, Josepha 128-29
 Matzen, H. 135, 139
 Melior af Clairvaux 209-11
 Mikkil Rud 13, 18
 Mogens Bille 21
 Monrad, D.G. 114, 125, 132-33,
 135-36
 Monrad, Johannes 199-200
 Mortensen, Karen Marie 257
 Mortensen Maler, Christen 64
 Mortensen, Viggo 239, 243
 Munk, Kaj 238
 Mynster, J.P. 55-56
 Møllehave, Johannes 238
 Møller, Eva 262
 Møller, Otto 127
- Nansen, Hans 79
 Nestvedensis (Næstved), Christen
 Christensen 101-04, 106-07
 Nidas, Eugene A. 172
 Niels Jakobsen Lunge 18
 Niels Kiste 13, 17
 Niels Lykke 33
 Niels Rane 19
 Niels Staller 13
 Nielsen, Erik A. 254
 Nielsen, F.R. 188
 Nielsen, Frederik 139
 Nielsen, Hans (Ganløse) 49-50
 Nielsen, Thomas 113
 Nielsson, Haraldur 147-54, 156-
 65, 167-68, 170-72
 Nohn, Hans Peter 252
 Nold, Chr. 87
 Nordby, J.P. 200
 Nordentoft, Søren 253
 Norman Svendsen, Erik 240, 246
- Octavian, kardinal 208, 212,
 214-15
 Okkels, H.O. 246
 Olesen Larsen, K. 253
 Oluf Flemming 19
 Oluf Folmersen Lunge 18
 Oluf Jakobsen Lunge 17-18
 Oluf Lunge 17
 Oluf Olufsen Lunge 17-18
 Ottokar I af Bøhmen 10
 Ove Bilde 33
 Ove Jakobsen Lunge 18
- Palladius, Peder 57
 Pálsson, Jens 161
 Papazu, Monica 260
 Paulli, J. 139
 Peder Bentsen, Malmø 17
 Peder Grubbe 19
 Peder Mule 15
 Peder Nielsen 15-16
 Peder Pedersen Grubbe 19
 Peder Skipper 17
 Peder Sunesen 210-11
 Pedersen, Gerhard 237, 254
 Pedersen, Inge Lise 261
 Pedersen, Thomas Viggo 255
 Petrus, kardinal-diakon 208,
 212-13
 Ploug, Carl 123
 Pontoppidan, Morten 184-87,
 202, 263
 Pontoppidan Thyssen, Anders
 244
 Poul Helgesen 33, 35-36, 41-42
 Poulsen, A.S. 183
 Povlsen, Thorvald 191-93, 196-
 97, 200-01
 Prenter, Regin 253
- Quist Frandsen, Helge 243

- Ramsdal, Per 257
 Rane 17
 Rath sack, Mogens 39
 Rebel, Lise-Lotte 243
 Rechendorff, Torben 246, 252,
 260, 266
 Resen, Hans Poulsen 65, 68, 71,
 75
 Riber Jensen, Finn 258, 265-66
 Rosenkrantz, Holger 66, 71, 73
 Rosenørn, E.E. 112-13
 Rothe, C. 128, 132
 Roulund Nørgaard, Søren 251
 Rydal, Ole 258
 Rønn Hornbech, Birthe 244,
 263, 268
 Rørdam, H.Fr. 65
- Salto, Naja 238
 Saxo Othgersen 14-15
 Saxtorph, Niels M. 53, 55
 Scavenius, Jakob 111-14, 116-
 18, 120-23, 125-35, 138
 Schall Holberg, Britta 266-68
 Scharling, Henrik 136, 138-39
 Schau, Vald. 190
 Schepelemn, G. 139
 Schousboe, V.C. 136, 138
 Schrøder, Ludvig 127
 Schwarz Lausten, Martin 186
 Sehested, Hannibal 76
 Sehested, Thomas 65
 Severinsen, P. 55
 Sigbrit 33
 Skat Rørdam, H. 121, 124, 132-
 33, 139
 Skorre, marsk 10
 Skovgaard, Joakim 238
 Skúlason, Gísli 154-55
 Skærbæk Madsen, Ole 251-52
 Slinger, Anne 269
- Sløk, Johs. 252
 Smedegaard Andersen, Lisbeth
 255
 Sofie, abbedisse 14
 Sofie Bille 21
 Sofie, datter af Erik Plovpenning
 12
 Sofie Folmersdatter Lunge 18
 Stangerup, Henrik 54-55
 Staphropski, Olaus Phocas 104
 Stefan, bisp af Tournai 213
 Stein, Harald 116-17, 136, 138-
 39
 Stenbæk, Jørgen 240-41, 263,
 265
 Sthyr, H.V. 136, 139, 150
 Storjohan, Johan 163-64, 166
 Strelow, Hans Nelsen 104-06
 Svane, Hans 77-80, 86
 Sveinsson, Hallgrímur 147-48
 Svend Grathe 11
 Swane, Jørg. 125, 132, 136, 138-
 39
 Søe, N.H. 186
 Søndergaard, Dorete 255
 Sørensen, Chr. 188
 Sørensen, Peder 69
- Taylor, Arthur 163
 Termansen, N.J. 126
 Thanning Jacobsen, Hanne 263-
 64
 Thomas Becket 215
 Thomesen, Christen 64
 Thomsen, Jørgen 268-69
 Thomsen, Niels 242, 245-46,
 248, 256
 Thyssen, Peter 255
 Torstenson, Lennart 73
 Trier, Ernst 127

- Ulfeld, Corfitz 86
 Ulsdal, Poul 247
 Urban IV, pave 10
 Ussing, Henry 188-89, 263
- Valdemar Birgersson 12
 Valdemar Evertsen Moltke 15
 Valdemar I 11
 Valdemar IV 7-8
 Vedel, Anders 189
 Vígfússon, Guðbrandur 152
 Vilhelm af Æbelholt 209-11
 Vilhelm af Reims 210
 Vinstrup, Peder 72
 Volf, Rudolf 138
 von Byren, Frantz Hieronymus
 90
- Waldkirek, Claus 71
 Wandal, Hans 87, 89, 91
 Wegener, Caspar 184, 186-87,
 192, 196-97, 199-200
- Weiss, Birthe 238, 268
 Wenzel-Pedersen, Sten 239
 Westergaard, Harald 138, 140
 Wiberg, Bertil 239, 246, 250
 Widmann, Peter 246
 Willumsen, J. F. 51
 Winther, Niels Jenssøn 83
 Wivel, Ole 238
 Wolf, Jakob 239
- Zahle, C.Th. 187, 191-92, 196
 Zahle, P.C. 113
 Þórðarson, Þórir Kr. 168
 Þorkelsson, Jóhann 163, 166
 Þorsteinsson, Steingrímur J. 148,
 161
- Östlund, David 155, 159
- Aabjerg Friis, Erik 257
 Aastrup, K.L. 255